

A. QAYUMOV, I. SAFAROV, M. TILLABOYEVA, V. FEDORKO

Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligi ulıwma
orta bilim beriw mektepleriniň 9-klass oqıwshıları ushın sabaqlıq
sipatında tastıyıqlağan

Qayta islengen hám tolıqtırılğan besinshi basılım

TASHKENT — «O'ZBEKİSTON» — 2019

UOK 33.91(100) (075)

KBK 65.04ya721

Q 33

Pikir bildiriwshiler:

- P. Ğulomov** — Geografiya ilimleriniń kandidatı, docent;
- X. Inoǵomov** — Özbekstan xalıq muǵallimi.
- R. Qodirov** — Ándijan Mámlekетlik universitetiniń geografiya kafedra-sınıń başlıǵı, geografiya ilimleriniń kandidatı, docent;
- S. Berdieva** — Tashkent qalası Mirabad rayonı 213-sanlı mektep muǵallimi;
- M. Avezov** — Tashkent qalası Almazar rayonı 278-sanlı mekteptiń muǵallimi;
- J. Ismatov** — Özbekstan Respublikası Ishki Isler Ministrligi qánigeléstirilgen mektep internati geografiya muǵallimi, Xalıq bilimlendiriw ağası.

Özbek tilinen qaraqalpaq tiline awdarmaǵa pikir bildiriwshi:

- A. Sayпов** — Nókis qalası, 42-sanlı ulıwma bilim beriw mektebiniń geografiya páni muǵallimi

Shártlı belgiler:

- Tayanışh túsinik hám geografiyalıq atlar

- Soraw hám tapsırmalar

Q 33

A.Qayumov hám basq. «Geografiya» Jähán ekonomikalıq-sociallıq geografiyası. Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń 9-klass oqıwshıları ushın sabaqlıq. (A.Qayumov, I.Safarov, M.Tillaboyeva, V.Fedorko) — T.: «O'zbekiston» BPDÚ, 2019. 176 b.

1.2 Hammuallif

UOK 33.91(100)(075)

KBK 65.04ya 721

ISBN 978-9943-01-563-0

**Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan
ijara ushın basıp shıgarıldı.**

ISBN 978-9943-01-563-0

© «O'ZBEKISTON» NMIU, 2002, 2005, 2010, 2014, 2019.

Qaraqalpaqshaǵa awdarma

© «Bilim», baspasi 2019.

KIRISIW

Siz tómengi klaslarda «Tábiyyiy geografiya baslangısh kursı», «Materik hám okeanlardıń tábiyyiy geografiyası», «Orta Aziya hám Özbekstannıń tábiyyiy geografiyası» hám «Ózbekstannıń ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası» kurslarında geografiya pánine tiyisli hár túrli maǵlıwmatlar menen tanıstıńız. 9-klasta oqıtılatuǵın «Jáhánnıń ekonomikalıq-sociallıq geografiyası» kursı dúnya ekonomikası, siyaseti, ekologiyası, mádeniyatına, qullası, turmıstıń hámme tarawlarına baylanıslı.

Sabaqlıqtıń tiykarǵı maqseti — Siz, áziz oqıwshıllarǵa dúnya hám onıń iri mámlekетleriniń ekonomikalıq hám sociallıq geografiyasına tiyisli zamanagóy bilim beriw, erkin bilim alıwǵa hám onı ámeliyatta qollanıwǵa úyretiwden ibarat.

Sabaqlıq eki — «Jáhánnıń ulıwma sıpatlaması» hám «Jáhánnıń regional sıpatlaması» bólimlerinen ibarat. Ulıwma bólimniń tiykarǵı wazıypaları dúnyanıń siyasiy kartası, tábiyyiy resursları, xalqı hám xojalığı haqqındaǵı ulıwma ilimiý túsiniti qáliplestiriwden ibarat. Sabaqlıq kóleminiń derlik 2/3 bólegin iyelegen regional bóliminde dúnyanıń iri regionları — Evropa, Aziya, Afrika, Amerika hám Avstraliyanıń siyasiy kartası, tábiyyiy resursları, xalqı hám ekonomikasınıń ózine tán ózgeshelikleri ashıp berilgen. Sonday-aq, hámme materiklerdegi tayanışh, yaǵníy, hár tárepleme itibargá ileyiq mámlekетlerdiń geografiyalıq sıpatlarına baǵıshlangan temalar da usı bólimnen orın algan. Eń úlken itibar respublikamız jaylasqan Aziya materigi mámlekетlerine qaratılǵan. Ayırım mámlekетlerdiń ekonomika-geografiyalıq sıpatlaması usı pánde qabil etilgen hám sinalǵan metodikalıq qatnas jasawdan paydalangان jaǵdayda islendi. Bunda, geografiyalıq orın, tábiyyiy sharayat hám resurslar, xalıq xojalığındaǵı áhmiyeti kóz qarasınan bahalanadı.

Sabaqlıqtı jazıwda avtorlar Birlesken Milletler Shólkemi, Jáhán bankı, sırt mámlekетler statistikalıq basqarmalarınıń rásmiy maǵlıwmatları, Rossiya Federaciyası, AQSH, Evropa mámlekетlerinde basılǵan maǵlıwmatnamalar, statistikalıq toplamlar, geografiyalıq atlaslar hám basqa ilimiý-metodikalıq maǵlıwmatlardan paydalanıldı.

I BÓLIM. JÁHÁNNIŃ ULÍWMA SÍPATLAMASÍ

I-BAP. JÁHÁNNIŃ SIYASİY KARTASÍ

1-§. Jáchánniń siyasiy kartası

Siyasiy karta, mámlekет, Birlesken Milletler Shólkemi (BMSH), eń iri hám «mayda» mámlekетler, atawdaǵı mámlekетler, ýarım atawdaǵı mámlekетler, ishki kontinental mámlekетler, gárezsiz mámlekетler.

Jáchánniń siyasiy kartasında, 2018-jılǵı jaǵdayına baylanıslı, 240 tan ziyat mámlekет bolıp, sonnan dúnya jámiyetshiligi tárepinen gárezsizligi rásimiy jaqtan tán alıńǵan 194 suveren mámlekет bar. Olardan 193 i BMSH gá aǵza, 1 wi (Vatikan) baqlawshı — mámlekет.

Mámlekетler bir-birinen hár túrli ózgeshelikleri menen ajiralıp turadı. Bunday áhmiyetli tamanlarından biri aymaǵınıń úlkenligi bolıp esaplanadı. Dúnyadaǵı 29 gárezsiz mámlekettiń maydanı 1 mln km² tan úlken bolıp, sonnan 12 siníń aymaǵı 2 mln km² tan, 6 inin maydanı 5 mln km² tan úlken. Sonday-aq, dúnya mámlekетleri arasında aymaǵı mayda mámleketler de ózine itibar qaratadı. (1-kestege qarań). Jáchánniń siyasiy kartasında maydanı 1 mln km² qa jetpeytugın 24 gárezsiz mámlekет bar. Bunday mámleketler hár túrli materriklerde, ásirese, Evropada (Vatikan, Monako, San-Marino, Lixtenshteyn hám basqalar). Aziyada (Maldiv Respublikası, Singapur, Baxrayn), Amerikada (Sent-Kits hám Neviya, Grenada, Barbados hám basqalar). Okeaniyada (Nauru, Tuvalu, Marshall atawlari hám basqalar) jaylasqan.

Mámlekelerdiń geografiyalıq ornı kóz qarasınan teńizge shıǵıw imkaniyatına iye hám iye emes mámleketlerge bólinedi. Teńizge shıǵıw imkaniyatı bar mámleketler arasında bolsa ataw, ýarım ataw hám teńiz boyı kontinental mámleketler bolıp ajiraladı.

Atawdaǵı mámleketler qatarına Indoneziya, Filippin, Yaponiya, Shri-Lanka siyaqlı Aziya, Ullı Britaniya, Irlandiya, Islandiya siyaqlı

Evropa, Madagaskar, Kabo-Verde, Komor atawları sıyaqlı Afrika Kuba, Gaiti, Yamayka sıyaqlı Amerika mámleketleri hám de Okeaniyadağı Papua-Jaña Gvineya, Jaña Zelandiya, Fiji hám basqalar kiredi. Saudiya Arabstanı, Ispaniya, Italiya, Norvegiya, Koreya Respublikası, Vietnamlardı yarım ataw mámleketlerine kırğızıwge boladı. Teńiz boyı kontinental mámleketler bolsa materiklerdiń tiykargı bólimalerinde jaylasqan bolıp, teńizge shıǵıw jollarına iye. Bunday mámleketler dúnyada kóp (Franciya, Germaniya, Polsha, Qıtay, Mısır, AQSH hám t.b.).

1-keste

Jáhánniń eń iri 10 hám eń kishi 10 mámleketleri

Nº	Mámleketler	Aymaǵı (mln. km ²)	Nº	Mámleketler	Aymaǵı (km ²)
1	Rossiya	17,1	185	Malta	316
2	Kanada	10,0	186	Maldiv Respublikası	298
3	Qıtay	9,6	187	Sent-Kits va Nevis	261
4	Amerika Qurama Shtatları	9,5	188	Marshall atawları	181
5	Braziliya	8,5	189	Lixtenshteyn	160
6	Avstraliya	7,7	190	San-Marino	61
7	Hindstan	3,3	191	Tuvalu	26
8	Argentina	2,8	192	Nauru	21
9	Qazaqstan	2,7	193	Monako	2
10	Aljir	2,4	194	Vatikan	0,44

Dúnya okeani hám onıń teńizlerin tikkeley tutaspagan mámleketler ishki kontinental mámleketler toparın qurayıdı. Bunday geografiyalıq jaylasıwǵa iye mámleketler dúnyanıń siyasiy kartasında 44. Ózbekstan Respublikası hám ishki kontinental mámleket bolıp esaplanadı.

Jáhánnıń házirgi siyasiy kartası hár qıylı tariyxıy procesler tásirinde qáliplesken. Ásirese, Birinshi hám Ekinshi jáhán ırısları, koloniallıq sistemasińiń jemiriliwi, socialistlik dúzimniń saplastırılıwi sıyaqlı procesler ayrıqsha itibarǵa ilayıq. Bul tariyxıy waqıyalar tásirinde XX hám XXI ásırler dawamında dúnyada górezsiz mámleketler sanı ósip keledi (2-keste).

Jáhán hám materiklerde górezsiz mámlekетler sanınıń ózgerip bariwi

Aymaq	Górezsiz mámlekетler sanı				
	1900-j.	1945-j.	1990-j.	2000-j.	2018-j.
Evropa	24	31	33	43	44
Aziya	9	18	40	47	48
Afrika	4	3	52	53	54
Amerika	20	22	35	35	35
Avstraliya hám Okeaniya	0	2	12	13	13
Jáhán	57	76	172	191	194

Jáhánniń siyasiy kartasında sońǵı dáwirde eń úlken ózgerislerdi keltirip shıǵarǵan tariixiy waqıya 1991-jılı burıngı Sovet Awqamınıń tarqalıwı boldı. Buniń nátiyjesinde 15 jańa górezsiz mámlekет júzege keldi: Rossiya, Ukraina, Belarussiya, Moldova, Litva, Latviya, Estoniya, Gruziya, Arabiya, Azerbayjan, Qazaqstan, Qırğızstan, Tájikstan, Türkmenstan hám Ózbekstan.

Evropada 1991—1992-jılları Yugoslaviyanıń tarqalıwı nátiyjesinde Sloveniya, Xorvatiya, Bosniya hám Gersogovina hám de Makedoniya (2019-jıldan baslap. Arqa Makedoniya dep ataladı) górezsiz boldı. Yugoslaviya quramında sonda tek Serbiya menen Chernogoriya qaldı. 2006-jılı bolsa Chernogoriya Serbiyadan bólinip, górezsiz mámlekетke aylandı.

1993-jıl 1-yanvardan Chexoslavakiya mámleketi ornında Chexiya hám Slovakia górezsiz respublikaları dúzildi.

Jáhán siyasiy kartasında bul ózgerisler xalıqaralıq socialistlik dúzimniń saplastırılıwı menen baylanıslı. Bul process penen baylanıslı túrde 1990-jılı Evropada eki nemec mámleketi (Germaniya Federativ Respublikasi hám Germaniya Demokratıyalıq Respublikası) qosılıwı nátiyjesinde birden-bir Germaniya Federativ Respublikası, Aziyada bolsa Yemen Arab Respublikası hám Yemen Xalıq Demokratıyalıq Respublikası birlesiwı esabınan birden-bir Yemen Respublikası dúzildi.

Basqa siyasiy pocesler tásirinde de jáhánniń siyasiy kartasında jańa suveren mámleketer payda bolıwı dawam etti. Afrikada 1993-jılı kóp jıllıq urıs nátiyjesinde Eritreya Efiopiya quramınan bólinip,

suveren mámleket statusına (dárejesine) iye boldı. Okeaniyada 1994-jılı Palau mámleketi AQShtıń qadaǵalawı astındaǵı aymaqtan górezsiz mámleketke aylandı. Qubla-shıǵıs Aziyada 2002-jılı Shıǵıs Timor górezsiz mámleketler qatarın toltırdı. Afrika materiginde 2011-jıl 9-iyulde referendum nátiyjelerine muwapiq, Sudan quramınan Qubla Sudan mámleketi bólinip shıqtı.

1. Jáchanniń siyasiy kartasındaǵı XX hám XXI ásirlerdegi ózgerisler, qanday tariixiy waqıya hám procesler menen baylanıshı boldı?
2. Sovet Awqamı tarqalǵanda qaysı mámleketler górezsizlikke eristi?
3. Atlastaǵı jáchanniń siyasiy kartası járdeminde bir úlken atawda hám de iri atawlar toparlarında jaylasqan mámleketlerdi aniqlań.

2-§. Jáchán mámleketleriniń social-ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵı boyinsha klassifikasiyası

Social-ekonomikalıq rawajlanıw, jalpi ishki ónim (JIÓ) rawajlanǵan mámleketler, rawajlanıp atırǵan mámleketler, «Úlken jetilik» toparı

Jáchán mámleketleriniń eń ahmiyetli belgilerinen biri — olardıń social-ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi bolıp tabıladı. Mámleketlerdiń sozial-ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵıñ bahalaw ushın birqansha ólshemler qollanıladı. Bul ólshemlerden tiykarǵıları:

- jalpi ishki ónim (JIÓ)niń ulıwmalıq hám xalıqtıń jan basına salıstırmalı kólemi;
- milliy ekonomikanıń tarmaqlar quramı;
- eksporttınıń tovar quramı hám de mámlekettiń xalıqaralıq qánigelesiwi;
- hár túrli kórsetkishler menen belgilenenetuǵıń xalıqtıń turmıs dárejesi.

Jáchán mámleketleri usı ólshemler tiykarında BMSH tárepinen 3 iri blokqa bólinedi: *rawajlanǵan, rawajlanıp atırǵan hám ótiw ekonomikasındaǵı* mámleketler.

Rawajlanǵan mámleketler qatarına, ádette Evropadaǵı kóplegen mámleketler (Shıǵıs Evropadan basqa), AQSH, Kanada, Yaponiya, Avstraliya, jańa Zelandiya, Izrail hám Qubla Afrika Respublikası siyaqlı mámleketler kirgizildi. Sonıń menen birge, aqırǵı jıılları Koreya

Respublikası hám Singapur da rawajlanǵan mámlekетler sıpatında kórsetilmekte. Rawajlanǵan mámlekетler JIÓníń xalqı jan basına kólemi 25000 dollarınan artıqlıǵı, zamanaǵóy texnologiyalarǵa tiykarlangan qayta islew sanattıń joqarı dárejede rawajlanǵanlıǵı, eksport quramında tayar ónimler jetekshilik etiwi, xalıqtıń salamatlıq hám maǵlıwmatlıq dárejesi joqarılıǵı menen ajıralıp turadı.

Rawajlanǵan mámlekетler arasında úlken ekonomikalıq dárejesi hám óndiris kólemi menen «Úlken jetilik» toparın dúziwshi mámlekетler ayraqsha bólínip turadı. Usı toparǵa AQSH, Kanada, Yaponiya, Germaniya, Franciya, Ullı Britaniya hám de Italiya kiredi.

Evropadaǵı Avstriya, Belgiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Norvegiya, Shveciya, Finlandiya, Shveycariya hám basqa bir qatar «Úlken jetilik»ke kirmeytuǵın mámlekетler *kishi rawajlanǵan mámlekетler* toparın dúzedi.

Social-ekonomikalıq hám siyasiy sistemasi hár túrli mámlekетlerde Evropadan kóship kelgen xalqı tárepinen qáliplestirilgen hám házirgi kúnde rawajlanıwdıń joqarı kórsetkishleri menen sıpatlanatuǵın Avstraliya, Jańa Zelandiya, Izrail, QAR siyaqlı mámlekетler «kóshirilgen» *kapitalizm mámlekетleri* toparı sıpatında bólinedi.

Aziya, Afrika, Amerika hám de Okeaniyanıń kóphsilik mámlekетleri rawajlanıp atırǵan mámlekетler blogına kirgiziledi. Jákán xalqınıń eń úlken bólimi (2018-jıl maǵlıwmatlarına muwapiq, 6 mlrd adam) jasaytuǵın bul mámlekетler social-ekonomikalıq rawalaniw dárejesi hám ózgeshelikleri menen bir-birinen birqansha ajıraladı. Sonıń ushın da rawajlanıp atırǵan mámlekетler birneshe toparlarga bólinedi. Sonıń ishinde, úlken tábiyyi-resurs, demografiyalıq hám ekonomikalıq dárejesine iye Qıtay, Hindstan, Braziliya hám Meksika *tayanısh rawajlanıp atırǵan mámlekетler* toparın dúzedi.

Saudiya Arabstanı, BAÁ, Kuveyt, Qatar, Baxrayn, Oman, Bruney siyaqlı Aziya mámlekетleri *neftti eksport etiwshi mámlekетler* toparı quramına kirgiziledi. Bul mámlekетlerde JIOnıń xalqı jan basına tuwrı keletuǵın kólemi birqansha joqarı (mısali, 2017-jıl jaǵdayına muwapiq, Qatar bul kórsetkish boyınsa jáhánde 1-orındı iyelegen — 124740 AQSH doll.), biraq olardıń ekonimikası shiyki zat resurslarına tiykarlanganlıǵı sebepli, bul mámlekетler rawajlanǵan mámlekетler qatarına kirgizilmeydi.

Tábiyyiy resurslardıń úlken qorları úlken xalqı hám miynet resursları dárejesine iye bolǵan, sanaat hám awıl xojalığı tarawlarında joqarı nátiyjelerge erisip atırǵan Turkiya, Iran, Pakistan, Indoneziya, Argentina hám basqa mámleketlerden ibarat *iri industrial-agrar mámleketler* toparı qáliplespekte.

Karib teńizi hám Okeaniyadaǵı ayırım ataw mámleketler *xalq-aralıq turizmge qániqelesken* bolıp, rawajlanıp atırǵan mámleketlerdiń ayriqsha toparın quraydı.

Rawajlanıp atırǵan mámleketler ishinde eń awır social-ekonomikalıq jaǵday *eń tómen rawajlanǵan mámleketler* toparına tán. Buǵan BMSH tárepinen 48 mámleket kírgizilip, olardıń 34 i Afrikada, 9 i Aziyada, 4 wi Okeaniyada, 1 i Amerikada jaylasqan.

Burıńǵı Awqam respublikaları, 1990-jıllarǵa shekem socialistlik dúzim tiykarında rawajlanǵan, keyin bolsa onnan waz keshken Shiǵıs Evropa mámleketleri (Polsha, Chexiya, Slovakiya, Vengriya, Bolgariya, hám b.) hám de Mongoliya BMSH tárepinen óz aldına *ótiw ekonomikasındaǵı mámleketler* blogına birlestiriledi. Ózbekstan da ótiw ekonomikasındaǵı mámleketlerden biri bolıp esaplanadı.

1. Jáchán mámleketleri social-ekonomikalıq rawajlanganlıǵı qanday ólshemler tiykarında bahalanadı?
2. Ekonomikalıq rawajlanǵan mámleketlerdiń qanday toparları ajıratılıdı?
3. «Úlken jetilik» mámleketleri «kóshirilgen» kapitalizm mámleketleri hám de tayanış rawajlanıp atırǵan mámleketler hám olardıń paytaxt-ların jazıwsız kartada belgileń.

3-§. Mámleketlerdiń basqarıw forması hám mámleketlik dúzilisi

Basqarıw forması, respublika, prezidentlik respublika, parlamentar respublika, monarxiya, konstituciyalıq monarxiya, sheklenbegen monarxiya, mámleket düzilisi, unitar mámleket, federativlik mámleket

Siyasi basqarıwdıń eki tiykarǵı — *respublika* hám *monarxiya* forması ajıratılıdı. Bul eki basqarıw forması, birinshi gezekte, joqarı mámleketlik hákimiyatın qáliplestiriw hám jetkerip beriw usılları menen ajıraladı.

Respublika forması Ayyemgi Rim dáwirinen belgili bolsa da, onıń keń tarqalıwı XX ásirdiń ekinshi yarımına tuwra keledi. 2018-jıl halatına baylanışlı, jahánnıń siyasiy kartasında 150 respublika mámleketleri bar. Respublikalar tiykarınan 3 túrge bólinedi: *prezidentlik*, *parlamentar hám de aralas*. Prezidentlik respublikalarında hákimiyattıń tiykarǵı wákillilikleri prezidentke tiyisli bolıp, húkimet (ministrler kabineti) quramı mámleket basshısı tárepinen qáliplestiriledi. Ayırım mámleketlerde prezident bir waqıttıń ózinde mámleket hám húkimet basshısı lawazımların iyeleydi. Prezidentlik respublikalarına AQSH, Meksika, Braziliya, Argentina, Indoneziya, Awǵanstan, Belarusiya, Qazaqstan, Ózbekstan siyaqlı mámleketler misal bola aladı. Prezidentlik respublikası forması eń kóp Afrika hám Amerika materiklerinde tarqalǵan.

Parlamentar respublikalarda húkimet quramı parlament saylawlar nátiyjeleri tiykarında siyasiy partiyalar tárepinen qáliplestiriledi, prezidenttiń funkciyaları bolsa sheklengen boladı. Germaniya, Avstriya, Italiya, Bolgariya, Latviya, Estoniya, Greciya, Izrail, Hindstan, Qubla Afrika Respublikaları sonday mámleketler qatarına kiredi (qosımshaǵa qarań). Parlamentar respublikalar kóbirek Evropada jaylasqan.

Aralas respublikalarda bolsa prezident hám parlament birgelikte húkimet quramın qáliplestiredi hám onıń xızmetin qadaǵalaydı. Bunday respublikalar qatarına Rossiya, Portugaliya, Ukraina, Xorvatiya, Franciya, Aljir, Mısır hám basqa mámleketler tiyisli.

Házirgi waqtta dúnýada 44 monarxiya mámleketleri bolıp, olar *konstituciyalyq* hám *sheklenbegen monarxiyalarga* bólinedi. (1-súwret). Konstituciyalyq monarxiyalarda mámleket basshısı (korol, ámir, knyaz hám t.b.)niń siyasiy wákillilikleri belgili dárejede sheklengen bolıp, mámleket basqarıwında parlament hám húkimettiń ornı áhmiyetli bolıp esaplanadı. Absolut monarxiya basqarıw formasına iye bolǵan mámleketlerde bolsa monarxtıń wákilleri sheklenbegen boladı.

Házirgi kúnde monarxiya mámleketleriniń kóphshılıgi (39 i) konstituciyalyq monarxiyalar bolıp esaplanadı. Bunday mámleketlerden 11 i Evropada, 9 i Aziyada, 3 i Afrikada, 10 i Amerikada, 6 i Avstraliyada hám Okeaniyada jaylasqan. Konstituciyalyq monarxiyalardan 15 si Britaniya Doslıq korollikleri bolıp, olarda rásmiy túrde mámleket basshısı Ulli Britaniya monarxi (korol yaki hayal patsha) esaplanıp,

ámelde bul mámlekетlerdiń siyasiy sistemasında tiykarǵı roldi bas ministr oynaydı. Usı taypadaǵı mámlekетlerge Kanada, Avstraliya, Jańa Zelandiya, Papua-Jańa Gvineya hám basqalar kiredi.

1-súwret. Ayırım mámlekетlerdiń monarxlari (sheptan ońga): Daniya hayal koroli Margrete II, Lesoto koroli Leciy III, Umman sultani Qobus.

Absolyut monarxiyalardıń sanı 5 bolıp, olardan 4 i Aziyada (Saudiya Arabstanı, Oman, Qatar, Bruney), 1 i Evropada (Vatikan) jaylasqan. Saudiya Arabstanı hám de Vatikan mámlekетleri *absolyut teokratik monarxiyalar bolıp esaplanadı*, sebebi bul eki mámlekette monarch diniy bassı waziypasın da atqaradı.

Hákimshilik-aymaqlıq sistemasi (mámlekет dúzilisi forması) jaǵınan jahán mámlekетleri eki túrge, *unitar* hám *federativ* mámlekетlerge bólinedi. Unitar mámlekетlerde pútkıl mámlekет aymağında nızamshılıq sistemasi ámel etedi, siyasiy basqarıw oraylasqan halda ámelge asırıladı. Jähán mámlekettiń kóphiligi (166 i) unitar mámlekет bolıp esaplanadı.

Mámlekет dúzilisiniń birqansha quramalı forması — bul federaciya, bolıp tabıldırı. Bunday mámlekетlerde nızamshılıq, atqarıw hám sud hákimiyatı orayılıq (federal) hám de aymaqlıq (shatlar, provinciyalar, respublikalar hám basqalar ortalığında) dárejelerden payda boladı. Federatariv mámlekетlerdiń sanı, 2018-jıl jaǵdayına muwapiq, 28 bolıp, sonıń ishinde, Evropada 6, Aziyada 7, Afrikada 6, Amerikada 7 hám de Avstraliya hám Okeaniyada 2 federaciyalar jaylasqan.

Federativ mámlekетlerdi dúziwde olardıń tarixiy rawajlanganlıǵı ózgeshelikleri (AQSH, Germaniya, Avstriya, BAÁ hám bolıp esaplanadı, aymaǵınıń sonday úlkenligi (Kanada, Avstraliya, Braziliya) yaması jayılıp ketkenligi (Mikroneziya Federativ shatları, Komor atawları hám

bolıp esaplanadı, xalqınıń kóp milletliliği (Hindstan, Nigeriya, Bosniya hám Gercegovina siyaqlı), sonday-aq, basqa sebepler esabınan alıngan.

Házirgi dáwirde de ayırım mámlekетlerde basqarıw hám mámlekет dúzilisiniń formasın ózgerttiriw jaǵdayları ushırasadı. Máselen, 2008-jılı Nepalda monarxiyadan waz keshilip, respublika basqarıw formasi-na ótildi, 2017-jılı Turkiya bolsa parlamentar respublikadan prezidentlik respublikasına aylandı. Sonday-aq, sońǵı jılları federativ mámlekетler qatarı Irak, Nepal, Sudan, Qubla Sudan esabınan kóbeyedi.

1. Prezidentlik hám parlamentar respublikalardıń tiykarǵı ayırmashılıǵıń túsındırıń. Respublikalardıń hár túrli tipleri qaysı materiklerde (kontinentlerde) kóbirek tarqalǵan?
2. Federativ formadaǵı mámlekет dúzilisi qanday faktorlar tásirinde qáliplesedi?
3. Qosımshadaǵı maǵlıwmatlardan paydalanıp, dáppterde Evropa hám Aziyadaǵı monarxiya mámlekетleriniń dizimin dúziń.

2-BAP. JÁHÁNNIŃ TÁBIYIY RESURSLARI

Tábiyyiý rerurslar, tawsılmaytuǵın hám tawsılatuǵın tábiyyiý resursslар, tiklenetuǵın hám tiklenbeytuǵın tábiyyiý resursslар, tábiyyiý resursslardıń aymaqlıq birikpesi, resursslар menen támiyinlengeňlik

Adamzat óz turmısı hám jámiyetlik xızmeti dawamında hár túrli tábiyyiý baylıqlar (resursslар) dan paydalanadı. *Tábiyyiý resursslар* dep, insan turmısı hám xızmeti dawamında tikkeley, paydalaniłatuǵın barlıq türdegi tábiyat baylıqlarına aytıladı. Planetamız kóp hám hár túrli tábiyyiý resursslarga iye. Tábiyyiý resursslар arasında *mineral, jer, suw, biologiyalyq* hám *klimatlıq* resursslardıń ekonomikalıq áhmiyeti joqarı.

Tábiyyiý resursslар *tawsılatuǵın* hám *tawsılmaytuǵın* toparlarǵa bóliniedi. Jer, suw, mineral, biologiyalyq resursslар tawsılatuǵın tábiyyiý resursslар qatarına kiredi. Olar, óz náwbetinde *tiklenetuǵın* hám

tiklenbeytuğın toparlarǵa bólinedi. Tikleniw qásiyetine jer, suw hám de biologiyalıq resurslar iye. Mineral resurslar, yaǵníy paydalı qazılmalар, tiklenbeytuğın tábiyyiy baylıq esaplanadı. Tawsılmaytuğın tábiyyiy resurslar Quyash energiyası (gelioresurslar), samal, teńiz tasiwları hám aǵımları energiyası, jerdıń ishki energiyası (geotermal resurslar), agroklimatlıq resurslardan ibarat.

Geyde hár qıylı tábiyyiy resurslar bir aymaqta ushırasadı hám bul jaǵday óndiristi rawajlandırıw ushın júdá qolay bolıp esaplanadı. Salıstırmalı kishi aymaq shegarasında hár túrli tábiyyiy resurslardıń bar bolǵanı *tábiyyiy resurslardıń aymaqlıq birikpesi* dep ataladı. Mısalı, temir rudası, hám tas kómirdiń aymaqlıq birikpesi yamasa reńli metallardıń rudaları hám gidroenergiya resurslarınıń aymaqlıq birikpeleri ekonomika ushın birqansha joqarı qunga iye. Bular sebepli qara hám de reńli metallurgiyaǵa qánigelesken sanaat rayonlarınıń qáliplesiwi ushın qolay imkaniyatlar jaratıladı.

Tábiyyiy resurslardıń aymaqlıq birikpeleri jer júzinde tegis emes tarqalǵan. Buniń sebepleri jer qabıǵınıń geologiyalıq düzilisi hám rawajlanıw tariyxı, klimatlıq hám biologiyalıq sharayatınıń hár qıylılığı.

Sonlıqtan, hár túrli materik, mámlekет, aymaqlar tábiyyiy resurslar menen hár túrli támiyinlengen. Bul jaǵdaydan kelip shıǵıp, *resurslar menen támiyinlengenlik* túsinigi qollanıladı. Tábiyyiy resurslar menen támiyinlengenlik degende, tábiyyiy resurslardıń ulıwmalıq qorları kórsetkishi menen olardan paydalaniw muǵdarı arasındaǵı qatnas túsiniledi. Ol tábiyyiy resurstuń neshe jıllarǵa shekem jetiwi yamasa resurs qorınıń xalıqtıń jan basına qanshadan tuwra keliwi kórsetkishleri menen kórsetiledi.

Tábiyyiy resurslar menen támiyinlengenlik dárejesine qaray, jáhán mámlekетleri, ádette, úsh toparǵa bólinedi:

1) tábiyyiy resurslar jaqsı támiyinlengen mámlekетler;

2) tábiyyiy resurslardıń ayırım túrleri menen jaqsı támiyinlengen mámlekетler;

3) tábiyyiy resurslar menen támiyinlenbegen mámlekетler.

Birirnshi toparǵa jáhándegi aymaqlıq úlkenligi jaǵınan eń iri mámlekетler — Rossiya, Qıtay, AQSh, Kanada, Braziliya, Avstraliya, Hindstan, QAR, Qazaqstan kiredi.

Dúnyadaǵı kóp mámlekетler ekinshi toparǵa tiyisli. Máselen, Per-siya qoltıǵı mámlekетleri neft hám tábiyyiy gazge, Qubla Amerikadaǵı tawlı mámlekетler mis hám polimetall rudalarǵa, Finlyandiya suw hám toǵay resurslarına birqansha bay.

Úshinshi toparǵa bolsa tábiyyiy baylıqlar, ásirese, mineral baylıqlar menen jeterli dárejede támiyinlengen «kishi» mámlekетler (Vatikan, Andorra, San-Marino, Singapur, Sent-Lyusiya, Tuvalu hám b.) kiredi.

Kóphsilik tábiyyiy resurslar, eń dáslep, sanaat óndiris tarmaqları ushın qımbat bahalı shiyki zat bolıp esaplanadı. Sol sebepli sanaat shiykizatı menen támiyinleniw mashqalası kóphsilik mámlekетler al-dında áhmiyetli bolıp esaplanadı.

1. Tábiyyiy resurslar qanday toparlarǵa bólinedi hám olar qanday ózgeshelikleri menen ajıraladı?
2. Qaysı mámlekетler hár túrli tábiyyiy resurslar menen eń jaqsı támiyinlengen?
3. Tómendegi kestede keltirilgen maǵlıwmatlardan paydalanıp, tábiyyiy resurslar menen támiyinlengenlik kórsetkishkerin esaplań.

№	Tábiyyiy resurs túri	Resurs qori mln.t.	Jıllıq qazılıwı, mln. t.	Xalıq sanı, mln, adam	Resurs penen támiyinlengenlik	
					Jıllar esabında	Xalqı jan basına, t
1	Neft	36 000	500	120		
2	Kómır	27 000	900	54		
3	Mıs	800	20	25		

5-§. Mineral resurslar geografiyası

Mineral resurslar, janılgı resurslar, rudały resurslar, ruda emes resurslar, qor, kán, basseyн

Tábiyatta minerallar halında ushırasatuǵın tábiyyiy baylıqlar *mineral resurslar* (*paydalı qazılmalar*) delinedi. Adamzat júdá áyyem zamanlardan-aq bar resurslardan paydalanıp kelgen. Dáwirler ótiwi menen bolsa paydalanılatuǵın mineral resurslar túri hám kólemi bargan

sayın artıp barğan. Házirgi waqıtta mineral resurslardıń 200 ge jaqın túrlerinen xojalıq zárúrlıkleri ushın paydalanylmaqta. Olar 3 toparǵa, yaǵníy janılǵı-energetika, rudalı hám rudalı emes mineral resurslarga bólinedi.

Tawsilatuǵın hám tiklenbeytuǵın tábiyyiy resurs esaplanatuǵın jer astı qazılma baylıqlarınan paydalaniw kólemi jıldan jılǵa asıp barmaqta. Mineral resurslardan eń úlken kólemde paydalanylataǵınlar: neft, tábiyyiy gaz, kómır, temir rudaları hám qurılıs materialları bolıp tabıladı (3-keste).

Mineral janılǵı-energetika resurslarına kómır, neft, tábiyyiy gaz, torf, janiwshı slanec, uran kiredi. Mineral janılǵı qorlarınıń eń úlken bólimi kómirge (70—75 % ge shekem) tuwrı keledi. Janılǵı mineral resurslarınıń kánleri áyyemgi platformalardıń shetki batıq bólimlerinde kóbirek ushırasadı.

Házirgi waqıtta jáhánde 3600den ziyat kómır basseyinleri hám kánleri bolıp, olar ulıwma qurǵaqlıqtıń 15 % in iyeleydi. Iri kómır basseyinleri kóbirek Arqa yarım sharda jaylasqan. Kómirdiń eń iri qorları AQSH, Rossiya, Qıtay, Avstraliya, Hindstan, Germaniya, Ukraina, Qazaqstan, QAR hám Indoneziya mámlekетlerine tuwra keledi.

3-keste

Eń áhmiyetli paydalı qazılmalardıń jáhán boyınsha aniqlanǵan qorları hám qazıp alınıwı (2016-j.)

Paydalı qazılma túrleri	Ólshew birligi	Aniqlanǵan qorları	Jillıq qazıp alınıwı
Kómır	mlrd.t	861,5	7,9
Neft	mlrd.t	191,3	4
Tabiyyiy gaz	trln. m ³	186,5	3,6
Temir rudası	mlrd.t	160	2,1

Jáhán boyınsha 600 ǵa jaqın neft hám gaz basseyinleri aniqlanǵan. Neft hám gaz kánleriniń de tiykargı bólimi planetamızdıń arqa yarım sharında jaylasqan. Eń iri neft-gaz qorları Persiya qoltığı mámlekетleri, Venesuela, Arqa Amerika, (AQSH, Kanada, Meksika), Rossiya Batis

Sibir), Kaspiy boyı mámleketleri, Arqa Afrika (Liviya hám Aljir), Gvineya qoltığı mámleketleri (Nigeriya) hám Qıtayda jaylasqan.

Jáhán ekonomikasında rudalı (metall) qazılma resurslardıń áhmiyeti júdá úlken. Jer júzinde rudalı mineral reurslarǵa bay regionlar, máse- len, Alp-Gimalay, Tınış okean boyı regionları bar. Bunday regionlar sanaat ushın áhmiyetli shiyki zat bazası bolıp xızmet etedi hám ayırım mámleketlerdiń ekonomikalıq rawajlanıwın belgileydi. Qıtay, Rossiya, AQSH, Kanada, Avstraliya, Braziliya, QAR, Qazaqstan, Hindstan, Chili, Peru jáhánde qara hám reńli metall shiyki zatlarına eń bay mámleketler bolıp esaplanadi.

Rudalı emes mineral baylıqlardan eń áhmiyetlileri as duzı, kaliy duzları, fosforit, kúkirt, almaz, qurılıs materialları. Olardıń kánleri áyyemgi platformalarda, qatlamlı tawlarda, ashshı kóllerdiń batıqlarında kóp ushırasadı. Hár túrli mineral duzlardıń qorları boyınsha dúnyada Rossiya, AQSh, Qıtay, Hindstan, Boliviya, Belarussiya, Avstraliya siyaqlı mámleketler jetekshilik etedi. Almazdıń úlken qorla- rına iye bolǵan mámleketler bolsa Rossiya, Avstraliya, Botswana, QAR, Kongo Demokratıyalıq Respublikası, Kanada Angola hám basqalar.

Tábiyyiy mineral resurslarınıń usı waqıtqa shekem, tiykarınan, ekonimikalıq-texnikalıq jaqtan qolay jaylısw hám sharayatqa iye kánlerin ózlestirip keldi. Jańa mineral kánlerin izlew jumısları sońǵı waqtılarda, tiykarınan, Rossiyanıń arqa hám shıǵıs aymaqları, AQShtıń batıs tawlı bólimi hám Alyaska, Kanadanıń arqası, Qubla Amerika, Avstraliya, Afrikaniń az ózlestirilgen shólistanlıq, tawlı hám toǵaylı úlkelerinde jedel alıp barılmaqta. Biraq, jetip barıw qıyın bolǵan aymaqlardan qazıp alınatuǵın mineral shiyki zattıń ózine túser bahası birqansha qımbat bahalı bolıp esaplanadi. Sonlıqtan, adamzattıń mineral resurslardan aqılǵa muwapiq paydalaniw boyınsha eń áhmiyetli wazıypalarınan biri bul tábiyyiy baylıqların únemlep jumsaw jolların tabıwdan ibarat.

1. Qaysı mineral resurslar eń kóp qollanıladı?
2. Neft hám tábiyyiy gaz qorlarınıń tiykarǵı bólimi qaysı aymaqlarǵa tuwra keledi?
3. Mineral resurslardıń janılgı-energetika, rudalı hám rudalı emes türlerine bay bolǵan mámleketlerdi anıqlań.

6-§. Tawsılmaytuğın hám tiklenetuğın tábiyyiy resurslar geografiyası

Agroklimatlıq resurslar, jer resursları, suw resursları, biologiyalıq resurslar, geotermal resurslar.

Agroklimatlıq resurslar. Aymaqlardıń hár túrli egin jetistiriwi klimatqa baylanışlı. Awıl xojalığı tarmaqlarınıń rawajlanıwına tásir kórsetiwshi klimat *agroklimatlıq resurslar* delinedi. Eń áhmiyetli agroklimatlıq kórsetkishler nátiyjeli temperaturalar ($+10^{\circ}\text{C}$ dan joqarı) jılıq jiyindisi hám de ıgallanıw koefficienti (jawınlar muğdarınıń puwlaniwǵa qatnasi) bolıp esaplanadı.

Hawa temperaturası ekvatoridan polyarlıq keńliklerge qaray tómenlep baratuğını belgili. Ekvator átirapında nátiyjeli temperaturanıń jılıq jiyindisi 8000°C dan joqarı bolsa, arktika hám subarktika klimat poyaslarında ol 400°C ǵa da jetpeydi. Sonlıqtan, tropikalıq, subekvatoriallıq hám ekvatoriallıq klimat poyaslarında ıssılıqtı jaqsı kóretuğın eginlerdi jetistirip, jıl dawamında eki-úsh mártebe ónim alıw imkaniyatı bar.

Diyqanshılıq ushın tábiyyiy ıgallıq faktori da úlken áhmiyetke iye. Jıldırıń ıssi waqtında da jawın-shashın jeterli járejede jawatuğın aymaqlarda diyqanshılıqtı jasalma suwgarıwsız rawajlandırıw mümkin hám bul jaǵday awıl xojalığında birqansha qarjınıń únemleniwine járdem beredi. Klimatı ıssi, biraq, qurǵaq bolǵan ishki kontinental úlkeler ushın bolsa tábiyyiy ıgallıqtıń azlıǵı esabınan suwgarılatuğın diyqanshılıq tán bolıp tabıladı. Jılli musson klimatlı aymaqlarda jasalma suwgarıw, tiykarınan, jılli hám qurǵaq qısta qollanıladı.

Jer resursları. Jer adam ushın hár tárepten eń áhmiyetli tábiyyiy resurs bolıp esaplanadı, sebebi, xalıqtıń kúndelikli turmişlıq mútajilikleri zatlarınıń derlik hámmesi jerden óndırıp alınadı.

Házirgi waqtta jáhán jer fondınıń ulıwma kólemi 13,4 mlrd. gektarǵa teń. Adamzat ushın eń úlken ekonomikalıq áhmiyetke iye bolǵan awıl xojalığında paydalılatuğın jerler jáhán ulıwma jer fondınıń 34 % in qurayıdı. Sonıń ishinde, islew beriletuğın jerler úlesi 11 % ge, jaylawlardiki bolsa 23 % ke teń. Islew beriletuğın jerler dünýada jetistirilip atırǵan azaq-awqat ónimlerdiń 88 % in, jaylawlar

bolsa 10 % in jetkerip bermekte. Demek, jer resurslarınıń eń qımbat bahalı bólimi islew beriletugın (egin egiletuǵın) maydanlar. Jer fondı quramına, sonıń menen birge, toǵaylar (30 %), xalıq punktleri hám injenerlik qurılmaları menen bánt bolǵan texnogen jerler (3 %) hám de az paydalanılatuǵın yaki ónimsız jerler (33 %) kiredi.

Diyqanshılıqta paydalanılatuǵın jerlerdiń eń úlken maydanları AQSH, Hindstan, Rossiya, Qıtay, Kanada, Braziliya, Qazaqstan hám Ukrainaǵa tuwra keledi. XX ásirde islew beriletugın maydanlar kólemi dýnya boyınsha eki ese keńeyttirildi. Tıń jerlerdi ózlestiriw, batpaqlı jerlerdi iske salıw, shólistanlıqarǵa suw shıgariw joli menen egin maydanların keńeyttiriw jumısları, ásirese, AQSh, Kanada, Avstraliya, Rossiya, Qazaqstan, Qıtay, Braziliyada keń kólemde alıp barıldı.

Biraq, úlken qıyınhılıqlar esabınan ózlestirilgen jerler áste-aqırın isten shıgıp barmaqta. Eń dáslep, topıraq juwlıwı, yaǵníy eroziya procesi hár jılı awıl xojalığında paydalanılatuǵın 6–7 mln. gektar jerdən ayırmakta. Jerlerdiń batpaqlanıwı hám shorlanıwı aqibetinde jáne 1–1,5 mln. gektar egin maydanları isten shıqpaqta. Qala hám awıllardıń keńeyiwı, sanaat hám transport qurılıslarınıń jıldan-jılǵa ósip bariwı da egin maydalaniwlarınıń qısqarılwına alıp kelmekte.

Suw resursları. Jer sharındagi bar suwdıń tiykarǵı bólimi dýnya okeanı hám teńizlerinde toplangan. Dushshı suw resursları bolsa gidrosfera ulıwma kóleminiń tek, 2,5 % in qurayı. Biraq, onıń tiykarǵı bólimi jer sharınıń shetki, paydalanıw qiyın bolǵan Antarktida, Afrika hám de biyik tawlarda qar hám muzlıqlarda toplangan.

2-súwret. Dúnyadaǵı eń iri suw saqlagashlarının biri — Karuna dáryasındaǵı Guri suw saqlaǵıshı (Venezuela).

Adamzattıń dushshı suwgá bolǵan tabıbin qanaatlandıratuǵın tiykarǵı derek dáriyalar bolıp, olardaǵı suwdıń ulıwma muǵdarı tek 47 mıń km³ bolıp tabıladı. Ekvatorval hám ortasha klimat poyaslarında dárya hám kölleri kóp bolıp, bul aymaqlar dushshı suw resurslarına bir-qansha bay. Dushshı suw menen eń jaqsı támiyinlengen mámlekетler qatarına Braziliya, Rossiya, Kanada, AQSh, Indoneziya, Venezuela, Peru, Myanma, Tájikstan hám

basqalar kiredi. Qurǵaqlıqtıń úlken bólimin iyelegen qurǵaqlıq aymaqlarda bolsa suw resurslarınıń kólemi tábiyyiy halatta az. Boz jerlerde diyqanshılıq, tiykarınan, jasalma suwgariw arqalı alıp barıladı.

Dáryalardıń suwınnan nátiyjelirek paydalaniw ushın suw saqlaǵıshları qurılǵan (2-súwret). Házir jáhánde qurılǵan suw saqlaǵıshlarınıń sanı 40 mlnan saıp ketti. Iri suw saqlaǵıshlarınıń sanı boyınsha AQSH, Qıtay, Hindstan Braziliya hám Rossiya ayrıqsha ajıralıp turadı.

Biologiyalıq resurslar dep, qurǵaqlıq hám Dúnya okeanındaǵı ósimlik hám haywanat baylıqlarına aytıladı. Ásirese, toǵay resurslarınıń xojalıq hám ekologiyalıq áhmiyeti júdá úlken. Jáhánde toǵaylor 40 mln. km² (4mlrd. gektar) tı, yaki pútkil qurǵaqlıqtıń 30 % ge jaqının quraydı. Biraq, toǵaylardıń aǵash materialların tayarlaw maqsetinde kesiliwi, yaǵníy ózlestiriw, hár túrli sanaat qurılıslarınıń kóbeyiwi toǵaylardıń azayıwına alıp kelmekte.

3-súwret. Iyne japıraqlı tayga toǵaylorı (shep tárepte) hám keń japıraqlı tropikalıq toǵaylor (ońda).

Dúnyada keńlik boylap úlken aralıqqa sozilǵan eki — Arqa hám Qubla toǵay poyasları bar (3-súwret). Arqa toǵay poyası ortasha hám bir bólimi subtropikalıq klimatlı aymaqlar boylap jaylasqan. Bul poyas toǵaylarınıń áhmiyetli ózgesheligi, olarda, tiykarınan, tik ósetuǵın sapalı, iyne japıraqlı aǵashlardıń ósiwi bolıp tabıladı. Bunday toǵaylarǵa Rossiya, Kanada, AQSH, Finlandiya mámlekетleri bay.

Qubla toǵay poyası, tropikalıq hám ekvatoriallıq klimat poyasları boylap jaylasqan. Tropikalıq toǵaylarda keń japıraqlı aǵashlar qalıń, aralas hám kóp yaruslı bolıp ósedi. Bul toǵaylar qımbat bahalı aǵashlарǵa birqansha bay. Qubla toǵay poyasında Braziliya, Peru,

4-súwret. Islandiyadaǵı geotermal elektr stanciyalarınan biri.

aymaqlar júdá bay. Ádette, jedel dawam etip atırǵan, klimati iǵallığı kóp bolǵan poyslar boylap jaylasqan. Islandiya, Yaponiya, Jańa Zelandiya, Filippin, Papua-Jańa Gvineya, Italiya, Meksika, AQShıtiń batıs shtatları, Rossiyanıń shıǵıs aymaqları geotermal resurslarǵa bay (4-súwret).

1. Agroklimatlıq resurslar, tiykarınan, qanday kórsetkishler menen belgilenedi?
2. Suw resursları menen támiyinleniw qanday faktorlarǵa bayanıslı?
3. Jer resurslarınıń kóbeyiwi hám azayıwına alıp keletügenin proceslerdi túsındırıń.

7-§. Zamanagóy ekologiyalıq mashqalalar

Tábiyattan paydalaniw, global, regional hám lokal ekologiyalıq mashqalalar, «issixana nátiyjesi», «ozon tesigi», suwsızlıq, toǵaysızlaniw, dushshi suw resursları, ekologiyalıq siyaset.

Jámiyet pútkil tariyxı dawamında tábiyyiy ortalıq penen tıǵız bayanıslı túrde rawajlanıp barǵan. Tábiyyiy resurslardan paydalaniw, olardı qorǵaw hám qayta tiklew menen bayanıslı xızmet tarawı *tábiyattan paydalaniw* dep ataladı. Tábiyattan paydalaniw *aqlǵa muwapiq* hám *aqlǵa muwapiq emes* tárizde ámelge asırıladı. Tábiyattan aqlǵa muwapiq paydalanylǵanda, tábiyyiy baylıqlar normasında paydalaniw, olardı qorǵaw hám qayta tiklewge, átirap tábiyyiy ortalıqtırıń salamat jaǵdayın saqlawǵa kerekli dárejede itibar beriledi. Eger jámiyettiń

xojalıq xızmeti nátiyjesinde tábiyyiy tábiyyiy ortalıq hám onıú resursları jaǵdayı unamsız tárepke ózgerip barsa, tábiyattan paydalaniw aqılǵa muwapiq emes bolıp esaplanadı. Tábiyattan aqılǵa muwapiq emes paydalanılganda, landshaftlardaǵı teń salmaqlıq buzılıdı hám de hár túrli kólem hám kórinitegi ekologiyalıq mashqalalar júzege keledi.

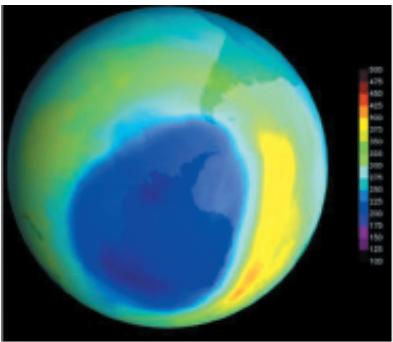
Ekologiyalıq mashqala tábiyattan aqılǵa muwapiq emes paydalaniw nátiyjesinde tábiyyiy ortalıq sapasınıń tómenlewi bolıp tabıldadı. Eko- logiyalıq mashqalalar aymaqlıq kólemi jaǵınan 3 basqıshqa bólinedi:

- global (planetalıq);
- regional (poyaslıq, regionlıq);
- lokal (jergilikli).

Global ekologiyalıq mashqalalar pútkil geografiyalıq qabıqtıń jaǵdayına tásir kórsetedi hám olardı sheshiw boyınsha jáhándegi barlıq mámleketterdiń háreketlerin birlestiriw kerek. *Regional* ekologiyalıq mashqalalardıń aqibetleri bir yaki birneshe qońsı mámleketter aymaǵında seziledi. *Lokal* ekologiyalıq mashqalalar bolsa kishi kólemdegi aymaqlar ortalığında júz beredi. Tómende házirgi dáwirdiń global ekologiyalıq mashqalalarınan maǵlıwmatlar keltirilgen.

«Issixana nátiyjesi» mashqalası. Atmosfera elektr energetika, metallurgiya, ximiya hám basqa sanaat tarmaqları, transport quralları, keńsilikke kosmoslıq kemelerin ushırıw hám de órtler sebepli kúshli pataslanbaqta. Hár jılı milliardlap tonna qattı, gaz tárizli, aerozol shıǵındılar atmosferağa shıǵarıp jiberilmekte. Atmosfera quramında, ásirese, iyis gazi (CO), karbonat angidrid (CO²) kúkirt oksidleri (SO², SO³), azot dioksidi (NO) salmağınıń artıp bariwı úlken ekologiyalıq mashqalalardı keltirip shıǵarmaqta. Atmosferadaǵı bul gazler muǵdarınıń artıwı nátiyjesinde Quyashtiń ısıtıw rejimi buzıla basladı. Joqarıda sanap ótilgen gaz tárizli zatlardıń atmosferadaǵı bóleksheleri jer betine kelip atırǵan nurlanıwdı ótkerip, onnan qaytatúǵın issılıq radiaciyasın atmosferanıń tómengi qatlamlarınan joqarıǵa jaqsı ótkermeydi. Bul process atmosfera tómengi qatlamınıń ortasha jıllıq temperaturası áste-aqırın kóteriliwine, global klimat sharayatınıń ózgeriwine alıp kelmekte. Bul jaǵday, planetamız polyusleri hám biyik tawlardaǵı kóp jıllıq muzlıqlar maydanınıń qısqarıwına alıp kelmekte.

Bul mashqalanı joq etiw ushın jáhándegi barlıq mámleketter «issixana» gazleriniń atmosferağa shıǵarılıwın kemeytiwleri kerek.

5-súwret. Antarktidanıń ústinde ozon qatlamı juqalaniwınıń sxemalıq körinisi.

«Ozon tesigi» dáslep Qubla Amerikanıń Antarktidaǵa tutas aymaqların, sońǵı jilları Evraziyanıń arqasında da baqlanbaqta (5-súwret).

Kanadanıń Montreal qalasında 1987-jılı birneshe mámlekетler freon gazlerin islep shıǵarıwǵa hám olardan paydalaniwdı sheklewler haqqındaǵı xalıqaralıq pitimge qol qoýgan. Búgingi kúnge kelip, bul pitimge jáhándeǵi kóphilik mámlekетler qosılǵan. Qánigelerdiń pikirinshe, eger Montreal pitimi qatań türde orınlanaǵıń bolsa, ozon qatlamınıń normadaǵı qalınlıǵı 2050-jılgá kelip qayta tiklenedi.

Suwsızlanıw mashqası. Suwsızlanıw dep, shólistanlıq qásiyeti tán bolǵan aymaqlar maydanınıń keńeyip bariwi procesine aytıladı. Onıń tiykargı sebepleri aǵash, terek hám putalıqlardıń kesiliwi, sharwamallarınıń tártipsiz baǵılıwı, suw resurslarından aqılǵa muwapiq emes paydalaniwı bolıp esaplanadı. Suwsızlıq onlap mámlekетlerdegi eń ónimdar jerlerdi iyelemekte. Suwsızlanıw, ásirese, Afrika, Qubla-batıs, Oraylıq hám Qubla Aziya mámlekетlerine úlken qáwip-qáter tuwdırmaqta. Qurǵaqlıq ulıwma maydanınıń 40 % bóliminde suwsızlanıw baqlanbaqta. Jer betinde 2 milliard adamnan artıq xalıq jasayıdı.

1994-jılı BMSH suwsızlıqqa qarsı gúresiw haqqındaǵı Xalıqaralıq konvenciyani qabilladı. 1995-jıldan baslap hár jılı 17-iyunde Pútkil jáhán suwsızlanıw hám qurǵaqshılıqqa qarsı gúresiw kúni belgilenedi. 2010—2020-jıllar aralığı BMSH tárepinen «Shólistanlıqlar hám suwsızlıqqa qarsı gúresiwge baǵışhlangan on jılıq» dep járiyalanǵan.

Yaponiyaniń Kioto qalasında 1997-jılı birneshe rawajlangan hám de ótiw ekonomikasındaǵı mámlekетler arnawlı shártnama («Kioto protokoli»)sına qol qoýip, bul boyınsha anıq minnetlemelerdi ózleriniń juwapkershilige algan.

Ozon qatlamınıń jemiriliwi mashqası. Atmosferanıń pataslanıwı adamzat aldına jáne bir qıyın mashqalani qoymaqtı. Keyingi jilları hawaǵa ftor-xlorlı birikpeler (freonlar)diń kóp shıǵarıwı nátiyjesinde jerdeǵi tirishiliktiń qalqanı esaplanǵan ozon qatlamınıń juqalasıwı baqlanbaqta.

Toğaysızlanıw mashqalası. Adamzat pútkil tariyxı dawamında toğaylardı kesip, olardıń maydanınıń qısqarılıwına sebepshi bolǵan. Bul jaǵday kóp aymaqlar, sonıń ishinde, Oraylıq Aziyanıń tábiyyiy sharayatın sezilerli tárizde ózgertip jiberdi. Biraq, keskin túrde toǵay procesi aqırğı 100 jıl dawamında júz bermekte. Ásirese, ekvatoriallıq poyastaǵı toǵaylar hám de qurǵaq klimatlı tawlı aymaqlardaǵı toǵaylar maydanınıń qısqarılıwı geografiyalıq qabıqtaǵı tábiyyiy teńsalmaqlıq ushın ayriqsha qáwip salmaqta. Bul mashqalaǵa qarsı gúresiwdiń tiykarǵı jolları toǵaylardıń kesiliwin sheklew hám de olardı jasalma túrde kóbeytiw menen baylanıslı. Buǵan dúnya júzi boyınsha unamlı mísallar bar. Misali, Ullı Britaniyada aqırğı 50—60 jilda toǵaylardıń maydanı 3 ese kóbeygen. Yaponiyada toǵaylardıń kesiliwi qatań sheklengenligi sebepli elege shekem mámleket aymağınıń 2/3 bólimi toǵay landshaftları menen bánt. Birlesken Arab Ámirliklerinde aqırğı jillardıń ózinde birneshe million aǵash nálleri shólistanlıqqqa egilgen. Ózbekstanda da jaqın jıllargá mólsherlengen Aral teńiziniń quriǵan túbin toǵaylastırıw jumıslarınıń keń kólemli rejeleri dúzilgen hám basqıshpa-basqısh ámelge asırılmaqta.

Dushshi suw jetispewshiligi mashqalası. Adamzattıń dushshı suwǵa bolǵan talabın qanaatlandıratuǵın tiykarǵı derek dáryalar bolıp, olardıń úlken bólimi xalıq birqansha siyrek jasaytuǵın suwiq hám ekvatorial klimatlı aymaqlar boylap aǵadı.

Qurǵaqlıqtıń 1/3 bóliminen kóbiregin iyeleytuǵın qurǵaq klimatlı aymaqlarda suw jetispewshiligi bar. Arqa hám Qubla Afrika, Qubla hám Qubla-batis Aziya mámleketleri, sonday-aq, Ózbekstan, Türkmenstan, Qazaqstan siyaqlı Oraylıq Aziya mámleketlerinde bul mashqala birqansha áhmiyetli global bolıp esaplanadı.

Házirgi waqıtta Persiya qoltığı, Jer Orta teńiz boyı mámleketleri, Qazaqstan, AQSh, Yaponiya, Karib teńizi ataw mámleketlerinde teńiz suwıń dushshilandırıw jumısları keńeyip barmaqta.

Ekologiyalıq siyasat — ilimiý usınıslardı esapqa alıp, tábiyyiy ortalıqtı qorǵaw hám onı salamatlastırıwǵa, tábiyyiy resurslardan aqılǵa muwapiq paydalanıp bayıtıwǵa qaratılǵan háreketler kompleksi. Bunday siyasat milliy, regional hám global ortalıqta alıp barıladı hám ózinde tábiyatti qorǵawdıń huqıqıy tiykarların jaratiw hám olarǵa ámel etedi.

AQSh, Yaponiya, Evropa hám ÓMDA mámleketleri, ayırım rawajlanıp atırğan mámleketler qıyın ekologiyalıq jaǵdaydı salamatlastırataǵın normativ-huqıqıy hújjetlerdi qabıllap, ámelde qollana basladı.

Kóp mámleketlerde ekologiyani salamatlastırıwǵa sistemalı gúresip atırğan siyasiy háreket hám partiyalar aktiv jumıs alıp barmaqta.

Áhmiyetli tárepı sonda, qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw hám ekologiyani salamatlastırıw mashqalaların sheshiwde BMSH hám onıń kóplegen bólümeli aktív jumıs alıp barmaqta. BMSH niń qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw baǵdarlaması (YUNEP) bar. Bul xalıqaralıq shólkemniń bas basqarması Keniya paytaxtı Nayrobi qalasında jaylasqan.

1. Ekologiyalıq mashqalalar degen ne? Olardı keltirip shıǵarıwshı tiykarǵı sebep neden ibarat?
2. Global ekologiyalıq mashqalalardıń regional hám lokal basqıştagı ekologiyalıq mashqalalardan ayırmashılıǵıń túsindiriń.
3. «Íssıxana nátiyjesi» ekologiyalıq mashqalası sebeplerin túsindiriń.
4. Ekologiyalıq siyasat degende ne túsiniledi?

3-BAP. JÁHÁNNIŃ XALQÍ

Xalıq samı, xalıq sanınıń ósiwi, xalıq qayta qurılıwi, tábiyyiy ósiw, xalqınıń aymaqlıq jaylasıwi, xalqınıń tuǵızlıǵı.

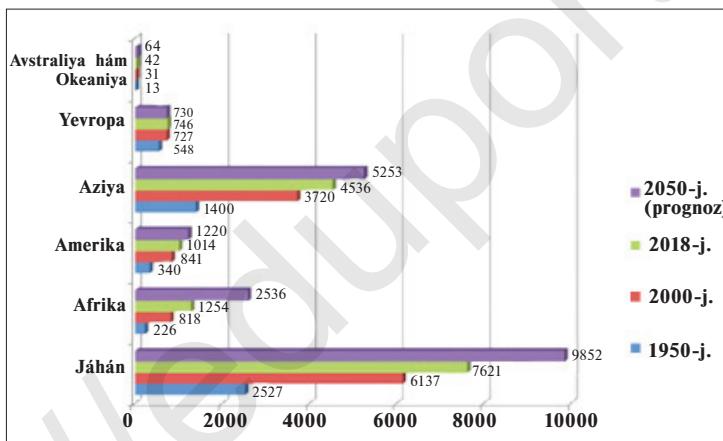
Jáhán xalqınıń samı, 2018-jıl maǵlıwmatlarına muwapiq, 7 mlrd. 620 mln. adamnan artıq bolıp tabıldırı. Planetamız xalqı bul muǵdarlıq jeńiske jetkenliginiń ózine tán tariyxı bar.

Ilimiy derekler maǵlıwmatlarına qaraǵanda, adamlardıń eń áyyemgi sanalı wákilleri — *Homo sapiens* — bunnan shama menen 50 miń jıllar aldın payda bolǵan. Arqa-shıǵıs hám Shıǵıs Afrika, Qubla Evropa hám de Aldıńǵı Aziya dáslepki adamlar payda bolǵan hám olar tárepinen birinshi bolıp ózlestirilgen aymaqlar bolıp esaplanadı. Keyin áyyemgi adamlardıń hár túrli regionlarga (poyaslargá) qaray

júriwi — dáslepki migraciyalar nátiyjesinde ol jerler xalıq tárepinen ózlestirile baslaǵan. Uzaq dáwirler dawamında adamzattıń tiykargı bólimi Evropa, Aziya hám Afrika materiklerinde jasaǵan edi. Ullı geografiyalıq ashılıwlар kóp sanlı xalıqtıń jańa tabılǵan jerlerge kóship ótiwine sebepshi boldı hám onıń nátiyjesinde materikler arasında xalıq sanınıń qayta bólistiriliwi payda boldı.

Materiallıq hám sanitar-gigienalıq shárt-sharayatlardıń awırlığı, tez-tez tákirarlanıp turǵan asharshılıq, kesellilikler epidemiyaları tásirinde uzaq tariyxıy dáwirler dawamında dýnya júzi xalqınıń ólim dárejesi joqarı, tábiyyiy kóbeyiw dárejesi bolsa tómen bolǵan.

XIX ásirde Evropa hám Amerikada júz bergen sanaat revolyuciysi, medicinalıq xızmettiń rawajlanıwı nátiyjesinde bul materiklerdegi xalıqtıń ortasha ómir kóriwi hám tábiyyiy kóbeyiw dárejesi arttı.

6-súwret. Dýnya júzi regionları xalqınıń sanınıń dinamikası

Dýnya júzi xalqı sanı XX ásirde 1,6 mlrd. adamnan 6,1 mlrd. adamǵa jetip, onıń eń joqarı pátleri 1960-jillardan keyingi dáwirlerge tuwra keledi. Bul jaǵday Ekinshi Jáhán urısınan keyingi dáwirlerde Aziya, Afrika hám Okeaniya mámlekетleriniń siyasıy górezsizlikke erisiwi, olarǵa BMSH tárepinen adamgershilik járdemleriniń beriliwi nátiyjesinde xalıq arasında ólim dárejesiniń tómenlewi hám de xalqı sanınıń tez pátlerde ósiwi esabınan payda bolǵan. Nátiyjede, 1960—1980-jilları jáhánde «demografiyalıq jarlıw» (ólim dárejesi tómenlewi sebepli xalqı sanınıń kóbeyiwi) procesi júz berdi (6-súwret).

Sońǵı jılları xalıqtanıw ilimpazlar «demografiyalıq jarılıw»ǵa baylanıslı derlik aqırına jetip baratırǵan process sıpatında baha berip atırǵan bolsa-da, Afrika hám Aziyanıń bir qatar mámleketlerinde xalıqtıń jıllıq tábiyyiy kóbeyiw dárejesi ele de joqarı dárejede baqlanbaqta. Sonıń menen birge jáhánnıń rawajlanǵan mámleketlerinde tábiyyiy kóbeyiwdıń keri jaǵdayı — **demografiyalıq krizis** yamasa **depopulyaciya** (tuwilıwdıń ólimge salıstırǵanda tómenligi) júz bermekte. Bul jaǵdaydı házirgi künde Evropanıń hár túrli mámleketlerinde (máselen, Germaniya, Ukraina, Serbiya hám t.b.) baqlaw múmkin.

4-keste
Tuwılıw, ólim hám tábiyyiy kóbeyiw koefficientleri (1000 adamǵa salıstırǵanda, 2018-jılǵı maǵlıwmatlar)

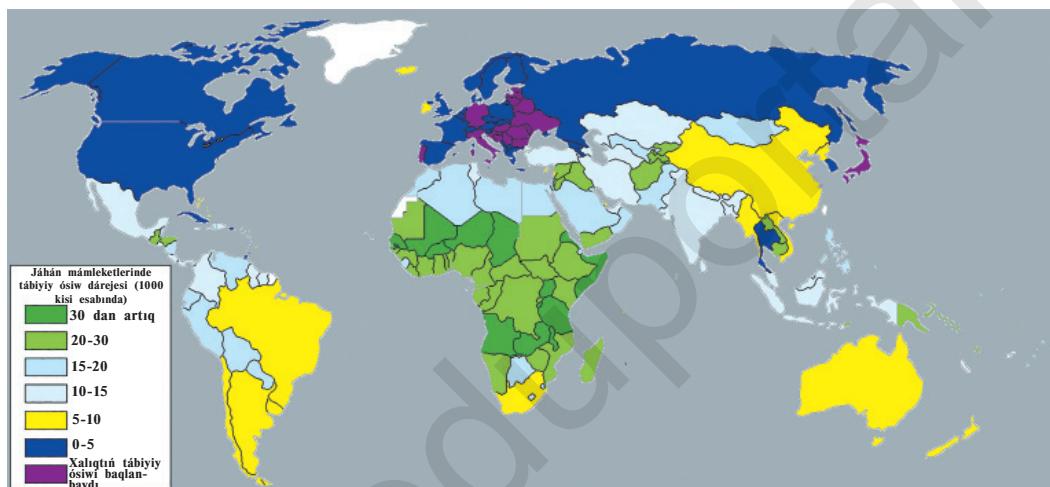
Aymaq	Tuwılıw koefficienti	Ólim koefficienti	Tábiyyiy ósiw koefficienti	Náresteler ólimi koefficienti (hár 1000 nárestege salıstırǵanda)	Ortasha ómir dawiri	
					er adamlar	hayallar
Jáhán	19	7	12	31	70	74
Afrika	35	9	26	50	61	64
Amerika	15	7	8	13	74	80
Aziya	17	7	10	26	71	74
Evropa	10	11	-1	4	75	82
Avstraliya hám Okeaniya	17	7	10	21	76	80

Regionlar xalqı sanınıń dawirlilik ózgeriwi birinshi gezekte onda júz berip atırǵan tuwılıw hám ólim kórsetkishleri qatnasi tiykarında qáliplesiwshi tábiyyiy kóbeyiw dárejesi menen baylanıslı. 4-keste maǵlıwmatlarından hár túrli materiklerde xalıqtıń qayta qurılıwınıń muǵdarlıq kórsetkishleri hár túrli ekenligi kórinip turıptı. Afrikada xalıqtıń tábiyyiy ósiw koefficienti jáhán arasında kórsetkishlerinen joqarı, qalǵan materiklerde bolsa bul kórsetkish tómenirek dárejege iye.

Mámleketlerde xalıqtıń tábiyyiy ósiwi joqarı dárejede saqlanıwına social-ekonomikalıq hám mádeniy faktorlar úlken tásir kórsetedi.

Qalalasıw procesi, hayallardıń maǵlıwmatlıq hám miynette bántlik dárejesiniń joqarılığı, turmıs dárejesiniń joqarılawı hám adamlardıń materiallıq talaplarınıń keńeyiwi jahánnıń bir qatar mámlekетlerinde tuwılıw hám xalıqtıń tábiyyiy ósiw koefficientiniń tómen bolıwına tásir kórsetpekte (7-súwret).

Bir jasqa shekemgi náresteler ólimi hám ortasha ómir kóriw dárejesi kórsetkishleri hám mámlekетlerdiń ekonomikalıq rawajlanganlıgı, medicinalıq xızmettiń rawajlanıwı, xalıqtıń turmıs dárejesi menen tígız baylanıslı bolıp tabıldadı.

7-súwret. Jähán xalqınıń tábiyyiy ósiwi.

Jähán xalqı aymaqlıq jaǵınan tegis emes tarqalǵan. Bunda tábiyyiy, tariyxıy, social-ekonomikalıq faktorlardıń tásiri úlken. Tegislik, dárya hám de teńiz boyı aymaqlarında xalıqtıń tígızlıǵı dárejesiniń joqarılığı tábiyyiy sharayat faktoru (máselen, Gang dáryası oypatlıǵı, Kanto tegisligi), Jer orta teńiz boyı, Mesopotamiya aymaqlarında bunday jaǵdaydıń qáliplesiwi olardıń ózlestiriliw dawiri menen baylanıslı. Ekonomikalıq rawajlangan mámlekетler hám hár túrli óndiris oraylarında xalıq sanınıń ósiwinde social-ekonomikalıq rawajlanıw dárejesiniń áhmiyeti úlken. Xalıq sanı kóp bolǵan regionlarda tígızlıǵı da joqarı boladı.

Jähán xalqınıń ortasha tígızlıǵı 1 km²qa 50 adamnan artıq bolmaqtı. Aziya xalqı tígızlıǵı dárejesi eń joqarı bolǵan materik esaplanıp,

onıń shıǵıs, qubla hám qubla-shıǵıs bólimlerinde xalıqtıń tıǵızlıǵı joqarı. Amerika, Avstraliya hám Okeaniya materikleriniń evropalılar tárepinen dáslep ózlestirilgen bólimlerinde xalqınıń tıǵızlıǵı joqarı. Mongoliya, Namibiya, Avstraliya, Kanada, Qazaqstan mámlekетleri jahán xalqınıń tıǵızlıǵı kórsetkishi eń tómen bolǵan mámlekетleri qatarına kiredi. Bul jaǵday qolaysız tábiyyiy sharayatqa baylanıslı.

1. Nege uzaq tariyxıy waqt dawamında jer júzinde xalıq sanı derlik ózgermedi?
2. Ullı geografiyalıq ashılıwlар jahán xalqınıń regionlar boylap bólis-tiriliwine qanday tásir kórsetti?
3. Qosımshadaǵı keste maǵlıwmatları tiykarında Evropa, Aziya, Afrika, Amerika, Avstraliya hám Okeaniyanıń xalqınıń sanına qaray bes alındıǵı mámlekетlerin anıqlań hám dápterińizde dizimin dúziń.
4. Jähán xalqınıń aymaqlıq jaylasıwına qanday faktorlar úlken tásir kórsetedi?

9-§. Jähán xalqınıń jinishlıq, jas, rasalıq quramı

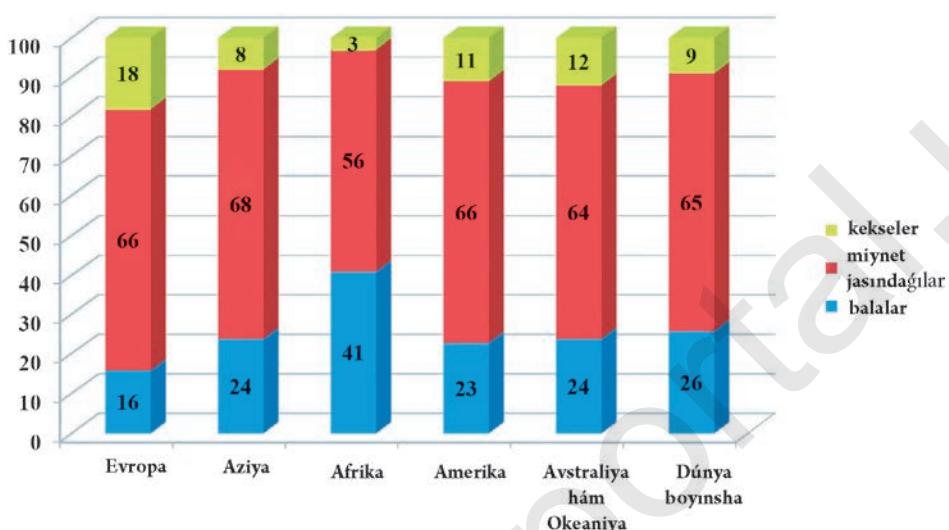

Er adamlar, hayallar, balalar, úlken jastaǵılar, jası úlkenler (kekseler), rasa, evropeoid, mongoloid, negroid, avstroloid, metis, mulat, sambo.

Xalıqtıń tábiyyiy ósiw pátleri xalıqtıń jas-jinis quramına tásir kórsetedi. Xalıqtıń jas quramına baylanıslı balalar (0–14 jas), miynet jasındaǵılar (15–64 jas) kekseler (65 jas hám onnan joqarı) toparlarǵa ajıratıladı. Jas toparları arasında qatnas ótken tariyxıy dáwirler dawamında ózgerip kelgen. Jähán xalqı jas quramında kekseler salmaǵı júdá tómen bolıp, XX ásirge kelip jıldan jılǵa usı topar wákilleri úlesi arta basladı. Buǵan, birinshi gezekte, medicinalıq xızmettiń rawajlanıwı, xalıqtıń turmis dárejesiniń ósiwi sebep boldı. Házirgi dáwirde jahán regionları xalqınıń jas quramı hár túrli (8-súwret).

Tábiyyiy ósiw joqarı bolǵan Afrika hám Aziya xalqı jas quramında balalar salmaǵı qariyalardıkine salıstırǵanda birqansha joqarılıǵı kózge taslansa, demografiyalıq krizis baqlanıp atırǵan Evropa mámlekетlerinde bul jaǵdaydıń kerisine gúwa bolıw múmkin. Balalar salmaǵınuń joqarılıǵı menen Niger (50 %), Mali (48 %), Uganda (48 %) siyaqlı Afrika mámlekетleri ajıralıp turadı. Bul boyınsha eń tómen

kórsetkishler bolsa Yaponiya (12 %), Germaniya (13 %), Italiya (13 %), Greciya (14 %) mámlekетlerinde belgilengen.

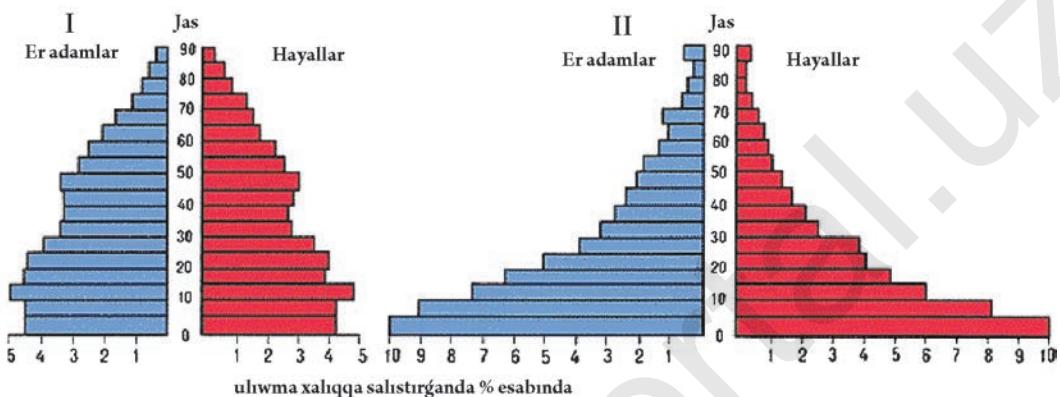

8-súwret. Jáchán regionları xalqınıń jas quramı (%), 2018-j).

Xalıqtıń jinisiy quramına itibar qaratsaq, jáhánde hayallar hám eradamlar salmaǵı derlik teń, biraq, hayallar hám de er adamlar salmaǵı joqarıraq bolǵan mámlekетler bar. Jáchán xalqınıń jinislıq quramında er adamlar salmaǵı 50,5 %, hayallardiki bolsa 49,5 % ke teń (2018-j.). Afrika, Qubla Amerika, Avstraliya hám Okeaniya materiklerinde jinislар salmaǵı teń, Evropa hám Arqa Amerika mámlekетlerinde hayallar salmaǵı birqansha artıq. Aziya materigi mámlekетlerinde, ásirese, Shıǵıs, Qubla hám Qubla-batıs Aziyada er adamlar salmaǵı hayallardikine qaraǵanda joqarı. Buǵan usi regionlarda hayallar sociallıq dárejesiniń tómenligi sebep bolıp tabıldadı. Persiya qoltığı regionında arab mámlekетlerinde bolsa er adamlarıń ústınligine jumısshi kúshiniń sırtqı migraciysi da tásir kórsetedı.

Xalıqtıń jasi hám jinislıq quramın analizlewde *jas-jinis piramidasınan* paydalanylادı. Rawajlanǵan mámlekетlerde xalıq arasında jıldan-jılǵa tábiyyiy ósiw dárejesiniń tómenlewi aqbetinde balalar salmaǵı azayıp, orta hám kekse jastaǵılar salmaǵı artıp barmaqta. Rawajlanıp

atırğan mámlekетlerde tábiyyiń ósiwdiń joqarılıǵı jas-jinis piramidası tómengi bólíminiń salmaǵı joqarılıǵıńsha qalmaqta. Bul mámlekетlerde er adamlar salmaǵınıń artıqlıǵı da kózge taslanadı. (9-súwret).

9-súwret. Jákánniń hár túrli mámlekетlerinde (I-rawajlangan, II-rawajlanip atırğan) jas-jinis piramidası.

Adamlardıń rasaları adam organizminiń áyyemgi dáwirlerinde tábiyyiń ortalıq, ásirese, klimat sharayatına iykemlesiwi sebepli payda bolıp, sırtqi kórinis belgileri menen ajiralıp turadı. Jákán xalqınıń úlken bólimiń tórt tiykarǵı rasaǵa (evropeoid, mongoloid, negroid hám avstraloid), qalǵan bólimiń bolsa aralıq hám aralas rasalarǵa tiyisli.

Ashıq túslı teri, tolqın tárizli yaki tegis, jumsaq shash, tiykarınan, aspan kók reń kóz, qır murın, juqa hám ortasha eringe iye bolǵan evropeoid rasası wákilleri Evropa, Amerika, Avstraliya hám Okeaniya xalqınıń tiykarǵı bólimin qurayıdı. Sonday-aq, Aziyanıń qubla, qublabatis, oraylıq, Afrikanıń arqa bólimlerinde de kóp sanlı evropeoidler jasaydı. Joqarıda sanap ótilgen rasalıq belgiler, tiykarınan, arqa aymaqlarda jasawshı evropeoidlerge tán bolıp, qublaǵa bargan sayın jasaw ortalığı menen baylanıslı tárizde dene, shash hám kóz reńleriniń toyǵın kórinisleri kórine baslaydı. Adamzattıń 40 % ten artıǵı usı rasa wákilleri úlesine tuwra keledi.

Mongoloid rasası wákilleri qońır reń túslı teri, tegis, qattı toyǵın túslı shash, kóziniń toyǵın túslı kórinisleri, qır yaki ortasha negizgi murın, kóz ústi qabaǵınıń ajiralıp turıwı, jelke bóliminiń keńeygenligi

menen ajıralıp turadı. Mongoloidlar, tiykarınan, Aziya kontinentinde keń tarqalǵan. Amerikanıń tiykarǵı xalqı esaplanatuǵın Amerika aymaqları hám eskimoslar da usı rasaǵa tiyсли (10-súwret).

Evropeoid rasası

Mongoloid rasası

Negroid rasası

10-súwret. Jáchán regionları xalqınıń jas quramı (%), 2018-j.).

Negroid rasası wákilleri, Afrika hám de Amerika materikleri mámlekетlerinde jasaydı. Qara reńli teri, qattı, tegis, buyra qara reńli shash, kóziniń toyǵın reńli kórinisleri, jaǵınıń ajıralıp shıqqanlıǵı, jalpaq murın, qalıń erin olarǵa tán tiykarǵı belgiler. Afrika bul rasa wákilleriniń negizgi ana watani esaplanıp, olardıń úlken bólimi Ullı geografiyalıq ashılıwlар dawirinde Amerikanıń hár túrli regionlarına májbúriy türde qul etip alıp keltirilgen.

Avstraloid rasası uzaq dawamında negroid rasasınıń bir kórinisi sıpatında bahalanıp kelgen. Biraq, sońǵı jillardaǵı izertlewler olardıń kelip shıǵıwı negroidlar menen baylanıslı emesligin kórsetpekte. Toyǵın reńli teri, jalpaq murın, qalıń erinlerge iye bul rasa wákilleri, Avstraliya hám Okeaniya aymaqlarında tarqalǵan. Avstraliya aborigenleri, papuaslar, melaneziyalılar usı rasa wákilleri bolıp sanaladı.

Tiykarǵı rasalar negizinde birneshe aralıq hám aralas rasalar qáliplesken. Aralıq rasalarına efiop, ural, pomir-fargana (Oraylıq Aziya mámlekетleri, atap aytqanda, Ózbekstanda keń tarqalǵan) siyaqlılar mísal bola aladı. Amerika materigi xalqınıń rasalıq quramında metis, mulat, sambo aralas rasa wákilleri joqarı salmaqqa iye.

1. Xalqınıń jas quramına tábiyyiy ósiw qalay tásir kórsetedi?
2. Ne ushın rawajlangan mámleketterde balalar salmaǵı qariyalargá salıstırǵanda tómen?
3. Evropeoid rasası wákilleriniń jáhán boylap keń tarqalǵanlıǵına sebep ne?
4. Amerikada aralas rasalar qáliplesiwinıń sebebi ne?

10-§. Jáhán xalqınıń etnikalıq hám diniy quramı

Etnos, qáwim, elat, millet, til shańaraǵı hám toparları, xalıqaralıq sóylesiw tilleri, din, ápiwayı din, jergilikli din, buddizm, xristianlıq, islam dini.

Xalıqtıń etnikalıq quramı aymaqlarda jasawshı etnoslar (grekshe *etnos* — «xalıq») salmaǵı. *Etnoslar* adamlardıń tariyxıı jaqtan qáliplesken, jasaw aymaǵı, mádeniyati, turmıs tárizi menen óz ara ayırılıwshı jámiyetlik toparlar. Olardıń qáwim, elat hám de millet kórinisleri bar.

Qáwim adamlarınıń eń áyyemgi ápiwayı jámiyetlik uyımları bolıp esaplanadı. Olar házirgi kúnde, tiykarınan, Amazoniya, Okeaniya, Afrikanıń oraylıq aymaqlarında saqlanıp qalǵan. Elat bolsa qáwim hám millet arasında etnikalıq birlik bolıp, az sanlı etnoslardan ibarat bolıp tabıladı. Elatlar, tiykarınan, Aziya hám Afrika mámleketterinde bar.

Birden-bir tili, aymaǵı, mádeniyati, mentaliteti hám milliy ózligin ańlaw ózgeshelikleri joqarı dárejede qáliplesken, óziniń siyasiy mámleketshilik dástúrlerine iye iri etnoslar millet dep ataladı. Dúnya milletleri arasında wákilleriniń sanı 100 mln. adamnan artıq 12 (5-keste), 50—100 mln. adam 12, 25—50 mln. adam 17 millet bar.

Jáhán mámleketteri milliy quramlıq ózgesheligine qaray, bir milletli (mísalı, Yaponiya, Islandiya, Norvegiya), bir millettiń basqalarına salıstırǵanda úlken salmaqqa iye bolǵan (mísalı, AQSh, Franciya, Turkiya), eki milletli (mísalı, Kanada, Belgiya), kelip shıǵıwı bir-birine jaqın milletlerden ibarat (mísalı, Awǵanstan, Pakistan), kóp milletli (mísalı, Hindstan, Indoneziya) mámleketter toparlarına ajıratıldı.

Etnos mádeniyatınıń ózegi til bolıp esaplanadı. Jáhándegi etnoslar tilleriniń uqsaslığı hám tuwısqanlıǵınan kelip shıǵıp, 20 dan artıq *til shańaraqlıqlarına* birlestiriledi. Olardıń arasında hind-evropa til shańaraǵına tiyisli xalıqlar sanına qaray jetekshilik etedi. Jáhán

xalqınıń derlik 1/2 bólimi usı shańaraq quramına kiriwshi tillerde sóylesedi. Ózbekler altay tiller shańaraǵınıń türkiy toparına tiyisli millet bolıp esaplanadı.

5-keste

Wákilleriniń sanı 100 mln. adamnan ziyat bolǵan milletler (2018-j.).

Nº	Milletler	Ulıwma sanı, adam
1	Xanlar (qıtaylılar)	1 mlrd. 310 mln.
2	Hindler	280 mln.
3	Bengallar	235 mln.
4	Amerikalılar	200 mln.
5	Braziliyalılar	175 mln.
6	Ruslar	150 mln.
7	Yaponlar	130 mln.
8	Meksikalılar	147 mln.
9	Nemecler	140 mln.
10	Panjoblılar	110-120 mln.
11	Bixarlar	115 mln.
12	Yavalılar	105 mln.

Dúnyada sóylesiwshiler sanı 100 mln. adamnan asqan 11 til bolıp, qıtay (1 mlrd. 310 mln. adam), ingleś (420 mln. adam), hind (350 mln. adam), ispan (335 mln. adam), rus (250 mln. adam) tilleri olar arasında jetekshilik etedi. Qıtay, ingleś, ispan, francuz, arab hám rus tilleri BMSH xızmetinde qollanılatuǵın rásimiy tiller bolıp esaplanadı.

Xalıqtıń diniy quramı. Dinler ápiwayı (primitiv), jergilikli hám dúnyalıq dinlerge bólinedi. Diniy isenimniń eń ápiwayı kórinisi bolǵan primitiv dinler házirde, tiykarınan, qáwimler arasında saqlanıp qalǵan. Totemizm, animizm, fetishizm sıyaqlı kórinisleri bar.

Jergilikli dinler (*bir yaki birneshe tuwısqan milletler arasında tar-qalǵan dinler*), tiykarınan, bir mámlekет yaki region aylanasında tarqalǵan. Jergilikli dinler arasında induizm dini iseniwshiler sanına qaray alındıǵı qatarda. Sikxizm, konfuciylik, iudaizm (evreylik), cintoizm dinleri de jergilikli dinler qatarına kiredi (6-keste).

6-keste

Jergilikli dinlerdiń tarqalıw regionları

Nº	Jergilikli dinler	Iseniwshilerdiń tiykarǵı bólimi tarqalǵan regionlar
1	Induizm	Hindstan, Nepal, Shri-Lanka
2	Sikxizm	Hindstan (Panjab shtati)
3	Konfuciylık	Qıtay
4	Sintoizm	Yaponiya
5	Iudaizm (evreylik)	Izrayl, AQSH

Jáhánniń birqansha mámlekетlerinde tarqalǵan, iseniwshiler sanı kóp bolǵan úsh dýnyalıq din bar. Bular buddizm, xristianlıq, islam dinleri bolıp tabıladı. Iseniwshiler sanına qaray (2 mlrd. 400 mln. adamnan artıq) katoliklik, protestanlıq hám pravoslavlıq mázhebelerine ayırlatuǵın xristianlıq jetekshilik etedi. Bul din wákilleri jáhánniń barlıq regionlarında tarqalǵan.

7-keste

Dúnyajúzilik dinlerdiń tarqalıw regionları

Nº	Dúnyajúzilik dinler	Iseniwshilerdiń tiykarǵı bólimi tarqalǵan regionlar
1	Buddizm	Shıǵıs hám Qubla-shıǵıs Aziya
2	Xristianlıq	Evropa, Arqa Aziya, Amerika, Avstraliya, Tropikalıq Afrika
3	sonnan: katolik	Batıs hám Qubla Evropa, Qubla Amerika, Tropikalıq Afrika
4	protestanlıq	Arqa Evropa, Arqa Amerika, Avstraliya
5	pravoslav	Shıǵıs hám Qubla Evropa, Arqa Aziya
6	Islam	Qubla-batıs, Qubla, Qubla-shıǵıs hám Oraylıq Aziya, Arqa Afrika
7	sonnan: sunnyiler	Kóphshilik musılmán mámlekетleri
8	shialar	Iran, Azerbayjan, Irak, Baxrayn

Payda bolıw dawirine qaray dýnyalıq dinler arasında eń jasi esaplanǵan islam dini 1 mlrd 600 mln. nan artıq iseniwshilerine iye. 50 mamlıket ushın mamlıket dini esaplanǵan islam dini, tiykarınan, Arqa Afrika, Qubla-batis, Oraylıq, Qubla, Qubla-shıǵıs Aziya aymaqlarında keń tarqalǵan. Onıń sunniylik hám shialıq mazhebleri bar.

Shıǵıs hám Qubla-shıǵıs Aziyada (Qıtay, Yaponiya, Mongoliya hám basqalar) tiykargı isenim deregi bolǵan buddzim dini 700 mln. nan artıq iseniwshilerge iye. Onıń maxayana, xinayana, lamaizm siyaqlı mazhebleri bar.

-
1. Ulıwma sanı 100 mln.nan asqan milletlerdiń aymaqlıq tarqalıw ózgesheliklerin aniqlań.
 2. Dinler geografiyalıq tarqalıwında aymaqlıq ayırmashılıqlar kelip shıǵıwına qanday faktorlar tásır kórsetken?
 3. Házirgi kunde ápiwayı dinler saqlanıp qalǵan aymaqlardı kartadan kórsetiń.

11-§. Jähán mamlıketleriniń urbanizaciyası

Qala, urbanizaciya procesi, millioner qalalar, aglomeraciya, megalopolis.

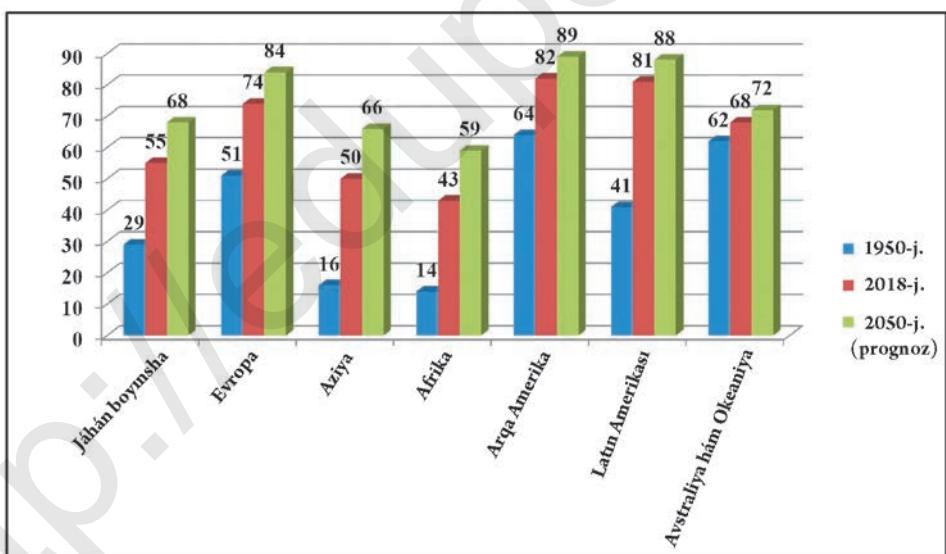
Awıl hám qalalar xalqı punktleriniń eki tiykargı kórinişi bolıp esaplanadı. Qala dep xalqınıń tiykargı bólimi awıl xojalığınan basqa tarmaqlarda bánt bolǵan xalıq punktlerine aytılatuǵını belgili. Házirgi dawirde qalalar hárbir mamlékettiń tiykargı óndiris, basqarıw, transport oraylarına aylanıp qalǵanlıǵı heshkimge sır emes. Házir qalalar xalıqtıń mádeniy dem alıwin támiyinlep beriwshi orınlar bolıp esaplanadı.

Óndiris tarawlarınıń rawajlanıwı, ásirese, sanaat revolyuciyasınıń júz berowi, alış, shetki aymaqlargá shekem jetip bariw imkanın beriwshi transport jollarınıń qurılıwı jáhánde qalalar sanınıń keskin artıwına alıp keldi. Qalaǵa tán turmıs tárizi bolsa kóplegen adamlardı ózine tartıp, olardı qalaǵa kóship keliwine iytermelemekte. Nátiyjede, jáhánde *urbanizaciya* procesi tez pátlerde rawajlanbaqta.

Urbanizaciya — (latınsha «urb» — «qala») — qalalar, qala xalqınıń sanı hám salmaǵınıń ósiwi, qalanıń turmıs táriziniń tarqalıw procesi.

Urbanizaciya dárejesi, ádette, jámi xalıqtıń quramında qala xalqınıń salmaǵı menen ólshenedi. Eger 1800-jılı Jer júzi xalqınıń 3 % i qalalarda jasaǵan bolsa, aradan júz jıl ótip, bul kórsetkish 14 % ke jetti. 2000-jılǵa kelip jáhánde urbanizaciya dárejesi 47 % ti quradı. 2018-jıl jaǵdayına muwapiq, dýnya boyınsha urbanizaciyanıń ortasha kórsetkishi 55 % ke teń boldı. Urbanizaciya dárejesi kórsetkishleri boyınsha jáhán mámlekетlerin úsh toparǵa ajıratıw mûmkin:

1. Qala xalqınıń úlesi 75 % den joqarı bolǵan joqarı dárejede urbanizaciyalasqan mámlekетler (máselen, AQSH, Yaponiya, Belgiya hám b.);
2. Qala xalqınıń úlesi 50 % den 75 % ke shekem bolǵan ortasha dárejede urbanizaciyalasqan mámlekетler (máselen, QAR, Peru, Qıtay hám b.);
3. Qala xalqınıń úlesi 50 % den az bolǵan tómen dárejede urbanizaciyalasqan mámlekетler (máselen, Mısır, Bangladesh, Moldaviya hám b.).

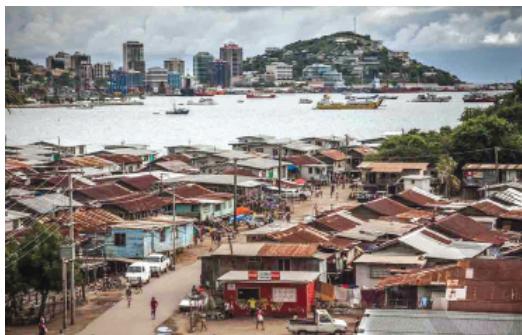

11-súwret. Jähán regionlarında urbanizaciya dárejesiniń ózgeriwi (% esabında).

Regionlar arasında eń joqarı urbanizaciya dárejesi Arqa Amerikaǵa tiyisli (82 %). Bul kórsetkish Latin Amerikasında 81 %, Evropada

74 %, Avstraliya hám Okeniyada 68 %, Aziyada 50 %, Afrikada 43 % ti quraydı (11-súwret). Jáhánniń barlıq regionlarında urbanizaciya dárejesi dáwirlilik türde ósip barmaqta. Evropa, Arqa Amerika, Avstraliya hám Okeaniya aymaqlarında bul kórsetkishtiń ózgeriwi salıstırmalı áste júz bermekte. Aziya hám Afrikada bolsa xalıqtıń tábiyyiy ósiwi joqarılığı, awıllardan qalalarǵa jedel xalıq migraciyası tásirinde urbanizaciya dárejesi tez artıp barmaqta.

Biraq, rawajlanıp atırǵan mámlekетlerde qala xalqı sanı artıwı *jalǵan urbanizaciya* kórinisinde de ótedi. Jalǵan urbanizaciya nátiyjesinde iri qalalar átirapında zárúrlik infradúzilme elementlerine iye bolmaǵan, awıllardan kóship kelgen xalıq tárepinen tártipsız türde qurılǵan orınlar qáliplesedi (12-súwret). Bunday orınlar maydanı, ásirese, Braziliya hám Hindstandaǵı iri qalalarda birqansha úlken.

12-súwret. Jalǵan urbanizaciya kórinisleri.

Urbanizaciya procesi nátiyjesinde tek qalalar hám qala xalqı sanı artıp emes, al qala orınları maydanı da keńeyiwi júz beredi. Nátiyjede, qala agromeraciyaları hám megalopolisler júzege keledi.

Qala aglomeraciyası — hár túrlı úlkenliktegi qalalardıń administraçiyalıq, óndiris, sociallıq baylanıslar nátiyjesinde birlesiwı bolıp esaplanadı. Bar aglomeraciyalar bir oraylı hám kóp oraylı bolıwı mümkin.

Megalopolis (*grekshe megalu* — «úlken», *polis* — «qala») dep iri qalalar hám qala aglomeraciyalarınıń bir-birine qosılıp ketiwine aytıladı. Megalopolislerdi birqansha qala aglomeraciyalarınıń jiyındısı dep te atawǵa boladı. Házirgi waqitta jáhánde 6 tolıq qáliplesken megalopolis bar (8-keste).

Jáhánde tolıq qáliplesken megalopolisler haqqında maǵlıwmat

Nº	Megalopolis	Jaylasqan mámleketi	Aglomera-ciyalar sanı	Eń iri aglomera-ciyası	Ulwma uzınlığı, km
1	Arqa-shıǵıs (Bosvash)	AQSH	40	Nyu-York	800
2	Kól boyı (Chipic)	AQSH	35	Chikago	900
3	Tınışh okean boyı (Sansan)	AQSH	15	Los-Anjeles	800
4	Inglis	Ullı Britaniya	30	London	400
5	Reyn	Niderlandiya, Germaniya, Belgiya, Franciya	30	Reyn-Rur	500
6	Yapon (Tokaydo)	Yaponiya	20	Tokio-Iokagama	700

1. Urbanizaciya dárejesiniň XX ásirge kelip tez pátler menen ósiwine qanday faktorlar tásır kórsetken?
2. Urbanizaciya dárejesi kórsetkishlerine qarap tómendegi mámlekelerdi toparlań:
Marokko (62 %), Keniya (32 %), Kanada (81 %), Braziliya (86 %), Kuba (77 %), Shveciya (87 %), Franciya (80 %), Bolgariya (73 %), Ózbekstan (51 %), Turkiya (75 %), Indoneziya (54 %), Avstraliya Awqamı (86 %), Fiji (56 %), Tuvalu (62 %).
3. Rawajlangan hám rawajlanıp atırğan mámlekeler urbanizaciya procesi bir-birinen qanday tárepleri menen ajıraladı?

12-§. Ámeliy jumıś

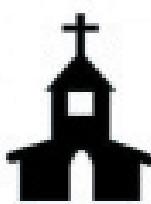
1. Tómendegi mámlekетler xalqı tígızlıǵın anıqlań:
 - a) Italiya — maydanı — 301,2 mln km², xalqınıń ulıwma sanı — 60,6 mln.adam;
 - b) Nikaragua — maydanı — 129,4 mln km², xalqınıń ulıwma sanı — 6,3 mln.adam;
 - c) Mongoliya — maydanı — 1,5 mln.km², xalqınıń ulıwma sanı — 3,2 mln. adam;
 - d) Kamerun — maydanı — 475,4 mln km², xalqınıń ulıwma sanı — 25,6 mln. adam.
2. Tómendegi kesteni toltrırıń:

Mámlekетler	Jámi xalqı, mln.adam	Qala xalqı, mln.adam	Awıl xalqı, mln.adam	Urbanizaciya dárejesi, %
Turkiya	81,3	61
Uganda	...	10,6	...	24
Shveciya	...	8,8	1,4	...
Panama	1,3	69

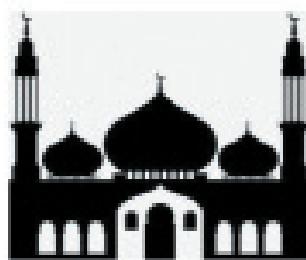
3. Tómendegi ibadat orınları belgileri qaysı dinge tiyisli ekenligin anıqlań.

I

II

III

4-BAP. JÁHÁN XOJALÍĞI

13-§. Jáchán xojalığı hám xalıqaralıq miynet bólístiriliwi

Jáchán xojalığı, xalıq aralıq miynet bólístiriliwi, qánigelesiwi, jáhán ekonomikası tarmaqları, materiallıq óndiris tarmaqları, materiallıq emes óndiris tarmaqları.

Jáchán xojalığı (ekonomikası) hár túrli kórinstegi sawda-ekonomikalıq baylanıslar menen óz ara baylanısqan barlıq mámlekетlerdiń milliy ekonomikaları kompleksi bolıp esaplanadı.

Milliy xojalıqlar ulıwmalasqan jaǵayda jáhán xojalığı sıpatında xızmet kórsete baslaǵan dáwir XV—XVI ásirler, yaǵniy Ullı geografiyalıq ashılıwlар dawiri menen baylanıslı. Tap sol dáwirde qımbat bahalı metall hám taslar, kók-shópler, qullar menen xalıqaralıq sawda tez rawajlanıp bardı.

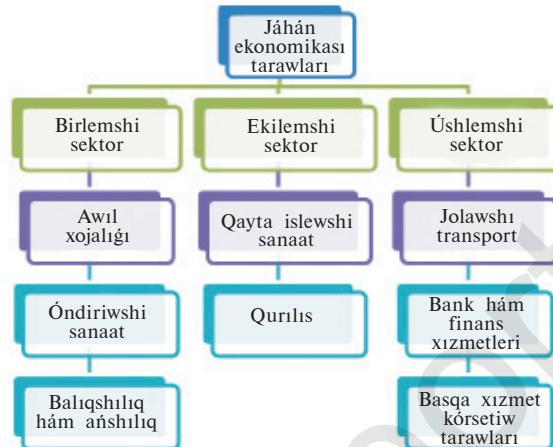
Jáchán xojalığınıń rawajlanıwı óndiris tarmaqlarınıń rawajlanıwı menen baylanıslı. Jáhán ekonomikası ushın XVIII ásirge shekem bolǵan dáwirde awıl xojalığı jetekshi tarmaq bolǵanlıǵı bizge belgili. Sonıń menen birge, ónermentshilik tarawı da belgili dárejede rawajlangan edi.

Evropada júz bergen sanaat revolyuciysi sanaat óndirisiniń rawajlanıwı ushın sharayat jarattı. XVIII ásir aqırında J. Uatt tárepinen puw mashinasınıń oylap tabılıwı hár túrli ónimler islep shıǵarıwshı iri sanaat kárxanalarınıń iske túsıriliiwine járdem berdi.

1960-jıllarga kelip óndiris tarmaqlarında avtomatlastırıw procesi baslandı. Bul jaǵday, óz náwbetinde, materiallıq emes óndiris tarmaqlarınıń rawajlanıwına sebepshi boldı. Nátiyjede, jáhán ekonomikasında xızmet kórsetiw tarmaqları úlken áhmiyetke iye bola basladı.

Jáchán xojalığınıń rawajlanıwında onıń tiykarǵı tarawlari úlken áhmiyetke iye. Olar, ádette, úsh sektorǵa ajıratıldı. Awıl hám toǵay xojalığı, baliqshılıq, ańshılıq, sonıń menen birge, taw-kán sanaatı *birlemshi sektor* quramına kiredi. Bul sektor tarmaqları, tiykarı-

nan, sanaat tarmaqları ushın zárúr shiyki zattı tayarlap beriwege qánigelestirilgen. *Ekilemshi sektor* tarmaqları tayar ónim jaratiwga bağdarlandırılğan bolsa, xalıqqa xızmet kórsetiw *úshlemshi sektordıń* tiykarǵı wazıypası bolıp esaplanadı (13-súwret).

13-súwret. Jahán ekonomikasınıń quramlıq düzilisi

Awıl xojalığı, sanaat hám xızmet kórsetiw tarmaqlarınıń ekonominada tutqan ornına qaray mámleketterdi hár túrlı toparlargá ajıratıwga boladı. Házirde jahán mámleketteri social-ekonomikalıq rawajlanıw jaǵdayına qaray agrar (ekonomikanıń tarmaq quramına awıl xojalığı salmaǵı joqarı), industrial (ekonomikanıń tarmaq quramında sanaat hám qurılıs tarawlari salmaǵı joqarı) hám postindustrial (ekonomikanıń tarmaq quramında xızmet kórsetiw, ásirese, intellektual taraw tarmaqları salmaǵı joqarı) tiplerge ajıratıldı. Sonıń menen birge, ekonomikada awıl xojalığı hám sanaat salmaǵına qaray agrar-industrial yaki industrial-agrar mámleketter de ajıratıldı. Senegal agrar, Braziliya industrial, GFR postindustrial, Ózbekstan industrial-agrar, Kambodja agrar-industrial mámleketerlige mísal bola aladı.

Jahán xojalığınıń birden-bir sisteması sıpatında rawajlanıwı xalıq-aralıq miynetti bólistiriwine tayanadı. **Xalıqaralıq miynet bólistiriliwi** dep, ayırrım mámleketter xojalığınıń belgili ónimlerin islep shıǵarıwga qánigelesiwi hám bul ónimlerdi basqa mámleketter menen almastırıwına

aytıladı. Mámleketterdiń xalıqaralıq miynet bólistiriwindegi ornına oladıń social-ekonomikalıq rawajlanıwı, ekonomikalıq geografiyalıq ornı ózgeshelikleri (ásirese, teńiz jollarına salıstırmalı jaylasıwı), tábiyyiy resursları siyaqlı faktorlar tásir kórsetedi.

Hárbir mámlekette xalıqaralıq qánigelesiw tarmaqları, yaǵníy eksportqa ónim islep shıǵarıwshı tarmaqlar qáliplesedi. Máselen, Yaponiya Jähándegi radioelektronika, robottexnikası óimleri, avtomobil hám teńiz kemeleri eksportı boyınsha aldıńǵı qatarda bolsa, Saudiya Arabstanı, BAÁ, Kuveyt siyaqlı mámleketter janılǵı shiykizatınıń tiykarǵı eksportyorları bolıp esaplanadı. Peru, Zambiya hám Kongo Demokratıyalıq Respublikası mis rudası hám tazalanǵan misti, Burundi hám Uganda bolsa kofe shiyki zatın jahán bazارına kóp muǵdarda alıp kiredi. Sol xalıqaralıq qánigelesiw mámleketterdiń jahán ekonomikasındaǵı ornın belgileydi.

1. Jähán xojalığı degende ne túsiniledi?
2. Xalıqaralıq miynet bólistiriliwi degen ne?
3. Jähán xojalığı qanday sektorlarǵa bólinedi?
4. Xalıqaralıq qánigelesiw tarmaǵı degende ne túsiniledi?

14-§. Jähán ekonomikası orayları hám xalıqaralıq integraciya procesleri

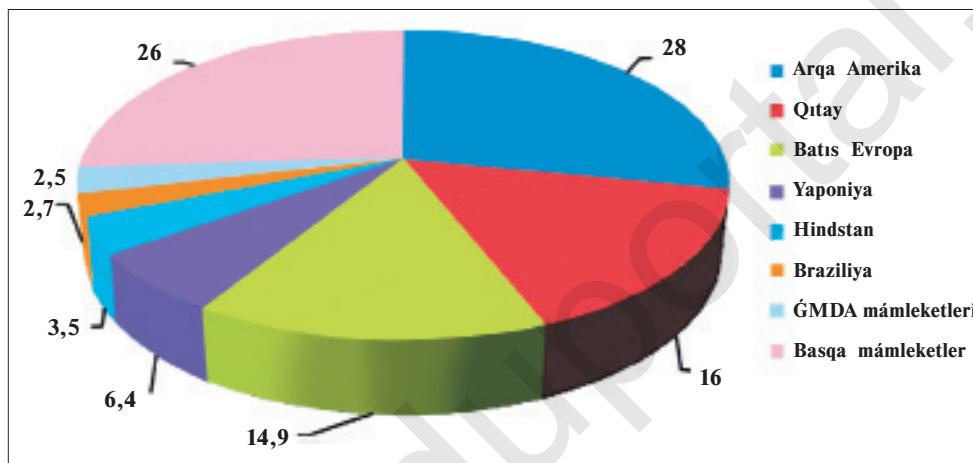

Jähán ekonomikası orayları, kóp oraylıq, globallassıw, xalıqaralıq ekonomikalıq integraciya, transmilliy kompaniyalar.

Jähán xojalığı rawajlanıwınıń ondaǵı áhmiyetli ekonomikalıq orayalarınıń xızmeti menen baylanıslı. Óndiris, ilim-texnika hám finanslıq resursları úlken bolǵan, jähán xojalığı hám siyasatında ayriqsha orın iyelegen mámleketter *jähán ekonomikasınıń tiykarǵı orayları* sıpatında tilge alınadı. Sonday oraylar jähán xojalığı qáliplesiwi hám rawajlanıwına úlken tásir kórsetken.

XXI ásırdegi jähán ekonomikası óziniń kólemine qaray global bolıp tabıldadı, ol tolıq türde bazar ekonomikası principleri, óndiristiń internacionallasiwına tiykarlanadı. Bul jaǵday bolsa jähán ekonomikasında policentrikalıq — kóp oraylılıq jaǵdayınıń qáliplesiwine

alıp keldi. Házirgi kunde Batıs Evropa, Arqa Amerika menen bir qatarda ȐMDA m ameketleri, Qitay, Yaponiya, Aziyan ı ja a sanaatlasqan m amleketleri, Persiya qolt  gi m amleketleri, Hindstan, Braziliya, Meksika siyaqlı ekonomikalıq oraylar h  m j  h  n ekonomikasında  zine t  n or  ng a iye. 2017-j  l ja  dayına qaray, Xal  qaralıq valyuta fondı ma  lwmatları j  h  n jal  p   milliy  nim (JM  ) ni   28 %i Arqa Amerika (25,8 %i AQSHqa tiyisli), derlik 15 %i Batıs Evropa, 16 %i Qitay   lesine tuwra kelgenin k  rsetti (14-s  wret).

14-s  wret. J  h  n jal  p   milliy  nim (JM  ) quram  nd  g   iri ekonomikalıq oraylard   salma   (2017-j., %).

J  h  n m amleketlerini ekonomikalıq, siasiy h  m m  deniy baylan  slar arqal    z ara ja  qlas  w, birden-bir m  limleme ortal  g  nd   rawajlan  w  n a  latatu  g  n *globallasiw* procesi barlıq regionlar h  m de m amleketlerdi   xojal  g  n   rawajlan  w  na t  s  r k  rsetedi. Globallasiw procesi ekonomikalıq integraciyan  n j  zege keliwine alıp kelgen. **Xal  qaralıq ekonomikalıq integraciya** m amleketlerdi    z ara bekkem baylan  slarg   h  m de milliy xojal  qlar aral  q miynet b  listiriliwine tiykarlang  n ekonomikalıq birlesiw procesi bol  p tabilad  .

Integraciyalıq uy  mlard  n regionlıq (m  salı, Evropa Awqam  ), tarmaq (m  selen, neft eksport etiwshi m amleketler sh  lkemi — OPEK) h  m xal  qaralıq monopoliyalar k  rinis  nd  gi t  rleri bar. H  rbir integraciyalıq uy  m j  h  n xojal  g  n   rawajaln  w  nda   lken   hmiyetke iye.

Olar arasında xalıqaralıq monopoliyalardıń tiykarǵı kórinisi bolǵan transmilliy kompaniyalar ekonomikalıq imkaniyatları joqarılıǵı menen ajıralıp turadı. Eki hám onnan artıq mámlekette xızmet kórsetetugin kárhanalar hám de úlken muǵdarda shet el aktivlerge iye xalıqaralıq kompaniya *transmilliy kompaniya* bolıp esaplanadı. Házirgi kúnde jáhán ekonomikasında kóplegen TMKlar islep shıǵarıwdıń hár túrli tarawlarında xızmet kórsetedı.

Korporaciyalardıń bazar qunı, jillıq dáramatı sıyaqlı kórsetkishleri olardıń jáhán reytingindegi ornın anıqlap beredi. Oǵan qaray, AQSH tıń kóp tarmaqlı «Wal-Mart Stores» kompaniyası, Niderlandiya hám Ulli Britaniyanıń «Royal Dutch Shell», Qıtayıdıń «China Petroleum Chemical Corp. (Sinopec)» hám «China National Retroleum (Petro China)» kompaniyaları jáhánnıń eń belgili TMK ları dep tán alınadı. Jáhánnıń jetekshi 500 TMK larınıń úlken bólimi AQSH (128), Qıtay (106) hám Yaponiya (53) aymaǵında dizimnen ótkerilgen.

1. Jáhán xojalığı qáliplesiwi hám rawajlanıwında ekonomikalıq oraylar qanday áhmiyetke iye bolǵan?
2. XX ásırda ekinshi yarımında jáhán xojalığınıń rawajlanıwı nenin esabınan ámelge astı?
3. Zamanagóy jáhán ekonomikasınıń ózine tán tárepleri nede?

15-§. Ilim-texnika revolyuciyası hám óndiristiń rawajlanıwına innovaciyalıq texnologiyalardıń tásrı

Ilim-texnika revolyuciyası, ilim, texnika hám texnologiya, óndiris, bas-qarıw, biotexnologiya, dұnya júzin ózlestiriw, nanotexnologiyalar.

Jáhán xojalığı tarmaqlarınıń tez pátlerde rawajlanıwı, olardıń quramlıq jetilisiwine ilim-texnika revolyuciyası úlken tásır kórsetken. Ilim-texnika revolyuciysi (ITR) dep jámiyyette ilimniń tiykarǵı óndiris kúshine aylanıwı nátiyjesinde óndiriste tiykarınan sapalıq ózgerislerge erisiw procesine aytıladı. 1950—1960-jılları jáhánnıń jetekshi mámleketerinde ilimge bolǵan itibardıń artıwı hám de ilimiý ashılıwlardıń tez waqıtta ámelde qollanılıwı nátiyjesinde óndiriste quramlıq ózgerisler júz berdi, jańa tarawları payda boldı.

Adam tárepinen jer júzin ózlestiriwge bolǵan háreketler, yadro energiyasın tınısh maqsetlerde ózlestiriw (AESlar qurılıwı), elektron esaplaw mashinaları — EEMlardıń payda bolıwı adamzat rawajlanıwındaǵı zárür jańalıqlar bolıp, olar ilimniń óndiris penen tiǵız, úzliksiz baylanısqı kiriskenligin kórsetip berdi. Óziniń ózgesheligine qaray ITR kóp qırlı bolıp, óziniń quramlıq bólimleri esaplangan ilim, texnika, texnologiya, óndiris hám de basqarıwdaǵı úlken ózgerislerdiń júzege keliwine sebep boldı.

ITR tásirinde ilimde mámleket tárepinen ilimiý izertlew jumislari ushın sarplanatuǵın qarjılar kóbeytildi, bilimlendiriw sistemasında sapalı ózgerisler ámelge asırıldı. Ilim tarawları quramında jańa baǵdarlar rawajlandı (mısali, biotexnologiya, nanotexnologiya). Óndiris penen ilim ortasındaǵı baylanıslardıń kúsheyiwi rawajlangan mámleketler tárepinen ilim-izertlew hám tájiriybe-konstrukturlıq jumislaraǵına úlken qárejetlerdiń baǵdarlanıwına (jiberiliwine) sebepshi boldı. Pútkil dúnýada islenetuǵın ilimiý izertlew jumislarınıń 4/5 bólimi Yaponiya, AQSH, GFR hám basqa 10 rawajlangan mámleketke tuwra keledi. Bul mámleketlerde JMÓ niń 2—3 % i ilimge sarplanadı. Barlıq rawajlanıp atırǵan mámleketlerge bolsa dúnýa júzi boyınsha ilimniń rawajlanıwına jiberiletuǵın qárejetlerdiń tek 4—5 % i tuwra keledi.

Texnika hám texnologiyalar tarawında jańa texnologiyalıq proceslerdiń engiziliwi, EEM, robotlardan óndiriste keń paydalanılıwı, kvant texnikasınıń rawajlanıwı (lazerler) siyaqlı ózgerisler nátiyjesinde óndiris nátiyjesi, miynet ónimdarlığı astı. Óndiristi avtomatlastırıw hám robotlastırıw procesleri adam miynetin jeńillestirdi. Házirgi dáwirde texnika hám texnologiyalar tarawında júz bergen jańalıqlar tásirinde miynet penen birge basqa resurslardı da tejewge úlken itibar qaratılmaqta. Sonıń menen birge, ekologiyalıq jaǵdaydı jaqsılaw ushın bir qatar ilajlar ámelge asırılmaqta. Mısali Ullı Britaniya hám Italiyada polattıń 2/3 bólimi temir-tirsekten, Ullı Britaniya hám Yaponiyada qaǵazdıń 1/2 bólimi qaǵaz shıǵındılarınan alındı.

Ilimiy jańalıqlar óndiris tarmaqları quramında jańa tarawlardıń payda bolıwına alıp keldi (máselen, ximiya sanaatınıń polimerler baǵdarı). Bunnan basqa, ITR sanaat tarmaqları arasında pútkilley jańa hám zamanagóy sanaat tarmaqlarınıń qáliplesiwine sharayat jarattı (máselen, mikrobiologiya sanaatı). Ózine túser bahası qımbat bolǵan

tábiyyiy shiyki zat ornın basıwshı arzan jasalma ónimler (máselen, jasalma kauchuk) iyeley basladı.

Ekonomikanıń nátiyjeli rawajlanıwı basqarıw procesin qay tárizde qáliplestiriw hám shólkemlestiriw menen baylanıslı. ITR házirgi künde jumıs procesin shólkemlestiriw zárür bólimglege iye bolǵan jumıs basqarıwshılar (menejerler) tárepinen ámelge asırılıwın támiyinlep berdi.

Ilim-texnika revolyuciyasın mámlekетlerdiń ekonomikasınıń rawajlanıwına tásirin bahalawda ilim bap tarawlar tárepinen islep shıǵarılğan sanaat ónimleri kólemi itibarǵa alındı. Elektrotexnika mashinasazlıǵı, mikroelektrotexnika, aviakosmoslıq sanaat siyaqlılar usı topardaǵı ónimlerdi islep shıǵaradı. Ilim talap sanaat tarmaqlarında ónim islep shıǵarıw boyınsha AQSH, Yaponiya, Germaniya, Franciya, Ullı Britaniya, Koreya Respublikası siyaqlı mámlekетler jetekshilik etedi.

Ilim-texnika revolyuciyası turmıstıń barlıq tarawlarına óziniń tásirin kórsetti. Onıń tásirinde materiallıq óndiris penen bir qatarda xalıqqa xızmet kórsetiwshi materiallıq emes taraw da jáhán xojalığında óz ornına iye bola basladı. Bul jaǵday, óz náwbetinde, postindustrial dáwirdiń baslanıwına túrtki boldı.

1. Ilim-texnika revolyuciyası mánisin túsındırıp beriń.
2. Ilim-texnika revolyuciyası jáhán xojalığı rawajlanıwına qanday tásir kórsetken?
3. Jáhán ekonomikasınıń ilim talap tarmaqların aytıp beriń.
4. Yadro enerjiyasın tıñış maqsetlerde ózlestiriw degende ne túsiniledi?

16-§. Jáhán energetikası geografiyası

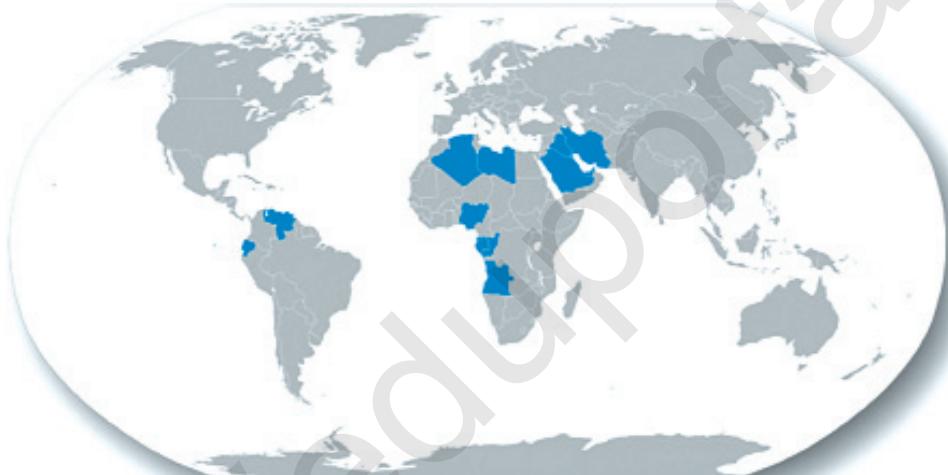

Janılgı-energetika balansı, kómır sanaati, gaz sanaati, neft sanaati, elektr energetika, issıq energetikası, gidroenergetika, atom energetikası, dástürlük emes energiya resursları.

Sanaat tarmaqları arasında energetika ayrıqsha orın iyeleydi. Ol hár túrli janılgı resurslardı (kómır, neft, tábiyyiy gaz, torf, janıwshı slanec) qazıp alatuǵın hám qayta isleytuǵın, elektr energiyasın islep shıǵaratuǵın tarmaqlar kompleksi bolıp esaplanadı. Energetika sanaatınıń zárür tarmaqı bolıp, basqa tarawlardıń rawajlanıwı ushın tiykar jaratıp beredi.

Neft, kómir, gaz hám elektr energetika sanaatları, janılğı-energetika kompleksiniń tiykarǵı tarmaqları bolıp esaplanadı.

Neft sanaati. 2016-jıl maǵlıwmatlarına qaraǵanda, jáhánde 4,3 mlrd. t neft qazıp alıńǵan bolıp, onıń tiykarǵı bólimi neft eksport etiwhi mámleketler shólkemi (OPEK) ne ağza mámleketler úlesine tiyisli. OPEK mámleketleri (Birlesken Arab Ámirlikleri, Iran, Irak, Kuveyt, Saudiya Arabstanı, Angola, Gabon, Aljir, Ekvatorial Gvineya, Kongo, Liviya, Nigeriya, Venesuela, Ekvador) aymaǵında jáhán neft qorlarınıń 2/3 bólimi toplanǵan bolıp, jıllıq neft qaziwdıń 1/3 bólimi bul mámleketler úlesine tuwra keledi (15-súwret).

15-súwret. OPEC shólkemine ağza mámleketler (2018-j).

Mámleketler arasında, 2016-jıl juwmaqlarına muwapiq, neft qazıp alıw boyınsha Saudiya Arabstanı (583 mln.t), Rossiya (548 mln.t), AQSH (537 mln.t), Kanada (220 mln.t) hám de Iran (200 mln.t) jetekshilik etedi. Bul mámleketler úlesine ulıwma qazıp alıńǵan nefttiń 48,3 %ı tuwra keledi. Saudiya Arabstanı, Rossiya, BAÁ, Kuveyt, Irak siyaqlı mámleketler iri neft eksportyorları esaplansa, AQSH, Qıtay, Yaponiya, Evropa mámleketleri bolsa tiykarǵı neft satıp alıwshı mámleketler bolıp tabıladı.

Gaz sanaati tábiyyiy gaz qazıp shıǵarıw, qattı hám suyıq janılǵılar- dan jasalma gaz alıw, gazden ximiyalıq ónimler ajıratiwdı óz ishine

16-súwret. Suyıltırılgan tábiyyiy gazdi saqlawshı rezervuarlar.

aladı. Tábiyyiy gaz janılıǵı sıpatında basqa janılıǵı türlerinen birqansha abzallıqlarǵa iye bolıp tabıladi. Basqa janılıǵı türlerine salıstırǵanda tábiyyiy gazdi qazıp alıw ańsatlıǵı hám arzanlıǵı, ıssılıq beriw quwatınıń joqarılıǵı, transportabelligi, neft hám kómirge salıstırǵanda ekologiyalıq jaǵınan tazalığı siyaqlı jaǵdaylar gaz kánlerin izlew hám iske túsıriw jumislarına úlken áhmiyet qaratılıwına sebepshi boldı.

Maǵlıwmatlارǵa qaraǵanda, gazdiń ulıwma geologiyalıq qori, shama menen, 180 trillion m³ ti quraydı. Jillıq qazıp

alıw kólemi 3,6 trln. m³ ǵa teń (2016-j). Gaz qazıp alıw boyinsha Aziya, Arqa Amerika, Evropa regionları jetekshi bolsa, mámleketter arasında bolsa AQSH (749 mlrd. m³), Rossiya (641 mlrd.m³), Iran (190 mlrd.m³), Qatar (182,8 mlrd. m³), Kanada (174 mlrd. m³) siyaqlılar alındı barmaqta.

Sońǵı jılları gaz eksportında suylıttırılgan gaz benen sawda etiw úlken áhmiytke iye (16-súwret). Tábiyyiy gaz suyuq halatqa ótkeriliwi procesinde ortasha esapta 600 mártege shekem qısıladi. Bul bolsa júdá úlken muǵdardaǵı gazdi tasiw imkanın beredi. Nátiyjede, arnawlı gaz tasiwshı tankerler járdeminde onı materikleraralıq eksport etiw imkaniyatı payda boldı. Jähánniń 30 ǵa jaqın mámleketterinde suylıttırılgan gaz islep shıgarıladı. Qatar, Avstraliya, Malayziya siyaqlı mámleketter olardıń arasında jetekshilik etedi. Yaponiya, Koreya Respublikası, Qıtay siyaqlı mámleketter suylıttırılgan gazdiń tiykarǵı paydalaniwshıları bolıp tabıladi.

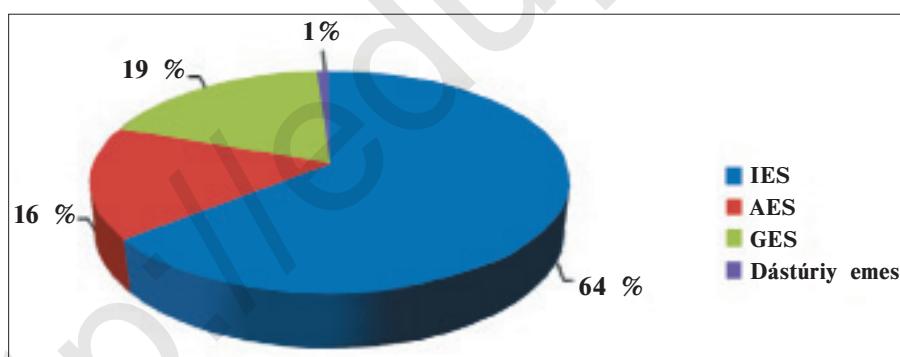
Kómir sanaati janılıǵı-energetika tarmaqları arasında eń birinshi qáliplesken tarmaq bolıp esaplanadı. Bul tarmaq kóp qárejet hám jumissı kúshi talap etiwshi taraw bolıp esaplanıp, onıń ónimlerinen elektr energetika, qara metallurgiya hám ximiya sanaatlarında paydalınladi. Házirgi waqtta qazıp shıgarılıp atırǵan kómirdiń tiykarǵı paydalaniwshısı ıssılıq elektr stanciyaları bolıp tabıladi. Qazıp shıgarılıp

atırğan kómir, tiykarınan, usı mámlekетlerdiń ózinde paydalanoladı. Qazıp shıgarılıp atırğan kómirdiń tek 10 % i eksportqa shıgarılmaqta.

Jáhán boyıńsha derlik 7,3 mlrd.t kómir qazıp alındı (2016-j). Qazıp alıńǵan kómirdiń 75 % nen artığı Qıtay (3242 mln.t), Hindstan (708 mln.t) AQSH (672 mln.t), Avstraliya (503 mln.t), Indoneziya (460 mln.t) úlesine tuwra keledi.

Elektr energetika sanaati elektr energiyasın islep shıgariw hám paydalaniwshılarǵa jetkerip beriwdi óz ishine aladı. Házirgi waqtta jáhánde, shama menen, 25 trln. kv.s. elektr energiyası islep shıgarılmaqta (2016-j). Qıtay (6,17 trln. kv.s), AQSH (4,4 trln. kv.s), Hindstan (1,4 trln. kv.s), Rossiya (1,1 trln. kv.s), Yaponiya (1,0 trln. kv.s) elektr energiyasın eń kóp islep shıgariwshı mámlekетler bolıp esaplanadı.

Elektr energiyasın islep shıgariwda dástúrlik (ıssılıq, gidro hám atom elektr energetika tarmaqları) hám dástúrlik emes (quyash, samal, suw tolqını, geyzerlerden alinatuǵın energiya hám b.) energiya dereklerinen paydalanoladı. Joqarıda kórsetip ótilgen úsh túrdegi dástúrlik elektr energetika tarmaqları, shama menen, 99 % elektr energiyasın islep beredi. Absolyut energiya derekleriniń salmaǵı bolsa házirge shekem birqansha tómen (17-súwret).

17-súwret. Jáhán elektr energetika sanaatınıń tarmaqlar quramı (2017-j.).

Jıllılıq elektr energetikası elektr energetikanıń jetekshi tarmaǵı esaplanıp, janılǵınıń jaǵıw esabınan jıllı puw hám elektr energiyasın islep shıgaradı. Niderlandiya, QAR, Polsha, Rumınıya, Meksika hám basqa mámleketerde islep shıgarılıp atırğan elektr energiyasınıń tiykarǵı

bólimi sol JESlarga tuwra keledi. Tuoketuo (Qıtay), Surgut GRES-2 (Rossiya) jáhándegei eń iri JESlari bolıp esaplanadı.

Gidroelektr energetika — suw aǵımınıń energiyası tiykarında elektr energiyasın islep shıǵarıwshı sanaat tarmaǵı. GESlar, tiykarınan, kóp suwlı hám tez aǵatúǵın taw dárya oypatlıqlarında qurılıdı. Norvegiya, Braziliya, Albaniya, Kolumbiya sıyaqlı mámlekетlerde elektr energiyasınıń tiykarǵı bólimi GESlarda islep shıǵarıladı. Ásirese, tawlı mámlekетlerdiń elektr energetikasında GESlardıń áhmiyeti úlken. Qıtaydıń Yanczi dáryasında qurılıǵan «Úsh dara» GES i jáhánniń eń iri GES i bolıp esaplanadı.

Atom elektr energetikası sanaatı elektr energetikanıń ilim-texnika revolyuciyası dawirinde júzege kelgen, quramalı texnologiyalıq proceslerdi ózinde jámlestirgen tarmaǵı bolıp tabıladi. Dúnyadaǵı birinshi AES Rossiya Federaciyasınıń Obninsk qalasında iske túsirilgen edi. Házirgi kunde jáhánniń 30 dan artıq mámlekетinde AESlar xızmet alıp barmaqta. Eń iri AESlar Yaponiya, AQSH, Franciya, GFR, Rossiya aymaǵında jaylasqan. Franciya, Belgiya, Koreya Respublikası sıyaqlı mámlekетler AESlar tiykarında alınıwshı energiya muǵdarı joqarı bolǵan mámlekетler arasında jetekshilik etedi.

Sońǵı jılları jáhán mámlekетlerinde ekologiyalıq jaǵınan ziyansız energiya alıwshı absolyut dereklerge talap kúsheyip barmaqta. Quyash, samal, suw tolqını, geotermal energiya sıyaqlılar usılar qatarınan bolıp tabıladi. Geotermal energiyadan paydalaniw AQSH, Rossiya, Filippin, Italiya, Islandiya sıyaqlı mámlekетlerde jolǵa qoyılǵan bolsa, Franciya, Kanada, Rossiya, Qıtay teńiz tolqıninan, Qıtay, Daniya, Niderlandiya, Germaniya, AQSH samaldan elektr energiyasın islep shıǵarıw boyınsha jetekshilik etpekte.

1. Tómende kórsetilip ótilgen mámlekетler arasınan OPEK ge aǵza bolmaǵan úsh mámleketti aniqlań:
 - a) Qıtay; b) Nigeriya; c) Indoneziya; d) Kuveyt; e) BAA; f) Baxrayn.
2. Tekstte kórsetilgen tábiyyi gaz qazıp alıwshı tiykarǵı mámlekетlerdiń jáhán ulıwma gaz qazıp alıw muǵdarındaǵı salmaǵın aniqlań.
3. Keleshekте jáhán janılǵı-energetika balansında qanday ózgrisler júz beriwi mümkin?

17-§. Jähán metallurgiya hám ximiya sanaatı geografiyası

Metallurgiya, qara metallurgiya, reňli metallurgiya, shoyın, polat, ximiya sanaatı.

Metallurgiya kompleksi sanaattıń tayanış tarmaqlarınan biri bolıp, rudalardı qazıp alıwshı, olardı bayıtılwshı, metall hám metall eritpelerine islew beriwshi taraw bolıp esaplanadı. Bul kompleks paydalanatuǵın shiyki zat hám islep shıgaratuǵın ónimler ózgesheliklerine muwapiq eki górezsiz tarmaqqa — qara hám reňli metallurgiyaǵa bólinedi.

1. **Qara metallurgiyaniń** tiykargı ónimleri bolǵan shoyın hám polattan hár túrli sanaat tarmaqları hám de qurılıs tarawında kóp paydalanıladı.

Usı sanaat tarmaǵında júdá úlken kólemdegi temir rudası hám kokslenetuǵın kómirden paydalanıladı. Sol sebepli dáslepki paytlarda tarmaq kárxanaları, tiykarınan, iri temir rudası hám kómır kánlerine jaqın jaylastırılǵan. ITR dáwirinde tarmaqta jańa óndiris texnologiyasına ótiwi sebepli temir rudası hám kómirdi uzaq aralıqtan keltiriw imkaniytları keńeydi. Nátiyjede, Batıs Evropada, Yaponiya, AQSH tıń qara metallurgiya kárxanaları teńiz portları átiraplarında jaylastırıla basladı.

Jähán qara metallurgiya sanaatında házirgi waqitta shiyki zat resursların jetkerip beriwshi, tayar metall ónimlerin islep shıgarıwshı hám olardı paydalaniwshı mámlekетler toparları qáliplesken. Jähánde qazıp alınatuǵın temir rudasınıń tiykargı bólimi Qıtay, Avstraliya, Braziliya, Hindstan hám Rossiya úlesine tuwra keledi (80 % den artıq). Aziya materigi mámlekетleri qazıp alınatuǵın temir rudasınıń derlik 50 %in jetkerip beredi. Temir rudasın úlken muğdarda import etiwshi mámlekетler AQSH, Qıtay, Ullı Britaniya, Yaponiya, GFR, Koreya Respublikası siyaqlılar bolıp esaplanadı.

Tayar metall ónimlerin islep shıgarıw procesinde Aziya mámlekетleriniń anıq ústınlığı sezilip turadı. Ásirese, Shıgıs Aziya regionı mámlekетleri bul tarawda alındıǵı qatarda. Bul mámlekетler úlesine islep shıgarılgan shoyınnıń 71 % i hám polattıń 60,3 % i tuwra keledi.

**Qara metallurgiya sanaatınıń jetekshi mámlekеттери
(2016-jıl maǵlıwmatları)**

Nº	Shoyın islep shıǵarıwshı jetekshi mámlekеттер	Muǵdari, mln.t.	Polat quyw boyınsha jetekshi mámlekеттер	Muǵdari mln.t
1	Qıtay	701	Qıtay	808
2	Yaponiya	80,2	Yaponiya	105
3	Hindstan	63,7	Hindstan	95,5
4	Rossiya	51,9	AQSH	78,5
5	Koreya Respublikası	46,3	Rossiya	69,8
	Jáhán boyınsha	1165	Jáhán boyınsha	1628

2. Reńli metallurgiya tarmaq sıpatında quramalı ishki dúziliske iye. Ol óziniń quramına reńli metall rudaların qazıp alıw hám bayıtıw, taza metall hám hár túrli eritpeler alıw, ekilemshi shiyki zattı qayta islew siyaqlı proceslerdi óz ishine aladı. Bul tarmaq 70 túrge jaqın reńli metallardı qayta islese de, olar arasında alyuminiy, mis, qorǵasın, cink islep shıǵarıw tarmaqları áhmiyetli bolıp tabıladı. Reńli metallurgiya tarmağınıń islep shıǵarǵan ónimlerin hár túrli tarawlarda qollanıladı. Mäselen, alyuminiy mashinasazlıq (avtosazlıq, elektrotexnika), qurılıs, transport hám de keń paydalaniw ushın arnalǵan kúndelikli xızmet etiw buyımların islep shıǵarıwda qollanılsa, mıştan elektr energetika, mashinasazlıq siyaqlı sanaat tarmaqlarında paydalınıladı.

Jáhán reńli metallurgiyası rawajlanıwınıń birinshi basqıshında shiyki zat faktoru, jeńil metallar islep shıǵarıwǵa talaptıń artıwı menen (ekinshi basqısh) energiya faktoru sheshiwshi tásirge iye bola basladı. Sonıń menen birge, transport hám tutınıwshı faktorları da tarmaqtıń rawajlanıwında óz ornına iye.

Rawajlanıp atırǵan mámlekетter reńli metallurgiyada shiyki zat resursslарın jetkerip beriwge, rawajlanǵan mámlekетter bolsa tutınıwǵa (paydalaniwǵa) tayar reńli metallar islep shıǵarıwǵa qánigelesken. Mäselen, reńli metallurgiyaniń áhmiyetli tarmaǵı esaplangan alyuminiy sanaatında Avstraliya, Qıtay, Braziliya, Indoneziya, Hindstan siyaqlı mámlekетter tiykargı shiyki zat — boksit jetkerip beriwshi

mámlekетler bolıp tabılda. Qıtay, Rossiya, Kanada, AQSH, BAÁ bolsa tazalanǵan alyuminiy islep shıgariw boyınsha jetekshilik etdi.

Ximiya sanaatı jähán ekonomikasınıń eń áhmiyetli tarmaqlarınan biri. Ximiya sanaatı ónimlerinen ekonomikanıń barlıq tarmaqlarında hám xalıq kündelikli turmısında keń paydalanyladi. Ximiya sanaatı tarmaqları aymaqlıq jaylasıwında shiyki zat (ximiya sanaatınıń barlıq tarmaqları), suw (ximiya sanaatınıń barlıq tarmaqları), energiya (neft-gaz ximiyası) faktorlarınıń áhmiyeti úlken.

Jähán ximiya sanaatında tórt tiykarǵı region bólínip turadı: *Shıgıs Aziya, AQSH, Batis Evropa, GMDA mámlekетleri*. Ximiyalıq ónimler islep shıgariw boyınsha kóp jaǵdaylarda bul aymaq mámlekетleri jetekshilik etdi. Máselen, sulfat kislotasınıń tiykarǵı islep shıgariwshıları AQSH, Qıtay, Rossiya sıyaqlılar esaplansa, mineral tóginler islep shıgariwdı Qıtay, AQSH, Hindstan sıyaqlılar ayrıqsha orınlargá iye. Farmacevtika sanaatınıń rawajlanıwı boyınsha AQSH, Germaniya, Franciya, Polsha, Qıtay hám Hindstan mámlekетleri ajıralıp turadı.

1. Metallurgiya sanaatı kárخanalarınıń aymaqlıq jaylasıwına qanday faktorlar tásır kórsetedi?
2. Tómende kórsetilgen mámlekетlerdiń qaysı biri ushın qara metallurgiya xalıqaralıq qánigelesiw tarawı bolıp esaplanadı?
 - 1) Qıtay; 2) Hindstan; 3) Rossiya; 4) Zambiya; 5) Argentina; 6) Germaniya.
3. Qaysı regionlar jähán ximiya sanaatınıń tiykarǵı orayları bolıp esaplanadı?

18-§. Jähán mashinasazlıq hám jeńil sanatı geografiyası

Mashinasazlıq sanaatı, kemesazlıq, avtomobilsazlıq, jeńil sanaat, toqmashılıq.

Mashinasazlıq sanaatınıń tiykarǵı wazıypası ekonomikanıń barlıq tarawların mashina hám ásbap-úskeneler menen támiyinlewdən ibarat.

Mashinasazlıq kompleksi kárخanalarınıń aymaqlıq jaylasıwında bir qatar faktorlarınıń tásiri bar. Kóplegen tarmaqlarda bolǵanı sıyaqlı

miynet resursı faktori kárhanalar jaylasıwında áhmiyetli bolıp esaplanadı. Bunnan basqa, ilim-texnika rawajlanıwı faktori da kúshlı tásirge iye bolıp, onıń nátiyjesinde tarmaq ishinde ónim islep shıgariw procesleriniń tezlesiwi, nátiyjeliliktiń artıwı hám ilimiý oraylar menen integraciyanıń kúsheyiwine alıp keldi.

ITR dáwirinde jáhán mashinasazlıǵı ilim talap tarmaqlardan birine aylandı. Nátiyjede, tarmaqtıń zamanagóy tarawlari tez rawajlana basladı. Sonıń menen birge, transport (infradúzilmeniń rawajlanganlıǵı), tutınıw (talap hám tutınıw bazarı ózgeshelikleri) shiyki zat (awır mashinasazlıq kárhanalarınıń qara metallurgiya oraylarına jaqınlıǵı) faktorları tásiri hám mashinasazlıq kárhanalarınıń aymaqlıq jaylasıwında itibarǵa alındı.

Bul sanaat tarmaǵı metallǵa islew beri w tarawı menen birge óziniń quramına 200 den artıq óndiris tarmaqların jámleydi. Olar arasında kemesazlıq, avtomobilsazlıq, aviakosmoslıq, elektronika hám elektrotexnika sanaat tarmaqları ayrıqsha áhmiyetke iye. Kemesazlıq tarmaǵı ónimleri teńiz transportında xalıqaralıq júklerdi tasıwda úlken áhmiyetke iye bolıp, Yaponiya, Koreya Respublikası, Qıtay usı tarawdınıń jeteksheleri bolıp esaplanadı.

Avtomobilsazlıq, mashinasazlıq sanaatınıń eń áhmiyetli tarmaǵı bolıp esaplanadı. Jähánniń 30 ga jaqın mámlekетlerinde avtomobiller islep shıgarılıp, olar arasında Qıtay, Yaponiya, Germaniya, AQSH, Koreya Respublikası kibi mámlekетler jetekshilik etedi. Rossiya, AQSH, Franciya, QXR, Yaponiya aviaraketa-kosmoslıq sanaatı rawajlangan mámlekетler qatarınan orın aladı.

Rawajlangan mámlekетlerde finanslıq, ilim-texnika imkaniyatlarınıń joqarılıǵı sebepli mashinasazlıq sanaatınıń iri óndiris kárhanaların tap sol mámlekетler aymaǵında jaylasqan. Sonıń menen birge, usı aymaqlarda jáhánniń 4 iri mashinasazlıq orayları da qáliplesken. Olar arasında **Arqa Amerika** regionı barlıq mashinasazlıq tarmaqları rawajlanganlıǵı menen ajıralıp turadı. **Batis Evropa** mámlekетleri ǵalaba mashinasazlıq ónimlerin islep shıgarıwǵa qánigelesken bolsa, **Shıgıs hám Qubla-Shıgıs Aziya mámlekетleri** dástúrlik mashinasazlıq ónimleri menen birge joqarı texnologiyaga tiykarlangan ilimtalap ónimlerin islep shıgaradı (radio-telemexanika, kúndelikli xızmet

texnikası). **ĞMDA mámlekетleri** mashinasazlığında awır hám orta mashinasazlıq úlken orın tutadı.

Jeńil sanaat xalıqtıń keń paydalanatuǵın ónimleri (gezleme, kiyim, ayaqkiyim hám basqalar) menen támiyinlewshi sanaat tarmağı bolıp esaplanadı. Usı tarmaq shiyki zat sıpatında, tiykarınan, awıl xoja-liq ónimlerinen paydalanıladı. Shiyki zat, tutınıw, miynet resursları faktorları tarmaq rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye. Jeńil sanaatta eń jetekshi tarmaqlar toqımarshılıq, tigiwshilik hám teri-ayaq kiyim tarmaqları bolıp esaplanadı.

Toqımarshılıq sanaati kóp miynet talap etiwshi tarmaq bolǵanlığı sebepli, sol waqitta arzan ishshi kúshine bay rawajlanıp atırǵan mámleketerde tez pátler menen rawajlanbaqta. Toqımarshılıqta, tiykarınan, paxta, jún, jipek, zıǵır hám ximiyalıq (jasalma) talshiqlardan gezleme tayaranadı. Sońǵı jilları bul sanaat ónimleri quramında sintetikaliq talshiqlı gezlemeler islep shıǵarıw kólemi artıp barmaqta.

Jáhán toqımarshılıǵında bes region qáliplesken: *Shıǵıs Aziya, Qubla Aziya, ĞMDA mámlekетleri, Evropa hám AQSH*. Eger Aziya regionlarında paxta hám jipek talshiqlı gezlemeler úlken salmaqqa iye bolsa, Evropa hám AQSH da tiykargı orındı sintetikaliq talshiqlı hám trikotaj gezlemeler iyeleydi.

Tigiwshilik sanaatı házirgi kúnde jeńil sanaattıń eń qımbat túrdegi ónimler islep shıǵarıwshı tarmaqlarınan biri bolıp esaplanadı. Onda ózine tán «moda orayları» qáliplesken bolıp, olar Parij, London, Berlin hám Nyu-York qalaları bolıp tabıldadı. Arzan ishshi kúshinen paydalaniw imkaniyatı bolǵanlığı sebepli tigiwshilik tarawı kárhanaları áste-aqırın rawajlanıp atırǵan mámleketerde kóship ótpekte.

Teri-ayaq kiyim tarmağı terige islew beriw hám onnan hár túrli ónimler islep shıǵarıwǵa qánigelesken. Qıtay, Italiya, Hindstan, Ispaniya, AQSH, Franciya sıyaqlı mámlekeler usı tarmaqtıń jetekshi mámleketerleri bolıp esaplanadı.

1. Mashinasazlıq sanaatınıń qanday tarmaqları ilim-texnika revolyuciysi dáwirinde rawajlandı?
2. Qaysı mámleketer avtomobil islep shıǵarıwda jetekshilik etedi?
3. Jeńil sanaattıń rawajlanıwında shiyki zat faktoru qanday áhmiyetke iye?
4. Rawajlangan mámleketer hám rawajlanıp atırǵan mámleketer jeńil sanaatı bir-birinen qay táreplerine qaray ajiraladı?

19-§. Jákán diyzanshılığı geografiyası

Awıl xojalığı, tovar hám tutiniw awıl xojalığı, dánlı eginler, maylı eginler, tamır miyweli eginler, texnikalıq eginler.

Awıl xojalığı adamzat tariyxında júdá zárür áhmiyetke iye bolǵan óndiris tarmaǵı bolıp esaplanadı. Házirgi kúnde social-ekonomikalıq rawajlanıwda awıl xojalığınıń áhmiyeti birqansha tómenlegen bolıwına qaramay, jáhánnıń kóp sanlı rawajlanıp atırǵan mámleketleri ushın ol tiykarǵı xalıqaralıq qánigelesiw tarawı bolıp qalmaqta. Jákán boyınscha házirgi waqıtta, shama menen, 1,4 mlrd. adam awıl xojalığı tarawında bánt.

Awıl xojalığınıń tiykarǵı ózgesheliklerinen biri, onıń tábiyyiy klimat sharayatı menen úzliksiz baylanıslı ekenligi bolıp tabıladı. Sol tábiyyiy klimatlıq sharayatı kóp jaǵınan jáhán mámleketleri awıl xojalıq tarmaqlarına qánigelesiwin belgileydi. Sol sebepli, awıl xojalıq quramı hám tarmaqlarınıń aymaqlıq jaylasıw jaǵdayı hár túrli boladı. Usı tarmaqtıń rawajlanıwına tábiyyiy klimat sharayatınan basqa, ekonomikalıq-sociallıq sharayat (awıl xojalığına kapital qoyılmalardı tartıw, texnikalıq qurallar menen támıyinlengenlik jaǵdayı) hám de xalıqtıń milliy-diniy quramı da úlken tásır kórsetedı.

10-keste

Jákán mámleketleri JIÓ de awıl xojalığınıń salmaǵı (2017-j., %)

JIÓ de awıl xojalığı salmaǵı joqarı bolǵan mámleketler	Awıl xojalığınıń JIÓ degi salmaǵı, %	JIÓ awıl xojalığı salmaǵı tómen bolǵan mámleketler	Awıl xojalığınıń JIÓ degi salmaǵı, %
Liberiya	77	Monako	0
Somali	65	Qatar	0,1
Gvineya-Bisau	62	San-Marino	0,1
Kongo DR	55	Kuveyt	0,3
MAR	55	Lyuksemburg	0,4

Islep shıǵaratugın ónimler ózgesheliklerine qaray, awıl xojalıq tarmaqları eki toparga: *diyzanshılıq (züräatlilik)* hám *sharwashılıqqa*

bólinedi. Sonday-aq, awıl xojalığında ónim islep shıǵarıw ózgeshe-ligine qaray, eki túrge bólinedi. **Birinshisi rawajlangan tovar awıl xojalığı** bolıp, onda islep shıǵarılatuǵın ónimler bazar, birinshi náwbette, sırtqı bazar ushın arnalǵan boladı. Bunday xojalıqlar ishki intensiv shólkemlestirilgen zamanagóy diyqanshılıq hám sharwashılıq tarawları bolıwı mümkin. Tovar awıl xojalığı, tiykarınan, ekonomika-lıq rawajlangan mámlekетlerde keń rawajlangan. Ádette, olarda ITR jetiskenliklerinen ústin dárejede paydalaniwǵa erisilmekte.

Ekinshisi, ishki tutınıwi ushın ǵana ónim islep shıǵaratuǵın, ádette, az nátiyjeli awıl xojalığı bolıp tabıldadı. Bunday xojalıqlar áyyemnen keń tarqalǵan bolǵanlıqı sebepli **dástúrlik awıl xojalığı** da delinedi. Olarda jumıs, ádette, **ekstensiv** jol menen shólkemlestirilgen bola-di. Házırkı waqıtta bunday qalaq diyqanshılıq xojalıqları jáhanniń kóphsilik rawajlanıp atırǵan mámlekетlerinde keń tarqalǵan. Oraylıq hám Shıǵıs Afrika, Qubla hám Qubla-shıǵıs Aziya mámlekетlerinde ele de günde kibi ápiwayı jumıs qurallarınan paydalılıdı (18-súwret).

Dánli eginler jetistiriw diyqanshılıqtıń eń iri tarmaǵı bolıp tabı-la-di. Dánli eginler hár túrli birqansha kóp bolıp, olar jáhán egin maydanlarınıń yarımı (0,7 mlrd.ǵa)nda egiledi. Dánshilik quramında biyday, salı hám mákke, júweri jetistiriw tarawlarınıń salmaǵı úlken. Jáhán jalpı dán ónimleri hasılınıń 80 % i bul egin túrlerine tuwra keledi. Bunnan basqa, arpa, sulı siyaqlı túrdegi dán ónimleri bar.

Intensiv awıl xojalığı

Ekstensiv awıl xojalığı

18-súwret. Jáhán mámlekетlerinde awıl xojalığınıń rawajlanıw ayırmashılıqları

Biyday dánli eginler arasında eń kóp egiletugın egin túri bolıp esaplanadı. 2016-jıl maǵlıwmatlarına qaray, jáhánde 800 mln. t biyday jetistirilgen. Biyday jetistiriwde Qıtay (131,7 mln.t), Hindstan (86,9 mln.t), Rossiya (73,3 mln.t), AQSH (62,9 mln.t), Kanada (30,5 mln.t) jetekshilik etedi. Jähán biyday hasılıınıń derlik yarımı bul mámleketler úlesine tuwra keledi. Jähánniń tiykargı biyday egiletugın aymaqları Arqa yarım shardıń orta keńlikleri (AQSH, Kanada, Rossiya, Ukraina, Qazaqstan, Qıtay) hám Qubla yarım shardıń orta keńlikleri (Avstraliya, Argentina, Braziliya) bolıp esaplanadı.

Jähán dánli eginleri arasında jalpi hasılı da áhmiyetine qaray ekinshi orındı salı iyeleydi. Eger biyday kóphilik jaǵdaylarda dala regionları eginı esaplansa, salı, tiykarınan, musson klimatlı aymaqlarda jetistiriledi. Qol miynetine tiykarlangan saligershiliktiń rawajlanıwı tek agroklimatlıq sharayatqa emes, al kóp sanlı ishshi kúshine de baylanıslı. Usı faktorlar jámlengen Shiǵıs, Qubla-Shiǵıs hám Qubla Aziya jähánniń tiykargı saligershilik regionları bolıp esaplanadı. Qıtay, Hindstan, Indoneziya, Bangladesh, Vietnam siyaqlı mámleketler salı jalpi hasılı boyınsha jáhánde aldingı qatarda turadı.

Mákke jähán dán hasılıınıń 1/4 bólimin beriwshi egin túri bolıp esaplanadı. Onıń tarqalıw regionları derlik biyday egiletugın dánler menen birdey aymaqlargá tuwra keledi. AQSH, Braziliya, Meksika, Argentina, Qıtay jähánniń eń kóp márkejetistiriwshi mámleketleri bolıp esaplanadı. AQSH bul eginniń jähán boyınsha ulıwma hasılıınıń 25 % ten artıǵın támiyinleydi.

Xalıq tárepinen paydalanylatuǵın maydıń tiykargı bólimi soya, ayǵabaǵar, góza, shigit, zaytun siyaqlı eginlerden alınadı. Soya jetistiriwde — AQSH (jähán soyasınıń yarımı), Braziliya, Qıtay; góza jetistiriwde — Hindstan, Batıs Afrika mámleketleri; ayǵabaǵar jetistiriwde — Ukraina, Rossiya, Argentina; zaytun jetistiriwde — İtaliya, İspaniya siyaqlı Jer Orta teńiz boyı mámleketleri ayrıqsha orın iyeleydi.

Tamır miywelerden kartoshka jetistiriwde Qıtay, Hindstan, Rossiya, Ukraina, AQSH jetekshi mámleketler bolıp esaplanadı. Qantlı eginlerden qant láblebisin jetistiriwde Rossiya, Franciya, AQSH; qant qamış jetistiriwde Braziliya, Hindstan, Qıtay jetekshilik etedi.

Shay, kofe, kakao quwat beriwshi egin túrleri bolıp esaplanadı. Shay jalpi hasılı boyınsha Qıtay, Hindstan, Keniya, kofe hasılın

jetistiriw boyınsha Braziliya, Indoneziya, Vietnam kakao dánlerin jynaw boyınsha Kot-d'Ivuar, Gana, Indoneziya aldıñğı qatarda. Texnikalıq eginler arasında paxta úlken salmaqqa iye bolıp, Qıtay, AQSH, Hindstan, Pakistan, Braziliya, Ózbekstan eń kóp paxta jetistiretuğın mamlaketler bolıp esaplanadı. Tábiyyiy kauchuk (geveya) jetistiriwe Tailand, Indoneziya, Malaziya, Hindstan, Qıtay mamlaketleri úlken salmaqqa iye.

1. Aytıń, awıl xojalığı tarawı rawajlanıwında milliy-diniy faktor qanday áhmiyetke iye bolıwı mümkin?
2. Ekvatorial klimat regionına tán diyqanshılıq tarmaqların sanap beriń.
3. Tema tekstinen paydalanıp tómendegi kesteni toltrırın.

Nº	Egin túri	Egin túrin jetistiriwshi aldıñğı qatardaǵı mamlaketler
1	Salı	
2	Ayǵabaǵar	
3	Shay	
4	Paxta	
5	Qant qamıs	

20-§. Jähán sharwashılıǵı hám balıqshılıǵı geografiyası

Sharwashılıq, qaramal baǵıwshılıq, shoshqashılıq, qoysılıq, balıqshılıq, quşshılıq, jabayı haywan baǵıwshılıq, túyeshilik.

Sharwashılıq jáhán awıl xojalığınıń sharwa malların kóbeytiw menen shuǵıllanatuğın tarmazı bolıp sanaladı. Sharwashılıq qaramalshılıq, qoysılıq, eshkishilik, shoshqashılıq, jılqıshılıq, túyeshilik, quşshılıq, jabayı haywanlar baǵıwshılıq, pal härreshilik, pilleshilik siyaqlı tarmaqlarǵa bólinedi. Qaramalshılıq, qoysılıq, shoshqashılıq hám quşshılıq sharwashılıqtıń eń úlken áhmiyetke iye tarmaqları bolıp esaplanadı.

Xalıqtıń paydalaniwındaǵı jámı góshtiń, shama menen, 30 % in, súttiń tiykarǵı bólimin qaramalshılıq jetkerip beredi. Ortasha regionnıń toǵay hám dala zonalarında intensiv, qurǵaq aymaqlarda bolsa kóshpeli

ekstensiv qaramalshılıq rawajlanğan. Jähánde qaramallardıń ulıwma sanı 1,3 mlrd. bastan artıq bolıp, olardıń sanına qaray Hindstan (298 mln. bas), Braziliya (220 mln. bas), Qıtay (108 mln. bas), AQSH (92 mln. bas) hám Pakistan (79,4 mln. bas) mámlekетleri ajıralıp turadı (2016-j).

Qoystılıq, tiykarınan, jähánniń qurǵaq taw-jaylawları, dala hám yarım shól regionlarında rawajlanğan sharwashılıq tarmaǵı bolıp esaplanadı. Mamiq hám yarım mamiq júnli qoystılıq klimatı jumsaq, iǵallı dala, yarım shólistanlıq regionlarında: teri hám gósh beriwhsi qoystılıq, sonıń ishinde, qarakól qoystılığı bolsa qurǵaq yarımsholistanlıq hám shólistanlıq regionlarında rawajlanğan. Maǵlıwmatlarga qaraǵanda, jähán boyınsha 1,1 mlrd. bastan artıq qoy bolıp, Qıtay (162 mln. bas) Avstraliya (67,5 mln. bas), Hindstan (63 mln. bas), Iran (42,5 mln. bas), Nigeriya (42 mln. bas) siyaqlı mámlekетler qoylardıń ulıwma sanı boyınsha jetekshilik etedi (2016-j). Avstraliya hám Jańa Zelandiya intensiv qoystılıq joqarı dárejede rawajlanğan mámlekетler bolıp esaplanıp, olar jähán bazarına úlken muğdarda jún hám teri jetkerip bermekte.

Shoshqashılıq jähán gósh ónimleriniń 40 % ten artıǵın tayarlap beriwhsi tarmaq bolıp esaplanadı. Bul tarmaq dánshilik hám kartoshkashılıq rawajlanğan rayonlarda hám de iri qalalar hám azıq-awqat sanaati orayları janında rawajlandırıldı. Bul tarmaq rawajlanıwında milliy-diniy faktordıń tásiri úlken bolıp, islam mámlekетleri sharwashılığında usı tarmaq joq. Shoshqalardıń ulıwma sanı 1 mlrd. basqa jaqın bolıp, olardıń derlik yarımı Qıtay úlesine tuwra keledi (457 mln.bas). AQSH (71,5 mln. bas), Braziliya (40 mln. bas), Ispaniya (29,2 mln. bas), Germaniya (27,4 mln. bas) siyaqlı mámlekетler de shoshqashılıq tarmaǵınıń alındıǵı qatardaǵıları bolıp esaplanadı.

Qusshılıq xalıqtıń paydalaniwı ushın dietalıq gósh (jámi paydalıńwıdaǵı góshıń 20 % ke jaqını), máyek hám jumsaq pár tayarlap beriwhsi tarmaq esaplanıp, tiykarınan, dánshilik rayonlarında rawajlanğan. Qıtay (6,2 mlrd. bas), AQSH (2,2 mlrd. bas), Indoneziya (2,1 mlrd. bas), Braziliya (1,4 mlrd. bas), Iran (1 mlrd. bas) siyaqlı mámlekетler quslar sanına qaray jähánde jetekshi orınlardı iyeleydi. Sonday-aq, sharwashılıqtıń, tiykarınan, ortasha region mámlekетlerine tán bolǵan

pilleshilik (Qıtay, Yaponiya, Ózbekstan, Ispaniya, Italiya hám t.b.), shólistanlı sharayatlı mámleketter ushın dástúrlik esaplanǵan túyeshilik (Somali, Sudan, Mavritaniya hám b.) jáhánnıń kóplegen regionlarında rawajlangan jılqıshılıq (Qıtay, Braziliya, Meksika) arqa regionlardaǵı suwınhılıq (Rossiya, Kanada, AQSH), arqa keńlikler hám de dárya qayırlarında qáliplesken jabayı haywanatlar (Rossiya, Kanada, Skandinaviya mámleketteri) siyaqlı tarawlari da jáhán ekonomikasında óziniń ornına iye. Balıqshılıq xojalığınıń eń áyyemgi tarmaqlarınan biri. Usı tarmaq házirgi kúnde de óziniń áhmiyetin joytpaǵan. Sebebi sol usı tarmaq jáhán xalqın insan salamatlığı ushın zárür bolǵan belok hám basqa biologiyalıq aktiv birikpeler menen támiyinlep beredi. Barlıq awlaw menen ámelde suw basseynlerine iye bolǵan jáhánnıń derlik barlıq mámleketterinde shugıllanıladı. Balıqlardıń tiykargı bólimi duzlı (teńiz hám okeanlar), qalǵan bólimi bolsa dushshı suw basseynlerinen awlanadı. Balıqshılıq boyınsha okenlar arasında Tıňish (okeanlarda awlanatuǵın baliqtıń 66 %) okean, teńizler arasında bolsa Norvegiya, Bering, Oxota, Yapon teńizleri aldingı qatarda. Mámleketter arasında bolsa Qıtay (jáhán balıq awlaw kóleminiń 1/3 bólimi tuwra keledi), Indoneziya, Hindstan siyaqlı mámleketter jetekshi bolıp esaplanadı.

- Sharwashılıq tarawınıń rawajlanıwına qanday faktorlar tásir etedi?
- Berilgen bilimler tiykarında jáhán regionları sharwashılığınıń qánigelesken tarmaqların anıqlań hám de tómendegi kesteni toltrıń:

Nº	Regionlar	Sharwashılıqtıń qánigelesken tarmaqları
1	Evropa	
2	Aziya	
3	Afrika	
4	Arqa Amerika	
5	Qubla Amerika	
6	Avstraliya hám Okeaniya	

- Tómendegi mámleketter arasınan qoyshılıq rawajlangan mámleketterdi ayırıp kórsetiń:
 - Hindstan;
 - AQSH;
 - Avstraliya;
 - Qıtay;
 - Braziliya;
 - Rossiya.

21-§. Jähán transportı geografiyası

Transport, qurǵaqlıq transportı, avtomobil transportı, truba transportı, temir jol transportı, hawa transportı, teñiz transportı, dárya transportı.

Transport ekonomikasınıń áhmiyetli tarmaǵı bolıp, óndiris hám xalıqtıń júklerge talapların óz waqtında tolıq támiyinlep turatuǵınlığı belgili. Sonıń menen birge, ol mámlekетler aralıq ónim hám xızmetler almasıwın támiyinlep, xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslardıń ámelge asırılıwında tiykar bolıp xızmet etedi. Transport sistemasın haqılı türde jähán ekonomikasınıń «qan tamırı» dep de ataydı. ITR transportıń jáne de rawajlanıwına, onıń jańa túrleri payda bolıwına sebepshi boldı. Transport tarmaqları rawajlanıwı mámlekетlerdiń social-ekonomikalıq rawajlanganlıq dárejesi, maydanı, aymaǵınıń ózlestirilgenligi sıyaqlı faktorlar menen baylanıslı.

Tez rawajlanıp baratırǵan jähán transportı quramalı hám ózine tán tarmaqlar sistemasın qurayıdı. Olar qurǵaqlıq (temirjol, avtomobil hám truba), suw (teñiz hám dárya) hám de hawa transportı tarmaqlarına bólinedi. Avtomobil transportı keń tarqalǵan transport túri bolıp esaplanıp, ol XX ásırde keń rawajlandı. Bul transport túrinde «esikten-esikke shekem» alıp barıp qoyıw imkaniyatınıń bolǵanlıǵı onıń eń kópshilikke arnalǵan transport túrine aylanıwına sebepshi boldı. Avtomobil jollarınıń jähán boyınsha ulıwma uzınlığı 28 mln. km den artıq bolıp, bul kórsetkishke muwapiq AQSH, Hindstan, Qıtay, Braziliya, Rossiya sıyaqlı mámlekетler jetekshilik etedi. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, jähán mámlekетlerindegi avtomobillerdiń ulıwma sanı 1 mlrd.dan artıq bolıp, olardıń úlken bólimi rawajlangan mámlekетler úlesine tuwra keledi.

Temir jol transportı sanaat revolyuciyası dáwirinde payda bolǵan, ITR jetiskenlikleri nátiyjesinde zamanagóy kóriniske iye bolǵan qurǵaqlıq transport tarmaǵına aylandı. Úlken muğdardaǵı sanaat hám awıl xojalıǵı júklerin uzaq aralıqlarǵa jetkerip beriw ózgesheligine iye ekenligi menen ajiralıp turadı. Temir jollar ulıwma uzınlığı jähánde, shama menen, 1,2 mln. km bolıp, AQSH, Qıtay, Rossiya, Hindstan, Kanada mámlekетleri bul boyınsha aldıńǵı qatarda bolıp esaplanadı.

Rawajlanıp atırğan mámleket (Hindstan)

Rawajlanǵan mámleket (Yaponiya)

19-súwret. Jähán mámleketleri temir bol transportındaǵı ayırmashılıqlar.

Truba transportı suyıq gaz tárizli kórinistegi júklerdi uzaq aralıqqa jetkerip beriwe arnalǵan transport tarmağı. Onda, tiykarınan, tábiyyiy gaz, neft hám neft ónimlerin tasiw procesi ámelge asırılıadi. Ol ózine túser bahanıń tómenligi, júklerdi bir tegis kerekli mánzilge jetkerip bere alıw imkanınıń barlıǵı hám de qorshaǵan ortalıqqa unamsız tásirdiń tómenligi menen ajiralıp turadı. Gaz hám neft trubalarınıń ulıwma uzınlığı 2 mln. km ge jaqın bolıp, olardıń tiykarǵı bólimi neft-gaz qazıp alıwshı mámleketler aymağına tuwra keledi. Neft trubaları uzınlığı boyınsha AQSH, Rossiya, Kanada, Qıtay, Saudiya Arabstanı, gaz trubaları uzınlığı boyınsha bolsa AQSH, Rossiya, Kanada, Germaniya, Franciya siyaqlı mámleketler jetekshilik etedi.

Suw transportı — transporttıń tábiyyiy (dáryalar, kóller, teńizler, okeanlar) hám jasalma suw jolları (kanallar, suw saqlaqıshları) arqalı júkler hám jolawshılar tasiytuǵın túri bolıp esaplanadı. Ol teńiz hám dárya transportı túrlerin óz quramına birlestiredi.

Teńiz transportı xalıqaralıq sawdaniń derlik 80 %in ámelge asıradi. Teńiz jolları arqalı úlken muğdardaǵı suyıq, qurǵaq júkler tasılıadi. Teńiz transportında júk tasiw jumısları teńiz sawda flotı tárepinen ámelge asırılıadi. Júk tasiw kólemine qaray Panama, Liberiya, Marshall atawları, Greciya siyaqlı mámleketlerdiń flotları jetekshilik etedi.

Tiykarǵı teńiz jolları hár túrli ónimlerdi islep shıgariwshı hám olardı paydalaniwshı mámleketler arasında shólkemlestirgen. Ádette,

Afrika, Latin Amerikası, Aziya, Avstraliyadan hár túrli sanaat hám awıl xojalıq shiyki zatları Evropa, Yaponiya, Koreya Respublikası, Arqa Amerika mámlekətlerine, olardan bolsa xalıq hám xojalıq ushın hár túrli paydalananuğın ónimler dúnyanıń barlıq aymaqlarına jetke-rip beriledi. Teńiz transportında ulıwma júk tasıw kóleminiń 60 %i Atlantika okeanı úlesine tuwra keledi. Teńiz transport qurallarına xızmet kórsetiwshi 2 mińnan artıq portlar bolıp, Shanxay, Singapur, Rotterdam portları olar arasında júk qabillaw kólemine qaray jetekshilik etedi.

Teńiz transportı rawajlanıwına xalıqaralıq kanallar hám teńiz buǵazları úlken tásır kórsetedi. Xalıqaralıq kanallar arasında Suvaysh hám Panama kanallarınıń áhmiyeti júdá úlken. Olar materikler arasındań aralıqlardıń qısqarıwına imkaniyat beredi. Teńiz buǵazları arasında eń kóp kemelerdi ótkeretugınları La-Mansh, Eresunn (Zond), Gibraltar, Xormuz, Malakka, Bosfor buǵazları bolıp tabıladı.

Ishki suw transportı dárya, kóller hám de kanallar járdeminde mámlekətlerdiń ishki aymaqlarına júk hám jolawshı tasıwdı ámelge asıradı. Dárya hám kól transportı jollarınıń uzınlığına qaray jáhánde Rossiya, Qıtay, AQSH, Braziliya, Kanada jetekshilik etedi. Ishki suw transportınan paydalaniwda iri dárya, kól hám de kanallardıń áhmiyeti úlken. Bunday dáryalar qatarına Amazonka, Missisipi, Dunay, Volga, Yanczi, Kongo hám basqalar kiredi. Olar menen bir qatarda kemeler qatnawında Jaǵa boyı (AQSH), Ullı (Qıtay), Volga-Baltik (Rossiya) Reyn-Mayn-Dunay (Germaniya) kanallarınan paydalılıdı.

Hawa transportı jolawshılar, pochta hám basqa hár túrli júklerdi tez tasiytuğın jáhándegi eń tez hám qımbat transport tarmağı bolıp esaplanadı. Jähán boyınsha hawa transportında jolawshı tasıw muǵdarı jıldan-jılǵa artıp barmaqta. Házirgi künde jáhán jolawshı tasıw muǵdarınıń 20 % ge jaqını usı transport tarmağına tuwra kelmekte. Xalıqaralıq bayanıslar sońǵı dáwirlerde, ásirese, Evropa menen Arqa Amerika mámlekətleri arasında aktiv ótpekte. Esap-kitaplarga qaraǵanda, Atlantika okeanı ústinde bir waqıttıń ózinde júzden artıq hawa laynerleri hár eki tárepke qarap hárekette boladı. Bul transport tarmağınıń rawajlanıwında aeroportlardıń ornı júdá úlken. Jolawshılderı qabillaw muǵdarına qaray Atlanta (AQSH), Pekin (Qıtay), Dubay (BAA) aeroportları aldıńǵı qatarda bolıp esaplanadı.

1. Qaysı transport tarmağı jahán xojalığınıń qáliplesiwi hám rawajlanıwına úlken tásir kórsetti?
2. Ilim-texnika revolyuciyası transport rawajlanıwında qanday áhmiyetke iye?
3. Teńiz transportınıń tez pátlerde rawajlanıwına neler sebep boldı?

22-§. Xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslar geografiyası

Xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslar, eksport, import, sawda balansı, valyuta, xalıqaralıq sawda, xalıqaralıq turizm.

Xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslar dep, mámlekетler arasındaǵı, xalıqaralıq shólkem hám korporaciýalar qatnasiǵındaǵı xojalıq baylanıslarına aytılıdı. Oǵan ilimiý-texnikalıq rawajlanıw, mámlekетler aralıq social-ekonomikalıq ayırmashılıq, jahán regionlarındaǵı siyasiy jaǵday, xalıqaralıq ekonomikalıq integraciya siyaqlı faktorlar tásir kórsetedi.

Xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslardıń xalıqaralıq sawda, kredit-finans qatnasiqları, xalıqaralıq turizm, miynet resurslarınıń xalıqaralıq migraciýası, xalıqaralıq ilimiý-texnikalıq birge islesiw siyaqlı kórinisleri bar. Olar arasında xalıqaralıq sawda eń úlken áhmiyetke iye. Ol mámlekетler arasında shiyki zat ónim hám xızmetlerdi óz ara almaslawǵa tiykarlangan xalıqaralıq sawda qatnasiqları sisteması bolıp tabıladı. Mámlekетlerdiń sırtqı sawda kólemi sırtqı sawda aylanbası arqalı aniqlanadı. AQSH, Qıtay, Germaniya, Yaponiya, Franciya sırtqı sawda aylanbası kólemine qaray jahánde jetekshilik etedi.

Xalıqaralıq sawdanıń 3/4 bólimin ónimler sawdası qurayıdı. Mashina hám úskenerler, transport quralları, ximiyalıq ónimler siyaqlılar xalıqaralıq sawdada talap joqarı bolǵan tayar ónimler bolıp esaplanadı. Jähanniń rawajlangan mámlekетleri xalıqaralıq sawdanıń 60 % den artıǵın támiyinleydi.

Sırtqı sawdada globallasıw procesi tez pátlerde ósip barıwına qaramay, mámlekетler hám regionlar arasında úlken aymaqlıq ayırmashılıqlar saqlanıp qalmaqta. Sırtqı sawdanıń derlik 90 % i Batis Evropa, Arqa Amerika, Aziya-Tınışh okean regionı úlesine tuwra kelmekte. Bul regionlar, tiykarınan, tayar ónimler hám joqarı sapalı xızmet penen sawda baylanısların ornatsa, Afrika, Latın Amerikası hám de

Aziyanıń rawajlanıp atırǵan mámleketleri jáhán bazarına, tiykarınan, mineral resurslar, toǵay hám awı́l xojalıq ónimlerin alıp shıǵadı.

Sońǵı jılları shet elde óziniń óndiris tarawların rawajlandırıw maq-setinde kapital qoyılma kırǵiziw hám payda alıw procesi — kapital eksportı kúsheyip barmaqta. Úlken muǵdardaǵı kapital rawajlanıp atırǵan mámleketler ekonomikasına baǵdarlanbaqta. AQSH, Yaponiya, Ullı Britaniya, Germaniya, Qıtay sıyaqlılar jáhánnıń eń iri kapital eksportyorları.

Xalıqaralıq turizm hám sırtqı ekonomikalıq baylanıslardıń tiykarǵı kórinislerinen biri bolıp esaplanadı. Turizm jáhán JMÓ niń derlik 10 % in, xızmetler eksportınıń 1/3 bólimin beredi. Ispaniya, Greciya, Italiya, Kipr mámleketleri bul tarawdı óziniń milliy ekonomikalarınıń qánigelesken tarmaǵına aylandırgan. Jáhán regionları arasında Evropa turistik aǵımınıń eń úlken bólimin ózine baǵdarlaǵanlıǵı menen ajıralıp turadı. Usı materik mámleketleri arasında Franciya, Ispaniya, Italiya, Germaniya, Ullı Britaniya jıllıq keliwshi sayaxatshılar sanı-na qaray jáhánnıń birinshi onlıq mámleketleri arasınan orın algan. Sońǵı jılları Aziyanıń xalıqaralıq turizmdegi áhmiyeti artpaqta. Shıǵıs Aziya, Qubla-shıǵıs Aziya hám Qubla-batıs Aziya mámleketleri kóp sanlı sayaxatshılardı ózine tartpaqta.

Afrika materigi mámleketleri arasında turizm tarawında Arqa Afrika mámleketleri ayriqsha ajıralıp turadı. Jaǵa boyında dem aliwshılları, Marokko, Tunis yaki Misr, tariyxı turizm ıqlasbentlerin Misr piramidaları, áyyemgi Karfagen kórinisleri ózine tartadı. Amerika materigi turizminde AQSH, Meksika, Karib basseyni mámleketleri úlken salmaqqı iye. Avstraliya hám Okeaniya regionı turizminde jaǵa boyı aymaqlarındagı dem alıw orınlarınıń áhmiyeti úlken.

Házirgi kúnde turizmniń dástúrlik kórinisleri (tábiyyı, diniy, tariyxı) menen bir qatarda ekoturizm, agroturizm, isbilermenlik, sport, shoping ekstremal turizm sıyaqlı kórinisleri de rawajlanbaqta.

1. Xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslardıń qanday baǵdarları bar?
2. Nege sırtqı sawda sırtqı ekonomikalıq baylanıslardıń tiykarǵı kóriniší bolıp esaplanadı?
3. Xalıqaralıq turizmde Evropa materigi salmaǵınıń joqarılıǵına sebep ne?

II BÓLIM. JÁHÁNNIŃ REGIONAL SÍPATLAMASÍ

5-BAP. EVROPA MÁMLEKETLERİ

23-§. Evropanıń geografiyalıq ornı, shegaraları hám siyasiy kartası

Evropa, materik, jaňaǵárezsiz mámlekетler, ataw mámlekетler, yarım ataw mámlekетler respublika, monarxiya, federativ mámlekетler.

Evraziya materigi eki materik — Evropa hám Aziyaǵa bólinedi. Evropa materigi Evraziya materiginiń batıs bólimin iyeleydi. «Evropa» sózi áyyemgi assuriyalılar tilinen kelip shıqqan bolıp, «Quyash batıwı», yaǵníy «batıs» mánisin ańlatadı.

Evropanıń maydanı 10 mln. km² qa teń bolıp, sonnan 4,1 mln. km² aymaq Rossiyanıń Evropadaǵı bólime tuwra keledi. Materik xalqı, 2018-jılǵı maǵlıwmatlارǵa qaraǵanda, 746 mln. adamǵa, yaǵníy jáhán xalqınıń 10 % ine teń.

Evropa materiginiń jaǵaları arqada Arqa Muz okeani, batısta Atlantika okeani, qublada Atlantika okeani basseynine tiyisli bolǵan Jer Orta hám Qara teńizler suwları menen juwıladı. Jer orta teńiz hám Gibraltar buǵazı Evropanı Afrikadan bólıp turadı (20-súwret). Shıǵısta Evropa, tiykarınan, qurǵaqlıq arqalı Aziya materigi menen shegaralas. Evropa hám Aziyanıń shegarası kóplegen geografiyalıq ádebiyatlarda Ural tawları, Qazaqstanдаǵı Emba dáryası, Káspiy teńiziniń arqa-batıs jaǵaları, Rossiya qublasındaǵı Kuma-Manich batığı, Azov hám Qara teńizleri, Bosfor buǵazı (21-súwret), Mramor teńizi, Dardanell buǵazı hám Egey teńizi arqalı ótkeriledi. Ayırım dereklerde eki

20-súwret. Evropanıń geografiyalıq ornı.

21-súwret. Bosfor bugazı.

Birinshi Jákhan urası (1914—1918), Ekinshi Jákhan urası (1939—1945) hám xalıqaralıq socialistlik dúzimniń tarqalıwı (1990-jıllar bası) nátiyjesinde qáliplesken.

Evropa kishi mámlekетler materigi. Evropada Andorra, San-Marino, Malta, Monako, Vatikan, Lixtenshteyn siyaqlı «kishi» mámlekетler jaylasqan. Bul mámlekетlerden basqa, Evropadaǵı 11 mámlekettiń maydanı 50 miń km² den kishi bolıp tabıldadı. Materiktegi 10 mámlekет aymağı 50 mińnan 100 miń km² qa shekem baradı. 12 mámlekетiniń maydanı, óz náwbetinde, 100 mińnan 500 miń km² qa shekem úlkenlikke iye. Tek Franciya, Ukraina hám Ispaniyanıń aymağı 500 miń km² dan asadı. Rossiya Federaciyası bolsa maydanınıń úlkenligine baylanıslı tek Evropa emes, al pútkil jáhándezgi eń iri mámlekет.

Evropa ataw hám ásirese, yarım ataw mámlekетlerdiń kópligi menen bólínip turadı. Toliq atawlarda jaylasqan mámlekетlerge Ullı Britaniya, Irlandiya, Islandiya hám Malta kiredi. Yarım ataw mámlekетlerge Norvegiya, Shveciya, Daniya, Ispaniya, Portugaliya, İtaliya, Greciya, Albaniya, Bolgariya hám basqalardı mísal retinde keltiriwge boladı.

Evropadaǵı 15 mámlekette teńizge shıǵıw imkaniyatı joq. Olardıń qatarında Belarussiya, Vengriya, Avstriya, Chexiya siyaqlı birqansha úlken mámlekетler menen birgelikte Andorra, Lixtenshteyn, Lyuksemburg, San-Marino, Vatikan siyaqlı kishi mámlekетler de orın algan.

Evropadaǵı 44 mámleketten 32 i respublika, 12 i monarxiya bolıp esaplanadı. Andorra, Belgiya, Ullı Britaniya, Daniya, Ispaniya, Lixtenshteyn, Lyuksemburg, Monako, Niderlandiya, Norvegiya,

materik shegarasınıń Kaspiy hám Qara teńizleri arasındaǵı bólimi Úlken Kavkaz dizbegi arqalı ótkeriledi.

Evropanıń házirgi siyasiy kartasında, bir bólimi Aziyada jaylasqan Rossiya Federaciyasıń qosqanda, 44 gárezsiz mámlekет bar.

Evropanıń siyasiy kartası materikiń kóp ásirlık tariyxında birneshe mártebe ózgergen. Onıń zamanagóy siyasiy kartası XX ásır dawamında, úsh tariyxı process —

Shveciya mámlekетleri konstituciyalıq monarxiya, Vatikan mámleketi bolsa absolyut teokratiyalıq monarxiya basqarıw formasına iye. Evropa-daǵı respublikalardıń úlken bólimi parlamentar respublikalar.

Administrativlik-aymaqlıq jaǵınan Evropadaǵı 6 mámlekет federativ dúziliske iye — Avstriya, Belgiya, Bosniya hám Gersegovina, Germaniya, Rossiya, Shveycariya.

Evropa materigi 4 subregionǵa bólinedi. Arqa Evropa, Batıs (Orta) Evropa, Qubla Evropa hám Shıǵıs Evropa.

1. Evropa hám Aziyanıń shegarası qanday geografiyalıq obyektlер arqalı ótkeriledi?
2. Evropanıń házirgi siyasiy kartasınıń qáliplesiwinde XX ásırdegi qaysı tariixxiy procesler úlken tásir kórsetken?
3. Evropa mámlekетleri aymaqlıq úlkenligi jaǵınan qanday ózgeshelikke iye?
4. Atlastaǵı jáhánniń siyasiy kartası járdeminde Evropadaǵı jas górezsiz mámleketerden qurǵaqlıq ishkerisinde jaylasqanların anıqlań.

24-§. Evropanıń tábiyyiy sharayatı hám resursları, xalqı

Janılǵı-energetika, agroklimatlıq, toǵay resursları, tuwılıw, xalıqtıń tábiyyiy azayıwi, xalıqtıń qartayıwi, migraciya, xalıqtıń tiǵızlıǵı, megapolis, katolikler, protestantlar, pravoslavlар.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları. Evropa mámlekетleri social-eko-nomikalıq rawajlanıwına tábiyyiy sharayatınıń belgili ózgeshelikleri tásir kórsetken. Bunday tábiyyiy geografiyalıq faktorlar qatarına salıstırmalı jillı hám iǵal klimat, transport sharayatı quramalı bolǵan biyik taw dizbekleriniń azlıǵı, suw hám toǵay resurslarınıń jeterligi, teńiz portaların quriw ushın qolay jaǵa boyı aymaqlardıń kopligin kirgiziwe boladı.

Evropada janılǵı-energetika resurslarından taskómır, qońır kómır, neft, tábiyyiy gaz, janıwshı slaneclerdiń iri kánleri bar. Taskómirdiń iri kánleri Germaniya, Rossiya hám Ukrainada ashılgan. Qońır kómirdiń iri kánleri Germaniya, Chexiya hám Polshada jaylasqan. Janıwshı slaneclerdiń úlken qorları Estoniyada bar. Evropada neft hám tábiyyiy gazdiń tiykargı qorları Rossiyanıń hár túrli aymaqları hám de Arqa

hám Norvegiya teńizleri sayızlıqlarında ashılǵan. Bul jerdegi neft hám gaz kánleriniń tiykarǵı bólimi Ullı Britaniya, Norvegiya hám Niderlandiyaǵa tiyisli.

Temir rudalarınıń iri kánleri Rossiya, Ukraina, Shveciya, Franciya hám Germaniyada jaylasqan. Polsha, Bolgariya, Ruminiyada mís-molibden kánleri, Franciya hám Greciyada boksit, Italiya, Ispaniya, Ukrainianada sınap rudalarınıń iri qorları bar.

Evropada jer hám suw resurslarından intensiv tárizde paydalanyl-maqta. Materiktiń tábibiy sharayatı awıl xojalığın rawajlandırıw ushın, ulıwma alganda, qolay bolıp esaplanadı. Bunday tärepten Batis hám Qubla Evropa Arqa Evropadan keskin ajıralıp turiwin aytıp ótiw kerek. Qubla Evropa mámlekетlerinde klimat sharayatınıń birqansha qurǵaqlıǵı sebepli jasalma suwǵarıw birqansha keń tarqalǵan.

Evropa toǵay resursları menen jaqsı támiyinlengen. Bul boyınsha, ásirese, Rossiya, Finlandiya, Shveciya, Norvegiya, Ullı Britaniya ay-rıqsha ajıralıp turadı.

Xalqı. Evropada, 2018-jılǵı maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, 746 mln. adam jasaydı (Rossiyanıń Aziyadaǵı bólimi menen birge). Bul dýnya xalqınıń 9,8 %in quraydı. Evropanıń jáhán xalqındaǵı úlesi xalıqtıń tábiyiy kóbeyiwiniń júdá tómenligi sebepli bargan sayın azayıp barmaqta. Ulıwma esapta Evropa mámlekетlerinde tuwılıw hám ólim kórsetkishleri derlik birdey, tábiyiy kóbeyiw bolsa joq. Tuwılıw dárejesi ólimnen góri tómen bolıp, xalıqtıń tábiyiy azayıwı júz berip atırǵan Evropa mámlekетleri sanı jıldan-jılǵa kóbeymekte. Germaniya, Greciya, Portugaliya, Bolgariya, Serbiya, Latviya, Litva, Estoniya, Ukraine, Ruminiyada, Moldova, Vengriya hám basqa mámleketlerde bunday jaǵday uzaq waqittan beri baqlanbaqta.

Tuwılıwdıń tómenligi sebepli Evropa mámlekетlerinde xalıqtıń qartayıwı procesi júz bermekte. 2018-jıldızıń jaǵdayına qaray, kontinent xalqınıń 16 %in 14 jasqa shekemgi balalar quraǵan halda, 65 jastan úlken bolǵan xalıq qatlamınıń úlesi 18 %ge teń.

Evropa xalıqaralıq migraciyasınıń iri orayı bolıp esaplanadı. Ásirese, Batis Evropanıń eń rawajlanǵan mámlekетleri dýnyadaǵı iri immigraciya orayları bolıp esaplanadı. Batis Evropaǵa Aziya hám Afrikadan xalıqtıń kóship keliwiniń sebepleri, tiykarınan, ekonomikalıq

mániske iye, yaǵníy Batıs Evropa mámlekетleriniń miynet bazarın da jumis orınlarınıń kópligi hám de turmıs dárejesiniń joqarılığı menen túsindiriledi. Batıs Evropaǵa materiktiń ekonomikalıq jaqtan birqansha tómenirek rawajlanǵan qubla hám shıǵıs bólimindegi mámlekетlerdiń xalqı da aktiv túrde kóship barmaqta.

Evropa mámlekетlerde, dúnyanıń basqa regionlarına salıstırǵanda, uzbanizaciya procesi erterek baslangan edi. Házirgi waqıtta Evropa materiginiń urbanizaciya dárejesi 75 % ke jaqın. Qalalasıw dárejesi, ásirese, Batıs hám Arqa Evropadaǵı rawajlanǵan mámlekетlerde joqarı, ayırıım jaǵdaylarda 90 % den artıp ketken. Qubla hám Shıǵıs Evropa mámlekетlerinde qala xalqınıń úlesi tómenirek, biraq, barlıq mámlekетlerde 50 % den asadı. Materikte uzbanizaciya kórsetkishi Moldova hám de Bosniya hám Gersegovinada 50 % den tómenirek.

Evropa mámlekетleri arasında xalıqtıń tígızlıǵı boyınsha úlken ayırmashılıqlar bar. Buǵan tábiyyiy sharayat, ásirese klimat hám relyef úlken tásır kósetken. Batıs hám Qubla Evropanıń dárya oypatlıqları hám teńiz boyı tegisliklerinde xalıqtıń tígızlıǵı eń joqarı. Arqa Evropa mámlekетlerinde xalıqtıń tígızlıǵı birqansha tómen. Bul mámlekетlerde xalıqtıń úlken bólimi olardıń qublasındaǵı teńizlerge tutas aymaqlarında jámlesken.

Evropada eń keń tarqalǵan din xristianlıq bolıp esaplanadı. Arqa Evropada protestantlar, Qubla Evropa mámlekетlerinde (Greciyadan basqa) bolsa katolikler jetekshilik etedi. Batıs Evropa mámlekетlerinde xristianlıqtıń bul eki mázhebi aralas halda tarqalǵan. Shıǵıs Evropa mámlekетlerinde katolik hám pravoslaw xristianlıq tiykarǵı dinler bolıp esaplanadı. Pravoslavlар sanı jaǵınan Rossiya, Ukraina, Rumınıya, Bolgariya, Belarussiya, Serbiya siyaqlı mámlekетler ayırıqsha ajiarlıp turadı. Sonday-aq, materiktegi 2 mámlekette jergilikli xalqı quramında musılmanlardıń úlesi 50 % den joqarı — bular Balkan yarım atawında jaylasqan Albaniya hám de Bosniya hám Gersegovina bolıp tabıldadı.

1. Evropa tábiyatınıń qanday ózgeshelikleri mámlekетleriniń social-ekonomikalıq rawajlanıwına unamlı tásır kórsetti?
2. Evropanıń qaysı mámlekетleri janılgı energetika resurslarına bay?
3. Evropa mámlekетleri xalqınıń tábiyyiy kóbeyiwi hám jas quramın sıpatlań.

25-§. Evropa mámlekетleriniń ekonomikası

Rawajlanǵan mámlekетler, ótiw ekonomikasındaǵı mámlekетler, Evropa Awqamı, xalıqaralıq miynet bólistungiliwi, qáńigelesiw, sanaat, awıl xojalığı, turizm.

Evropa jáhánde ekonomikalıq hám texnologiyalıq dárejesiniń úlkenligi sanaattıń joqarı dárejede rawajlanǵanlıǵı menen ajiralıp turadı. Arqa, Batıs hám Qubla Evropa mámlekетleri rawajlanǵan mámlekетler blogına tiyisli bolsa, 1990-jılları socialistlik dúzim hám rejeli ekonomikadan waz keship, ekonomikasın qáńilestirilwge kirisen mámlekетleri, ásirese, Evropada jaylasqan buringı Awqam respublikaları, ótiw dawiriniń ekonomikasındaǵı mámlekетler qatarına kiredi.

Evropa ekonomikası ushın joqarı dárejede rawajlanǵan intergraciyalıq procesler úlken áhmiyetke iye. Bul jaǵday, ásirese, birden-bir sawda-bajıxana mákanına iye bolǵan jáhándezgi eń iri integraciyalıq uyım esaplangan Evropa Awqamı (EA)nıń hárketinde kórinbekte. Evropa Awqamına 2018-jılgı jaǵdayına muwapiq, 28 mámlekет, sonıń ishinde, Aziyada jaylasqan Kipr hám de EA quramınan basqıshpasbasqısh shıǵıp ketip atırǵan Ullı Britaniya aǵza bolıp tabıladı. Dáslep, 1950-jılları 6 mámlekет (GFR, Franciya, İtaliya, Belgiya, Niderlandiya, Luksemburg)ti birlestirgen jaǵdayda qáńipesiwi baslangan Evropa Awqamı birneshe keńeyiw tolqınların basınan keshirdi. EA quramı, ásirese, XXI ásirdiń birinshi on jıllığı dawamında bir qatar buringı socialistlik mámlekетler (Chexiya, Slovakia, Vengriya, Latviya, Litva, Estoniya hám basqalar) qosılıwı esabınan birqansha keńeydi.

Evropa jáhán xojalığında sanaat hám awıl xojalığı óndirisi, ónim hám xızmetler eksportı, xalıqaralıq turizm rawajlanǵanlıǵı boyınsha jetekshi orınlardı iyeleydi. Regionnıń ekonomikalıq dárejesin, birinshi náwbette, «Úlken jetiklik»ke kiriwhi tórt mámlekет — Germaniya, Ullı Britaniya, Franciya hám İtaliya belgilep beredi.

Evropa sanaatınıń jetekshi tarmaǵı mashinasazlıq. Bul tarmaq pútkıl sanaat óniminiń 1/2, eksportınıń 2/3 bólimin qurayıdı. Avtomobil-sazlıq joqarı dárejede rawajlanǵan. «Reno» (Franciya), «Folksvagen», «Mersedez-Benz» (GFR), «Fiat» (İtaliya) «Volvo» (Shveciya), «Tatra» (Chexiya) sıyaqlı avtomobil koncernleri belgili bolıp esaplanadı.

Evropada sanaat tarmaqları ishinde mashinasazlıqtan keyingi ekinshi orında ximiya hám neft-ximiya sanaatı turadı. Ekinshi jáhán urısına shekem ximiya sanaatı, tiykarınan, kán-ximiya shiyki zatına tiykarlanǵan halda rawajlanǵan edi. Kaliy hám as duzları, kúkirt hám basqa sol siyaqlı shiyki zattan paydalanylatuǵın edi. Materikte neft hám tábiyyiy gaz kánleriniń ashılıwı neft-ximiya tarmağınıń rawajlaniwına tiykar boldı. Temza, Sena, Reyn, Elba, Ron siyaqlı dáryalarınıń quyılatuǵın bólimlerinde jaylasqan port qalalarında iri neftti qayta islewshi oraylar qurıldı. Eń iri bunday neft-ximiya kompleksi Niderlandiyaniń Rotterdam qalasında qáliplesken.

Kóphsilik Evropa mámlekетleriniń janılğı-energetika balansında neft hám tábiyyiy gaz áhmiyetli orın iyeleydi. Rossiyanı esapqa almaǵanda, Evropanıń eń iri neft-gaz sanaatı rayonı Arqa teńiz bolıp esaplanadı. Kóphsilik Evropa mámlekетleri neft hám tábiyyiy gazdi Rossiya, Arqa Afrika hám Perciya qotığındaǵı mámlekетlerden import etedi. Germaniya, Rossiya, Ukraina, Polsha hám Chexiya mámlekетlerinde taskómır hám qońız kómır qazıp alındı. Germaniya 2018-jaıldan kómirdiń tiykarǵı bólimi Avstraliyadan import etilmekte. Iri JESleriniń tiykarǵı bólimi teńiz portları hám úlken qalalarda qurılǵan. Dunay hám onıń taqmaqları, Rona, Reyn, Dnepr, Volga hám basqa dáriyalarda iri GESler qurılǵan.

Qara metallurgiya, dáslep, temir rudası hám taskómır qorları bolǵan Germaniya, Ullı Britaniya, Franciya, İspaniya, Belgiya Luksemburg, Polsha, Chexiyada rawajlanǵan. Reńli metallurgiyaniń tiykarǵı tarmaqları alyuminiy hám mis sanaatı bolıp tabıladı. Alyuminiy sanaatı shiyki zat hám elektr energiyası menen jaqsı támiyinlengen Norvegiya, Islandiya, Franciya, Vengriya, Rumınıya mámlekетlerinde rawajlanǵan. Sońǵı waqtılarda alyuminiy kárxanaları, tiykarınan, rawajlanıp atırǵan mámlekетlerden alıp kelinetuǵın shiyki zatqa tayanbaqta. Mis sanaatı Germaniya, Franciya, Ullı Britaniya, İtaliya, Belgiya, Polsha hám de Bosniya hám Gersogoviniada rawajlanǵan.

Evropada jeńil sanaat óziniń aldıńǵı áhmiyetin birqansha joǵalttı. Eski toqımaslılıq rayonları esaplanǵan Ullı Britaniyadaǵı Lankashir hám Yorkshir, Polshadaǵı Lodz házirgi waqıtta da xızmet kórsetpekte. Biraq, sońǵı jılları sanaat Qubla Evropaǵa kóship atırǵanlıǵıń aytıp ótiw kerek.

Kóp tarmaqlı sharwashılıq Evropa mámlekетlerinde, ásirese, Arqa hám Batıs Evropa mámlekетlerinde joqarı dárejede rawajlanǵan bolıp, xalıqaralıq qánigelesiw tarmaǵına aylandı. Qubla Evropada diyqanshılıq sharwashılıqtan ústin áhmiyetke iye. Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Greciya maylı (zaytun, aygabaǵar) eginler hám subtropikalıq miyweleldi jetistiriw boyınsha dúnyada jetekshi orınlardı iyeleydi.

Evropa turizm joqarı dárejede rawajlanǵan region bolıp esaplanadı. Franciyaǵa jılına 70 mln.nan artıq, Italiya hám Ispaniyaǵa 50–60 mln. adam turistik sayaxat etedi. Shveycariya, Portugaliya, Germaniya, Avstriya, Ullı Britaniya, Greciya hám basqa mámlekетler jáhánniń iri turistik orayları bolıp esaplanadı.

1. Evropadaǵı qaysı mámlekетler «Úlken jetilik» toparına kiredi?
2. Evropa Awqamına neshe mámlekет aǵza?
3. Evropa mámlekетlerinde janılgı-energetika kompleksiniń rawajlanıwı haqqında maǵlıwmat beriń.
4. Evropadaǵı qaysı mámlekетler xalıqaralıq turizmnıń iri orayları esaplanadı?

26-§. Germaniya Federativ Respublikası

Arqa teńiz, Baltik teńizi, Kil kanalı, parlamentar respublika, federal kancler, federal jerler, sırtqı migraciya, lyuteran shirkewi.

**Maydanı — 357,4 miń km².
Xalqı (2018-j) — 82,8mln.
Paytaxtı — Berlin.**

Evropanıń ekonomikalıq jaqtan eń qúdiretli mámleketi Germaniya Federativlik Respublikası materikiń oryńda jaylasqan. Germaniya maydanı boyınsha materik mámlekетleri arasında 6-orında turadı. Jaǵaları arqa-batısta Arqa teǵiz, arqa-shıǵısta bolsa Baltik teńizi suwları menen shegaralangán. Germaniya aymaǵınan eń áhmiyetli xalıq aralıq kanallardan biri — Arqa hám Baltik teńizlerin tutastıratuǵın Kil kanalı ótedi. Qurǵaqlıqta 9 mámlekет penen shegaralas. Ekonomikalıq geografiyalıq ornınıń qolaylılıǵı Evropanıń hár túrli bólimlerindegi mámlekетlerdi tutastırıwshı avtomobil, temir hám suw (dárya hám kanallar) jollarınıń ótkenligi menen belgilenedi.

Basqarıw forması—parlamentar respublika. Mámleket basshısı—prezident, biraq atqarıw hákimiyatınıń başlığı hám eń úlken siyasiy wákilikler iyesi húkimet baslığı, yaǵníy federal kancler. Siyasiy-aymaqlıq dúzilisi jaǵınan Germaniya federativlik mámleket bolıp, 16 federal jerge bólinedi. Mámleket paytaxtı — Berlin — GFRdiń shıǵıs bóliminde jaylasqan.

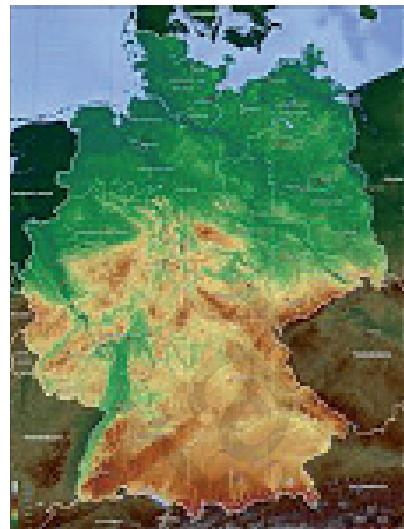
Tábiyyiy sharayatı hám resursları. Germaniya aymağıınıń relyefi arqadan qublaǵa qaray kóterilip baradı (22-súwret). Mámlekettiń arqa bólimin Arqa Germaniya pás tegisligi iyelegen, oraylıq aymaqları pás hám orta tawlardan ibarat, qublasında bolsa biyikligi derlik 3000 metrge baratuǵın Alp tawları jaylasqan. GFR da tas hám qońır kómır, temir rudası, as hám kalyı duzlarıńıń kánleri bar.

Mámleket aymağı ortasha klimat regionında jaylasqan. Hawa rayı tez-tez ózgeredi, jawın kóp jawadı. Qıs ádette, jumsaq, qattı suwiqlar az boladı. Teńiz boyı aymaqlarında kúshli samallar barháma baqlanadı hám bul energetika tarawında qol keledi.

Germaniyada dáryalar torı birqansha tíǵız. Eń iri dáryalar Reyn, Dunay, Elba, Vezer hám Oder bolıp esaplanadı. GFR daǵı barlıq iri dáriyalar kanallar menen óz ara baylanısqanlıǵı sebepli onıń ishki suw transport jolları Dunay arqalı Arqa hám Baltik teńizleri portların Qara teńiz portları menen baylanıstırıradı.

Xalqı. Germaniya derlik 83 mln. adamlıq xalqı (2018-jıl maǵlıwmatı boyınsha) menen Evropada Rossiyadan keyingi 2-orındı iyeleydi. Tuwılıwdıń tómenligi sebepli Germaniyada xalıqtıń tábiyyiy kóbeyiwi 1972-jıldan baslap keri qaldıqqa iye. Germaniyada xalıqtıń kóbeyiwiniń deregi sırtqı migraciya bolıp esaplanadı.

Germaniya shet ellik migrantlar sanı (7 millionǵa jaqın adam) boyınsha jáhánde AQSHtan soń 2-orındaǵı mámleket. Shet ellik migrantlar quramında Turkiya, Italiya, Greciya, burıngıı Yugoslaviya

22-súwret. Germanyanıń relyefi.

mámlekетleri, Polsha hám de ayırim arab mámlekетlerinen kóship kelgenler san jaǵınan ajıralıp turdı. Shet ellik migrantlar kóbirek batıs hám arqa federal jerlerindegi iri qalalarda jámlesken.

Germaniyalılardıń 75 %i qalalarda jasaydı. GFRdiń eń iri qalaları — Berlin, Gamburg, Myunxen, Kyoln, Frankfurt-Mayn, Bremen.

Mámlekет xalqınıń milliy quramında 90 % den kóbirek bólimi nemec milletine tuwra keledi. GFRdiń arqa, oraylıq hám shıǵıs aymaqlarında jasawshi nemecler arasında protestantlar (lyuteranlar) kóphılıktı qurasa, mámlekettiń qublasında kóbirek katolikler jasaydı.

Germaniya xalqı iri dáryalardıń oypatlıqlarında júdá tıǵız halda jaylasqan. Bul boyınsha, ásirese, Reyn oypatlıǵı ariqsha ajıralıp turdı. Xalqı eń joqarı dárejede jámlesken aymaq — Rur sanaat rayonı — sol usı dárya basseynde jaylasqan. Tawlı aymaqlarında hám de mámlekettiń arqa-shıǵısında bolsa xalıq siyrek jaylasqan.

Ekonomikası. Germaniya ekonomikalıq dárejesi hám xalıqtıń turmıś dárejesi jaǵınan jahándezi jetekshi mámletlerden biri, «Úlken jetilik» toparına aǵza mámlekет. Evropada Germaniya JIÓ hám sanaattıń óndiris kólemi boyınsha 1-orında turadı.

GFR hár túrli sanaat ónimleriniń joqarı sapası menen pútkil dýnyaǵa belgili. Germaniya sanaatınıń jetekshi tarmaqları qatarına mashinasazlıq, ximiya, farmasevtika, kómır, qara metallurgiya, aziq-awqat sanaati kiredi. Mashinasazlıq tarmaqlarınan bolsa stanoksazlıq, avtomobilsazlıq, elektrotexnika, mikroelektronika, kemesazlıq, aviakosmoslıq mashinasazlıq sıyaqlı tarmaqları júdá joqarı dárejede rawajlangan.

23-súwret. Frankfurt-Mayn qalası.

Germaniya awıl xojalığınıń tayannish tarmaqları sút-gósh qaramalshılıǵı da shoshqashılıq bolıp esaplanadı. Mámlekettiń arqa hám oraylıq bólimerinde tiykargı awıl xojalıq eginleri biyday, arpa, mákke, kartoshka, qant láblebisi bolıp esaplanadı. Qubladaǵı taw janbawırları hám taw aralığındaǵı oypatlıqlarında júzim, temeki hám de pivo islep shıǵarıwda qollanılatuǵıñ xmelni jetistiriw jaqsı rawajlangan.

Germaniya ekonomikasında transport, bank-finans sektori, turizm hám basqa xızmet kórsetiw tarawları da júdá áhmiyetke iye. Atap aytqanda, Evropadaǵı eń iri aeroportqa iye Frankfurt-Mayn qalası materiktegi tiykarǵı bank-finans orayalarınan biri. (23-súwret).

Germaniyanıń shıǵıs jerleri (burıngı GDR) mámlekетiniń qalǵan aymaqlarına salıstırǵanda social-ekonomikalıq rawajlanıwdıń tómenirek kórsetkishleri menen ajıralıp turadı.

-
1. Germaniya ekonomikalıq geogrefiyalıq ornınıń qolaylıǵın túśindiriń.
 2. Germaniya xalqınıń tábiyyiy hám migreciyalıq háreketine qanday ózgeshelikler tán?
 3. Mámlekettiń awıl xojalığı qaysı tarmaqlarǵa qánigelesken?
 4. Frankfurt-Mayn qalasınıń ekonomikalıq geogreafiyalıq dárejesi qanday faktorlar menen belgilenedi?

27-§. Ullı Britaniya hám Arqa Irlandiya Birlesken Korolligi

Birlesken korollik, Angliya, Shotlandiya, Uels, Arqa Irlandiya, konstituciyalıq monorxiya, La-Mansh bugazı, ortasha teńiz klimati.

Maydanı — 244,5 miń km².
Xalqı (2018-j). — 66,4 mln.
Paytaxtı — London.

Ullı Britaniya hám Arqa Irlandiya Birlesken Korolligi Evropanıń arqa-batisındaǵı Britaniya atawlarında jaylasqan. Birlesken Korollik aymaǵın Ullı Britaniya atawı hám Irlandiya atawınıń arqa-shıǵısı qurayıdı. Mámlekет quraǵıma birneshe maydaraq atawlar da kiredi. Birlesken Korollik jaǵaları Arqa teńiz, Irlandiya teńizi hám de Atlantika okeanı suwları menen juwıladı. La-Mansh bugazı Ullı Britaniyani Franciyanıń arqa-batıs jaǵasınan ajıratıp turadı. Qurǵaqlıqta mámlekет tek Irlandiya Respublikası menen shegaralas.

Házirgi waqtta Ullı Britaniyanıń 15ke jaqın teńiz artı aymaqları, yaǵníy koloniyaları bar. Olardıń úlken bólimi Karib teńizidegi atawlarda jaylasqan. Evropa materigindegi birden-bir koloniallıq aymaǵ — Gibraltar hám Birlesken Korollikiń teńiz artı aymaǵı bolıp esaplanadı. Biraq, rásmiy jaqtan hesh qaysı teńiz artı aymaǵı Birlesken Korollik quraǵıma kirmeydi.

24-súwret. Birlesken Korollkitíń quramlıq bólimleri.

tiykarınan, neft, tábiyyiy gaz hám kómır qazıp alındai. Neft hám gazdırıń iri kánleri Arqa teńiz sayızlığında jaylasqan. Biraq, aqırǵı jılları Ullı Britaniya mineral janılgınıń barlıq türleriniń importyori-na aylanǵan, sebebi qazıp alınatúǵın resurslar milliy ekonomikanıń energiya dereklerine bolǵan talaptı qanaatlandırıa almay atır.

Atlantika okeanınan jıl boyı esetüǵın ıǵal samallar hám de Golfstrim aǵımı tásirinde Ullı Britaniyada ortasha teńiz klimati qáliplesken. Jıl dawamında tez-tez jawın jawadı, ásirese, mámlekettiń batısında. Qıs birqansha jılli, yanvardıń ortasha hawa temperaturası 0°C átirapında.

Xalqı. Birlesken Korollik Evropa mámlekетleri ishinde xalqınıń sanı boyınsha 3-orında turadı. (2018-jıl) jaǵdayına muwapiq, 66 mln. adamnan ziyat). Xalıqtıń tábiyyiy kóbeyiwi jıllıq esabında 0,3 %

Basqarıw forması — konstituciyalıq monarxiya. Ullı Britaniya húkimdarı sol waqtta rásmiy türde Britaniya Doslıǵı Korollikleri esaplanǵan 15 gárezsiz mámlekет, sonıń ishinde, Kanada, Avstralıya, Jańa Zelandiyaniń basshısı da bolıp esaplanadi.

Siyasiy-aymaqlıq jaqtan Birlesken Korollik unitar mámlekет esaplanıp, 4 bólím (mámlekет) — Angliya, Shotlandiya, Uels hám Arqa Irlandiyadan ibarat (24-súwret). Angliyadan basqa 3 mámlekettiń bir bólimi avtonomiyaǵa iye.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları. Ullı Britaniya qubla-shıǵıs bólimin kóbirek tegislikler, arqa-batıs aymaqların bolsa, tiykarınan, orta tawlar iyelewdi. Ásirese, Shotlandiya hám Uelsde áyyemgi bóleklengeñ tawlar keń tarqalǵan (25-súwret). Mámlekettiń eń biyik noqatı — Ben-Nevis tawı (1343m) Shotlandiyada jaylasqan.

Birlesken Korollikte paydalı qazılmalardan, tiykarınan, neft, tábiyyiy gaz hám kómır qazıp alındai. Neft hám gazdırıń iri kánleri Arqa teńiz sayızlığında jaylasqan. Biraq, aqırǵı jılları Ullı Britaniya mineral janılgınıń barlıq türleriniń importyori-na aylanǵan, sebebi qazıp alınatúǵın resurslar milliy ekonomikanıń energiya dereklerine bolǵan talaptı qanaatlandırıa almay atır.

25-súwret. Shotlandiyadaǵı taw kóriniſi.

ge teń. Xalqınıń sanı kóbirek sırtqi migraciya esabınan óspekte. Ásirese, Qubla Aziya, Afrika, Karib teńizindegi atawlardan kóship kelgenler kóp.

Ullı Britaniya urbanızaciya dárejesi 80 % den joqarı. Mámlekettiń eń iri qalaları qatarına, Londonnan basqa, Birmingham, Manchester, Liverpul, Glazgo, Edinburg kiredi.

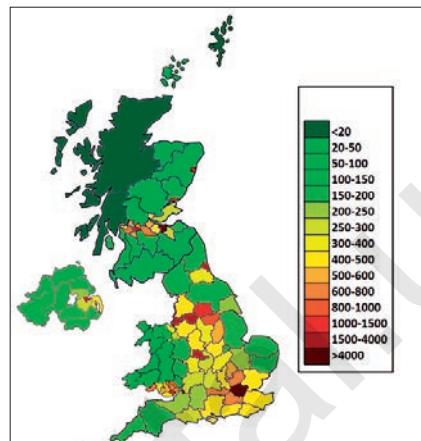
Mámlekет xalqınıń etnikaliq quramında eń iri millet inglisler bolıp esaplanadı. Shotlandiyalılar, uelslilar hám irlandiyalılar da tiykarǵı milletleri bolıp esaplanadı. Eń keń tarqalǵan din protestant xristianlıǵı bolıp esaplanadı.

Xalıqtıń tiǵızlıǵı Oraylıq hám Qubla Angliya, Qubla Uels hám de Orta Shotlandiya pás tegisliginde eń joqarı dárejede bolsa, Shotlandyanıń arqa-batis tawlı aymaqlarında bolsa bul kórsetkish bir qansha pás bolıp tabıladı. (26-súwret). Birlesken Korollik xalqınıń derlik 85 %i Angliyada jasaydı.

Ekonomikası. Ullı Britaniya Evropa hám jáhán kóleminde ekonomikalıq jaǵınan eń qúdiretli mámleketterden biri, «Úlken jetilik» toparı aǵzasi. JIÓ kólemi boyinsha Birlesken Korollik Evropada Germaniyadan keyingi 2-orında turadı.

Ullı Britaniya sanaat revolyuciyasınıń besigi bolıp, XIX–XX ásır basında dýnyaniń jetekshi sanaatlasqan mámleketi esaplanǵan edi. Ol dáwirde Birlesken Korollik sanaatı, ásirese, toqımașılıq, kómır, qara metallurgiya, kemesazlıq tarmaqlarınıń rawajlangalıǵı menen ayrıqsha ajiralıp turǵan. Házirgi waqıtta bolsa Ullı Britaniya sanaatınıń jetekshi tarmaqları qatarına avtomobilsazlıq, aviasazlıq, awıl xojalıq mashinasazlığı, ximiya hám formasevitka sanaatlari kiredi. Elektr energiyası, tiykarınan, IESlerde islep shıgarıladı.

Awıl xojalığınıń jetekshi tarmaqları sút-gósh qaramalshılıǵı, qoyshılıq hám sharwashılıq bolıp esaplanadı. Tiykarǵı awıl xojalıq eginleri: biyday, arpa, kartoshka, qant láblebisi.

26-súwret. Ullı Britaniyanıń xalqınıń tiǵızlıǵı (km^2/adam).

Ullı Britaniya ekonomikasında xızmet kórsetiw tarawlari da úlken áhmiyetke iye. Olardan bank-finans tarawi, turizm, málimleme hám telekommunikaciya texnologiyaları, medicina hám joqarı bilimlendiriw óziniń xalıqaralıq ekonomikalıq áhmiyeti menen ayraqsha ajiralıp turadı. London qalası Nyu-York hám Tokio menen birgelikte jáhánniń eń iri finanslıq orayı esaplanadı. Ullı Britaniyaǵa dúnyaǵa belgili kóplegen tariyxiy-mádeniy esteliklerdi kóriw ushın hár jılı birneshe on million sayaxatshılar keledi. Birlesken Korollik eń kóp sayaxatshılardı qabil etetuǵın jáhánniń jetekshi 10 mámleketenin biri.

1. Birlesken Korollik siyasiy-aymaqlıq düzilisin sıpatlań. Ne ushın onıń bir bólimi federativ esaplanıwı mümkin?
2. Ullı Britaniya klimatınıń áhmiyetli ózgeshelikleri hám olardı keltirip shıǵarǵan faktorların túsındırıń.
3. Birlesken Korollik xalqınıń jaylasıwına qaysı tábiyyiy faktor úlken tásır kórsetken? Xalqınıń tıǵızlığı eń joqarı dárejede bolǵan aymaqları qaysı?
4. Ullı Britaniya zamanagóy sanaatınıń qaysı tarmaqları jetekshi áhmiyetke iye? Mámlekет sanaatınıń tarmaqlarınıń quramı qalay ózgeren?

28-§. Franciya Respublikası

La-Mansh bugazı, Atlantika okeani, Korsika atawı, teńiz artı aymaqlar, Parij aglomeraciyası, sırtqı migraciya, regionlıq tiller, turizm.

Maydanı — 551,6 miń km².
Xalqı (2018-j) — 65,1 mln.
Paytaxtı — Parij.

Evropadaǵı eń iri mámlekelerden biri — Franciya Respublikası — materiktiń batısında jaylasqan. Onıń jaǵaları batıs hám arqa-batıstan Atlantika okeani, qubla-shıǵıstan bolsa Jer orta teńizi suwları menen juwıladı. Qurǵaqlıqta 8 mámlekет penen shegaralas bolıp, eń uzıń shegaraları Germaniya, İtaliya, İspaniya mámlekeleri menen ótken. Franciyaǵa Jer orta teńizindegi Korsika atawı tiyisi. Sonday-aq, Franciyanıń 10 nan ziyat teńiz artı aymaqları, yaǵníy koloniyaları da bar. Olar tiykarınan, Tınışh okean hám Karib teńizinde jaylasqan.

Basqarıw forması — prezidentlik respublikası. Siyasiy-aymaqlıq jaǵınan Francya unitar mámleket, 18 aymaq (region) qa bólinedi. Olardan 12si Franciyanıń kontinental bóliminde, 1wi Jer Orta teńizindegi Korsika atawında jaylasqan, qalǵan 5 i teńiz artı aymaqlarınan ibarat.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları.

Francya aymağıınıń 2/3 bólimin tegislikler iyelegen. Sonıń menen birge, mámlekettiń shıǵıs, oraylıq qubla aymaqlarında Alp, Pireney, Ardenna, Vogeza, Oraylıq massiv, Yura sıyaqlı hár túrli biyikliktegi tawlar bar.

Franciyada paydalı qazılmalardan, tiykarınan temir, uran hám boksit rudaları kánleri zárür sanaat áhmiyetke iye.

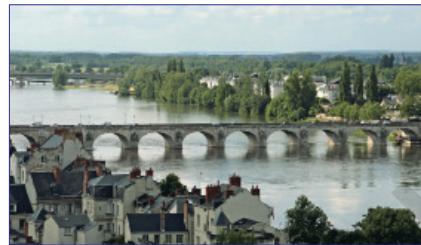
Franciyanıń Atlantika okeanına jaqın bóliminde ortasha teńiz klimatı, shıǵıs aymaqlarında ortasha kontinental, qublada bolsa Jer Orta teńiz tipindegi subtropikalıq klimat qáliplesken. Jazı issı, qısı bolsa jillı hám jawın-shashınlı. Jawınlar eń kóp jawatuǵın waqıt yanvardan aprelge shekem baqlanadı.

Franciyada dáryalar torı birqansha tiǵız. Eń uzın dáryası — Luara (27-súwret), eń kóp suwlısı bolsa Rona. Sonday-aq, Sena hám Garonna da úlken dáryalar qatarına kiredi.

Xalqı. Francya Evropa mámlekетleri ishinde xalıq sanı boyınsa 4-orında turadı. 2018-jıl jaǵdayına muwapiq, Francya xalqı 65 mln. adamnan artıq bolıp tabıldadı. Xalıqtıń tábiyyiy kóbeyiwi júdá tómen, jillıq esabında 0,2 %ge teń. Xalıq sanı ósıwiniń áhmiyetli deregi sırtqı migraciya bolıp esaplanadı. Migrantlar ishinde ótmishte Franciyanıń koloniyası bolǵan Afrikanıń hár túrli mámleketerinen kóship kelgenler birqansha kóp.

Franciyada házirgi waqıtta qalalasıw dárejesi 80 % ge jetken. Parıjdiń átirapında materiktegi eń iri qala aglomeraciyalarınan biri qáliplesken. Onıń xalqı 10mln. adamnan ziyat. Iri regionallıq oraylar qatarına Lion, Marsel, Lill, Tuluza, Bordo qalaları kiredi.

Mámlekettiń tiykargı milletleri qatarına, francuzlardan basqa, basklar, bretonlar, elzaslikler, lotaringler, katalonlar, oksitanlar hám

27-súwret. Luara dáryası.

28-súwret. Franciya júzimzarlari.

korsikalılar kiredi. Franciya Konstituci-yasına muwapiq, bul 7 millettiń tilleri regionlıq tiller biyligine iye. Franciya xalqınıń diniy quramında katolikler jetekshilik etedi.

Xalqı Parij aglomeracyası, Belgiya hám Germaniyaǵa shegaralas aymaqlar hám de Jer Orta teńiz jaǵasında tiǵız dáreje de jaylasqan. Tawlı aymaqlarında xalıq tiǵızlıǵı birqansha tómenirek.

Ekonomikası. Franciya Respublikası Evropa hám pútkil jáhán boyınsha eń iri ekonomikalıq dárejesine iye bolǵan mámlekетlerden biri bolıp esaplanadı. Franciya «Úlken jetilik» toparına tiyisli.

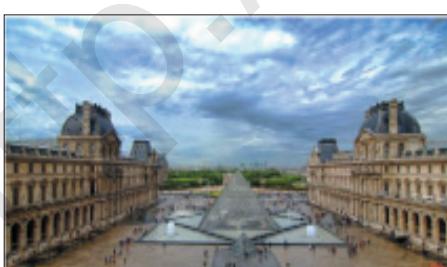
Franciya sanaati quramında mashınasazlıq, ximiya hám neft-ximiya, qara hám reńli metallurgiya hám de aziq-awqat sanaatları jetekshi áhmiyetke iye. Mámlekет avtomobil, keme, samolyot, stanok-lar (mineral tóginler, soda, polimerler, parfyumeriya hám kosmetika, vino, sır hám basqa kóplegen ónimlerdi islep shıǵarıw hám jáhán bazارına jetkerip beriwdé ayriqsha ajıralıp turadı.

Franciya elektr energetikasında AESler birinshi dárejeli áhmiyetke iye. Atom elektr stanciyalarına mámlekette islep shıǵarılıp atırǵan elektr energiyasınıń 80 %i tuwrı keledi. Bul jaǵınan Franciya dúnyada birinshi orında turadı.

Awıl xojalığınıń jetekshi tarmağı gósh-sút sharwashılıǵı bolıp esaplanadı. Tiyrkıǵı awıl xojalıq eginleri: biyday, qant láblebisi, kartoshka, júweri, júzim, ziǵır. Ásirese, júzimgershilik hám de vinoshılıq taraw-larında Franciya óndiris kólemi hám ónimlerdiń dástúrlik sıpatı me-

nen pútkil dúnyaǵa belgili (28-súwret). Teńiz sayızlıqlarında marikultura, teńiz organizmlerin jasalma túrde kóbeytiw jaqsı rawajlangan.

Franciya jáhán mámlekетleri ishinde turistler eń kóp keletugın mámlekет. Ayırım jılları shet ellik sayaxatshı-lardıń sanı 75 million adamnan asadı.

29-súwret. Parijdegi Luvr muzeyi.

Turizmniń bunday dárejede rawajlanıwına tábiyyiy klimat sharayatı, pútkil dúnyaǵa belgili teńiz boyı kuratorlar (Nica, Sen-Trope, Kann hám basqalar), Franciya qalaları, Parijde belgili mádeniy obyektlərdiń kópligi menen baylanıslı. Mıaslı, Parijdegi Luvr muzeyi dúnya júzi boyınsha keliwshiler sanı jaǵınan jetekshi orın iyeleydi (29-súwret).

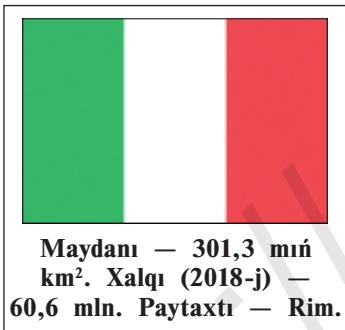

1. Kartadan Franciya ekonomikalıq geografiyalıq ornına baha beriń.
2. Franciya xalqı quramında qaysı milletler tiykarǵı milletler sıpatında ajıraladı?
3. Mámleket awıl xojalığı qaysı tarmaqlarǵa qánigelesken?
4. Franciyada turizmniń rawajlanıwı hám oǵan tásır kórsetiwshi faktorlardı túsındırıń.

29-§. Italiya Respublikası

Apennin yarım atawı, Jer Orta teńiz, Siciliya, Sardiniya, Alp, anklav, vulkanlar, Jer Orta teńiz tipindegi klimat, mádeniy miyras, sociallıq-ekonomikalıq ayırmashılıqlar.

Italiya Respublikası — Evropanıń qublasında, Jer Orta teńiz boylarında jaylasqan, Evropa mádeniyanıńıń besiklerinen biri bolıp esaplangan mámleket. Mámleket aymağınıń úlken bólimin Apennin yarım atawı iyeleydi. Italiyaǵa Jer Orta teńizindegi eki eń iri ataw — Siciliya hám Sardiniya tiyisli. Italiya arqasında Franciya, Avstriya, Shvecariya hám Sloveniya menen shegaralas. Italiyanıń qońsları arasında San-Marino Vatikan «kishi» mámleketleri ayrıqsha orıngá iye, sebebi bul mámleketler hár tárępten Italiya aymağı menen qorshalǵan hám basqa mámleketler yamasa teńiz suwları menen shegaraga iye emes. Bunday geografiyalıq jaylasıwǵa iye mámleketler **anklav** mámleketler dep ataladı.

Basqarıw forması — parlamentar respublika. Siyasiy-aymaqlıq jaǵınan Italiya 20 aymaq (provinciya) tan ibarat unitar mámleket. 20 provinciyadan 5 i, Sardiniya hám Siciliya ayrıqsha statusqa iye.

30-súwret. Stromboli vulkanı.

shıǵısqa qaray Italiyadağı eń iri dárya Po dáryası aǵıp ótedi.

Italiya seysmikalıq hám vulkanlıq jaǵınan aktiv aymaqlardan biri. XXI ásirdiń ózinde 4 kúshli jer silkiniw júz bergen. Mámlekette birneshe hárekettegi vulkan, sonıń ishinde, Etna (Evropadağı eń biyik hárekettegi vulkan), Vezuviy hám Stromboli (30-súwret) bar.

Italiya aymağında hár túrli paydalı qazılmalar (neft, tábiyyi gaz, kómır, marganec, kaly hám as duzi) kánleri bar, biraq, kóphshilik mineral resurslardıń qazıp alıw kólemi mámlekettiń ekonomikasınıń talaplarıń qanaatlandıra almay atır.

Italiyada Jer Orta teńiz tipindegi subtropikalıq klimat húkim súredi. Jazı issı, qısı jıllı, jawın-shashın kóbirek qıs aylarına tuwra keledi. Alp tawları Italiya aymağın suwiq hawa massalarınan saqlaydı hám teńizden esetuǵın samallardı tosıp, jawınlardıń jawıwın kúsheytedi.

Xalqı. Italiya Evropadağı xalqı eń kóp bes mámleketterden biri. 2018-jıl maǵlıwmatlarına qaraǵanda, Italiyada 60,6mln. adam jasaydı. Xalqınıń tábiyyi kóbeyiwi óń bolıp, jıllıq esabında — 0,2 %ke teń. Biraq, sırtqı migraciya esabınan Italiya xalqı ósip barmaqta. Migrantlar arasında rumınler, albanlar hám de Arqa Afrika mámleketterinen kóship kelgen arablar san jaǵınan aldında.

Italiyada qala xalqınıń úlesi 70 %. Mámlekettegi eń iri qala aglomeraciyaları Milan, Rim, Turin hám Neapol qalaları júzege kelgen.

Mámlekет tili — italiyan tili. Xalqınıń diniy quramında katolikler jetekshilik etedi. Italiya katolikler sanı boyınsıha Evropada birinshi orında turadı.

Xalqı Italyada birqansha tegis emes jaylasqan. Xalqı eń tiǵız jaylasqan aymaq Po dáryası aǵıp ótetuǵın Padan tegisligi bolıp esaplanadı.

Sonday-aq, mámlekет qublasındaǵı teńiz boyı aymaqlarında da xalqı birqansha tıǵız jasaydı. Tawlı rayonlar hám Sardiniyada xalıq birqansha siyrek jaylasqan.

Ekonomikası. İtalya Evropadaǵı «Úlken jetilik» toparına kiretuǵın 4 mámleketerlerden biri. Biraq, İtaliyanıń hár túrli bólimleriniń ekonomikalıq rawajlanganlığında úlken ayırmashılıq baqlanadı. Mámlekettiń eń iri hám rawajlangan ekonomikalıq orayları onıń arqasında jaylasqan. (Milan hám Turin aglomeraciyaları). Qubla aymaqları bolsa qalaq agrar ekonomikası me-nen ajıralıp turadı. Bunday keskin aymaqlararalıq social-ekonomikalıq ayırmashılıqlar İtaliyanıń ekonomikalıq geografiyalıq ózgesheliklerinen biri bolıp esaplanadı.

İtalya sanaatınıń jetekshi tarmaqları sıpatında mashinasazlıq (ásirese, avtomobilsazlıq hám kúndelikli xızmettegi texnika islep shıǵarıw), ximiya, jeńil hám aziq-awqat sanaatlari ajıralıp turadı. Mámlekет jeńil avtomobil, motocikl, muzlatqısh, velosiped, jún gelemeleri, kiyim-kenshek, ayaq kiyim, zaytun mayı, sıı, vino, miywe hám tomat koncervaları siyaqlı ónimlerdiń jáhándeǵi eń kózge kórin-gen eksportyorlarından biri bolıp tabıladı.

Awıl xojalığı kóbirek subtropikalıq diyqanshılıqqı qánigelesken. İtalya Evropa hám jáhán kóleminde sitrus miyweleri, júzim, pomidor hám zaytun jetistiriw boyınsha ayıraqsha ajıralıp turadı (31-súwret).

Milliy ekonomikanıń eń dáramatlı tarmaqlarının biri turizm esaplanadı. Sebebi jılına İtalyaǵa orta esapta 50 million shet ellik sayaxatshilar keledi. Turizmniń bunday keń kóleme rawajlanıwına İtaliyanıń tábiyyiy klimat sharyatı, tábiyattıń gózzallığı da álbette, mádeniy miyrastıń baylıǵı xızmet etedi. İtaliyanıń Rim, Milan, Neapol, Veneciya, Florenciya, Genuya, Parma, Piza, Verona hám basqa qalaları, haqıqıy mánisinde, «aspan astındaǵı muzeyley»

31-súwret. İtaliyadaǵı zaytun plantaciyaları.

32-súwret. Rimdeǵi Kolizey

sıpatında pútkil dúnyada belgili. YUNESKO tárepinen dúzilgen Pútkil jáhán mádeniy miyras obyektleriniń dizimine sol Italiyadaǵı tábiyyiy hám tariyxıı-mádeniy estelikler eń kóp kirgizilgen.

1. Italiyaǵa shegaralas mámlekетler arasında Vatikan hám San-Marino qanday geografiyalıq ózgeshelikleri menen ajiralıp turadı?
2. Italiya xalqı tiǵızlıǵına tásir kórsetken aymaqlıq ayırmashılıqlar seberlerin túsindiriń.
3. Italiyanıń arqa hám qubla aymaqları ekonomikalıq rawajlaniw jaǵinan galay ajıraladı?

30-§. Rossiya Federaciyası

Shıǵıs Evropa, Arqa Aziya, Ural tawları, Kuma-Manish batıǵı, agroklimatlıq resurslar, tábiyat zonaları, Baykal kólı, kóp konfessiyalyı mámlekет.

Maydanı — 17075 miń km².
Xalqı (2018-j) — 147,3 mln.
Paytaxtı — Moskva.

Rossiya Federaciyası maydanı jaǵınan jáhánnıń eń iri mámleketi. Ol shıǵıs Evropa hám Arqa Aziyada jaylasqan. Rossiyaniń Evropa hám Aziyadaǵı bólimleri Ural tawları hám de Kaspiy hám Azov teńizleri arasındaǵı Kuma-Manish batıǵı ajıratıp turadı.

Rossiya jaǵaları Arqa Muz, Tıňish hám Atlantika okeanlarınıń basseynlerine tiyisli bolǵan 12 teńiz suwları menen juwiladı.

Aytıp ótiw kerek, jáhánde tek 3 mámlekет birden úsh okeangoǵa shıǵıw imkaniyatına iye — Rossiya, AQSH hám Kanada.

Rossiya Federaciyası jámi 16 mámlekет penen shegaralas. Sonıń ishinde, Yaponiya hám AQSH penen shegara tek suw arqalı ótedi. Shegaralas mámlekетlerdiń ulıwma sanı boyinsha Rossiya jáhán mámlekетleri ishinde 1-orında turadı. Eń uzın shegara sızıqları Qazaqstan, Mongoliya hám Qıtay menen ótken.

Rossiya aralas tipindegi respublika bolıp esaplanadı, sebebi húkimet prezident hám parlament tárepinen birgelikte qáliplestiriledi. Konstituciyaǵa muwapiq, Rossiya 85 hár túrli statustaǵı aymaqlar federaciyası bolıp esaplanadı. Rossiya Federaciyasınıń regionları arasında respublika, oblast, úlke, avtonom okrug, avtonom oblast hám

federal ahmiyettegi qalalar bar. Baltik teńizi boyındaǵı Kaliningrad oblastı. Rossiyanıń tiykarǵı aymaǵınan ajırlǵan halda jaylasqan bolıp, eksklav geografiyalıq orıngá iye.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları. Rossiya Federaciyasınıń aymaǵı arqadan qublaǵa 4000 km den artıq, batıstan shıǵısqa bolsa sál kem 10000 km aralıqqa sozılǵanlıǵı ushın mámlekettiń tábiyyiy sharayatı hár qıylı. Rossiya aymaǵınıń 70 %i tegisliklerden ibarat. Eń úlken maydanları Shıǵıs Evropa hám Batis Sibir tegislikleri iyeleydi. Biyik tawlar (Kavkaz, Altay, Sayan, Sixote-Alin hám basqa). Rossiyanıń shıǵıs hám shetki qubla bólümlelerinde jaylas-qan.

Rossiya mineral resurslarǵa eń bay mámleketterden biri bolıp esaplanadı. Rossiyada neft, tábiyyiy gaz, kómır, uran, temir rudası, altın, almaz hám basqa paydalı qazılmalardıń iri qorları bar. Rossiyanıń ekonomikası ushın, ásirese, neft hám tábiyyiy gazdıń resursları úlken áhmiyetke iye. Neft hám gazdıń iri kánneri tiykarınan, Batis Sibir tegisliginde jaylasqan.

Rossiya, tiykarınan, ortasha subarktika hám arktika klimat zonalarında jaylasqan. Tek ǵana Qara teńiz boyındaǵı aymaq subtropikalıq klimatqa iye. Aymaqtıń 70 % den artıq bólimi agroklimatlıq resurslar menen jeterli dárejede támiyinlenbegen hám bul jaǵday awıl xojalığına unamsız tásir kórsetedi. Tiykarǵı tábiyat zonaları — tundra, tayga, aralas hám keń japıraqlı toǵaylor, dala hám toǵay dala. Rossiya toǵay hám jer resursları menen eń jaqsı támiyinlengen mámleketterden ibarat.

Rossiya, ásirese, onıń Aziyadaǵı bólimi, suw hám gidroenergetika resurslarına júdá bay.

Moskvadaǵı Xristos Xoloskar shirkewi

Grozniydaǵı «Chechenstan jüregi» meshiti.

Elistadaǵı budda ibadatxanası

33-súwret. Rossiya — kóp konfessiyalyı mámlekет

Rossiyanıń eń iri dáryaları — Enisey, Lena, Ob, Amir, Volga. Sibirde jaylasqan Baykal kóli jer júzinde eń tereń hám eń kóp dushshı suw jiynalǵan kól bolıp esaplanadı.

Xalqı. Rossiya Federasiyasınıń xalqı sanı boyınsha jáhánde 9-orında turadı. Rossiyada 1992—2012-jılları xalqınıń tábiyyiy azayıwı baqlanǵan bolsa, 2013-jıldan baslap mámlekette minimal dárejedegi tábiyyiy kóbeyiw belgilenebekte. Biraq, demografiyalıq jaǵday Rossiyada turaqlı emes. Xalqınıń kóbeyiwine sırtqı migraciya sezilerli dárejede tásir kórsetpekte.

Rossiyada qala xalqınıń úlesi 75 % ge jaqın. Eń iri qalaları — Moskva (12 mln. adamnan artıq) hám Sankt-Peterburg (5 mln. adamnan artıq). Házirgi kúnde jámi 15 «millioner» qala bar.

Rossiya Federaciyası kóp milletli mámlekет bolıp esaplanadı. Onıń aymaǵında 100 den artıq túpkilikli millet hám elat wákilleri jasaydı. Xalqınıń milliy quramında 80 % bólimi ruslarǵa tuwra keledi. Basqa milletler arasında tatarlar, ukrainler, bashqurtlar, shuvashlar, cheshenlerdiń sanı 1 mln. adamnan asadı.

Rossiya kóp konfessiyalyı mámlekет bolıp tabıladı (33-súwret). Mámleketdegi eń kóp sanlı din pravoslav xristianlıq bolıp esaplanadı. Ruslardan tısqarı oğan ukrainler, shuvashlar, mordvalar, osetinler hám basqa birneshe millet wákilleri jasaydı. Tatarlar, bashqurtlar Arqa Kavkazdaǵı kóplegen xalıqlar islam dinine tiyisli. Buryatlar, qalmaqlar hám de tuvalilar bolsa buddizm dinine siyinadi.

Rossiyada xalıqtıń tıǵızlıǵınıń ortasha kórsetkishi birqansha tómen (1 km²ge 8 adam), xalıqtıń aymaqlıq jaylasıwı bolsa júdá tegis emes. Buǵan, tiykarınan, klimat sharayıtı úlken tásir kórsetken. Xalqı kóbirek Rossiyanıń batıs hám qubla bóliminde — shártlı türde ajıratılıtuǵın «Sankt-Peterburg — Sochi — Irkutskiy» úshmúyeshliginde jámlengen.

1. Rossiya Federaciyasınıń geografiyalıq ornınıń unamlı hám unamsız tárereplerin aniqlań.
2. Rossiyada qanday tábiyat zonaları keń tarqalǵan?
3. Rossiyadaǵı qaysı milletler wákilleriniń sanı 1 mln. adamnan artıq?
4. Rossiyadaǵı qaysı milletler pravoslavlıq, islam hám buddizm dinlerine isenedi?

31-§. Rossiya Federaciyası xojalığı

Jalpi ishki ónim (JIÓ), sanaat, janılğı-energetika sanaati, metallurgiya, mashinasazlıq, dánshilik, temir jol transportı, ekonomikalıq rayonlar.

Rossiya Federaciyasınıń JIÓ kólemi boyınsha jáhánde 6-orında turadı (2017-j.). Burıngı Awqam mámlekетleri arasında Rossiya eń iri JIÓ kólemine iye. Rossiyaniń ekonomikası industrial xarakterge iye.

Sanaati. Rossiyada sanaattıń kóplegen tarmaqları jaqsı rawajlanğan. Ekonomikanıń tayanıshı janılğı-energetika sanaatı. Rossiya neft qorları boyınsha jáhánde 3-orın, kómır qorları boyınsha 2-orın, tábiyyiy gaz qorları boyınsha bolsa 1-orında turadı. Birneshe jıldan berli Rossiya neft hám tábiyyiy gaz qazıp alıw kólemi boyınsha jáhándezgi jetekshi 3 mámlekет qatarınan orın aladı. Janılğınıń ulıwma eksportı boyınsha bolsa Rossiya jáhándezgi jetekshi mámlekет bolıp esaplanadı. Rossiya janılğı sanaatınıń eń tiykarǵı rayonı Batis Sibir bolıp esaplanadı.

Elektr energiyasın islep shıǵarıw boyınsha Rossiya jáhánde Qıtay, AQSH hám Hindstannan keyin tórtinshi orında turadı. Elektr energiyasınıń eń úlken bólimi ıssılıq stancyalarında islep shıǵarılıdı (65 % den artıq), GES ler úlesi 16 % ge, AES ler úlesi bolsa 18 % ke teń.

Qara metallurgiya hám Rossiya sanaatınıń tayanısh tarmaqlarınan biri. Rossiya jáhánde temir rudasın qazıp alıw boyınsha 4-orın, polat eritiw boyınsha 5-orın, polat eksportı boyınsha 4-orında turadı (2016-j.). Jılına 70 mln tonnadan artıq polat eritilip, 30 mln. tonnaǵa jaqın bólimi eksport etiledi. Rossiyada qara metall islep shıǵarıw, tiykarınan, úsh iri temir rудасı basseynleri — Kuzneck, Magnitogorsk hám Kursk magnit anomaliyasına tayanadı.

Rossiya joqarı rawajlanğan reńli metallurgiya sanaatına iye. Onıń tiykarǵı ónimleri — alyuminiy, nikel, mıs, altın, gúmis, cink hám qorǵasın. Alyuminiy hám nikeldi qazıp alıw boyınsha jáhánde 2-orın, eksportı boyınsha 1-orında turadı (2016-j.). Altın qazıwda mámlekет jáhánde 3-orında turadı. Reńli metallurgiyaniń eń iri kárخanaları Shıǵıs Sibirde xızmet kórsetpekte (34-súwret). Bunda Enisey hám Angara dáryalarında qurılıǵan iri GES lerdin áhmiyeti úlken.

34-súwret. «Norilsk nikel» kárخanası.

Mashinasazlıq sanaatı Rossiyada kóp tarmaqlı quramı hám keń geografiyası menen ajıralıp turadı. Rossiyanıń mashinasazlığı aviakosmoslıq texnika, energetika qurılmaları, vagon, jeńil hám jük avtomobilleri, awıl xojalığı mashinaları, hár túrli úskenelerdi islep shıgariwǵa qánigelesken. Mámlekettiń eń úlken avtomobil zavodı — Tolyatti qlasındaǵı «AvtoVAZ» kárخanası. Ximiya sanaatı-

nıń eń áhmiyetli ónimi mineral tóginler bolıp esaplanadı. Barlıq túrdegi mineral tóginlerdi islep shıgariw boyınsha Rossiya jáhánde Qıtaydan keyingi 2-orındı iyeleydi (2016-j).

Awıl xojalığı. Rossiya jáhán mámlekетleri arasında eń úlken jer fondına iye, biraq, awıl xojalığında paydalanylataǵın ónimli jerler onıń 10 % den ziyatıraq bólimin qurayıdı, tek.

Rossiyanıń hár túrli aymaqları awıl xojalığınıń qánigelesiwi menen óz ara ajıraladı. Tiyisli ayırmashılıqlar kóbirek klimat sharayatına baylanıslı.

Diyqanshılıqtıń eń áhmiyetli tarmağı dánshilik bolıp tabıladı. Ol, tiykarınan, mámlekет qubası hám qubla-batısın iyelegen dalalıq hám toǵay-dala zonalarında jaqsı rawajlanǵan. Dán eginleriniń ulıwma hasılı boyınsha Rossiya jáhánnıń jetekshi 5-mámlekетleri qatarına kiredi hám dán, ásirese, biyday eksportı boyınsha jáhán kóleminde ajıralıp turadı (35-súwret). Dán eginlerinen basqa Rossiyada qant láblebisi, kartoshka, ayǵabaǵar, ziǵır hám zárür awıl xojalıq eginleri bolıp esaplanadı.

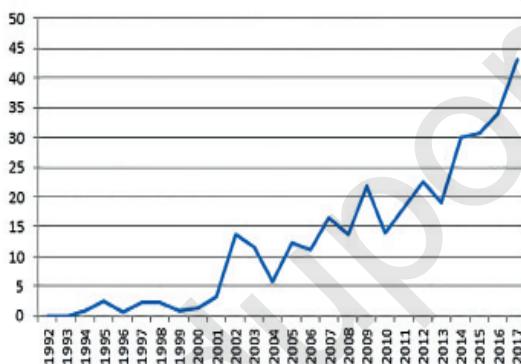
Sharwashılıqtıń tiykarǵı tarmaqları qaramal baǵıwshılıq, shoshqashılıq, quşshılıq bolıp esaplanadı. Arqa aymaqlarında suwın baǵıw rawajlanǵan. Balıq awlaw Bering, Oxota, Yapon, Barenc, Baltik hám Kaspiy teńizlerinde rawajlanǵan.

Transportı. Transport jollarınıń tiǵızlıǵı mámlekettiń hár túrli bólümlerlerde keskin ajıralıp turadı. Bul jaǵday tábiyyiy-klimat sharayatı hám xalqınıń tiǵızlıǵı menen baylanıslı. Temir jollar uzınlığı boyınsha Rossiya AQSH dan keyingi 2-orındı, elektrlestirilgen temir jollardıń uzınlığı boyınsha bolsa jáhánde 1-orındı iyeleydi. Jáhándegi eń uzın

temir jol Moskvani Vladivostok benen baylanıstıratuğın Transsibir magistralı bolıp esaplanadı.

Mámlekетlerdiń ayırim aymaqlarında, ásirese, arqa úlkelerinde dárya transportınıń áhmiyeti joqarı. Rossiyanıń Evropa bólimesinde Volga dáryası dárya transportı tarmaqlarınıń ózegi bolıp xızmet etedi. Ol hár túrli tarmaq hám kanallar arqalı Baltik, Aq hám Azov teñizleri menen baylanısqan.

Rossiyanıń 7 qalasında (Moskva, Sankt-Peterburg, Nijniy Novgorod, Samara, Ekaterinburg, Novosibirskiy hám Kazan) metropoliten bar.

35-súwret. Rossiya dán eksportı dinamikası (1992-2017-jj., mln. tonna).

Ekonomikalıq rayonları. Rossiya Federaciyası rásmiy jaqtan 11 ekonomikalıq rayonǵa bólinedi. Olardan eń irileri Oraylıq, Arqa-batıs, Ural, Volga boyı, Batıs Sibir, Shıǵıs Sibir, Uzaq Shıǵıs bolıp esaplanadı. Mámlekет ekonomikalıq rayonları arasındaǵı ayırmashılıqlar, tiykarınan, tábiyyiy sharayat hám resurslar hám de tariyxıy rawajlanıw ózgeshelikleri menen baylanıslı.

1. Rossiya sanaati hám pútkıl ekonomikanıń negizin qaysı tarmaq qurayıd?
2. Rossiyadaǵı tiykarǵı awıl xojalıq eginleri qatarına neler kiredi?
3. Jazıwsız kartada metropoliten bar Rossiya qalaların belgileń.
4. Rossiya ekonomikalıq rayonları arasındaǵı ayırmashılıqlar qanday faktorlar menen belgilenedi?

6-BAP. AZIYA MÁMLEKETLERİ

32-§. Aziya materiginiń geografiyalıq ornı, shegaraları hám siyasiy kartası

Aziya, materik, jaňaǵárezsiz mámleketler, ataw mámleketler, ishki kontinental mámleketler, respublika, monarxiya, federativ mámleketler.

36-súwret. Aziyanıń geografiyalıq ornı.

Jáhánniń eń iri kontinenti Aziya dep atalıwı onıń geografiyalıq ornı menen baylanıslı. Áyyemgi assuriyalılar tilinde ol «Quyash shıǵıwı», yaǵníy «shıǵıs» mánisin ańlatadı.

Aziyanıń atawlar menen birgeliktegi ulıwma maydanı 43,4 mln.km² (Rossiyanıń Aziyadaǵı bólimi menen). Xalqı 4,5 mlrd. adamnan ziyat, yaǵníy Aziyada adamzattıń 60 % i jasaydı (2018-j.).

Aziya ekvatorǵa salıstırǵanda, tiykaranınan, Arqa, bas meridianǵa salıstırǵanda bolsa, tiykaranınan, Shıǵıs yarımkıymet sharda jaylasqan (36-súwret). Aziya jaǵaları tórt okean suwları menen juwılatuǵıń birden-bir materik bolıp esaplanadı. Onı arqada (Rossiyanıń aymaǵı) Arqa muz, qublada Hind, shıǵısta Tınish okeanları, batısta Atlantika okeanı basseynnine tiyisli Jer Orta hám Qara teńizleri qorshap turadı.

Aziyanıń siyasiy kartasında, Rossiyanıń esapqa almaǵanda, 47 ǵárezsiz mámleket bar. Bul mámleketlerdiń kóphshılıgi Ekinshi Jáchán urısınan keyingi dáwirde siyasiy ǵárezsizlikke erisken. Materiktiń eń jas mámleketleri qatarına 1991-jılı ǵárezsizlikti qolǵa kírgızgen Ózbekstan, Qazaqstan, Túrkmenstan, Tájikstan, Qırğızstan, Azerbayjan, Gruziya, Armeniya hám de 2002-jılı ǵárezsiz mámleketke aylanǵan Shıǵıs Timor kiredi.

Aziya mámleketleri aymağıınıń maydanına qaray bir-birinen birqan-sha ajıraladı. Rossiya, Qıtay, Hindstan hám Qazaqstan jáhánniń 10 eń iri mámleketleri qatarına kiredi. Jáne 4 mámleket — Saudiya Arabstanı, Indoneziya, Iran hám Mongoliyanıń maydanı 1 mln. km² dan úlken. Sonday-aq, aymağı 500 miń km² dan ziyat bolǵan Pakistan, Turkiya, Awǵanstan, Myanma, Yemen hám Tailand da úlken mámleketler bolıp esaplanadı. Sonıń menen birge, Aziyada maydanı 1 miń km² dan kishi bolǵan 3 mámleket bar — Baxrayn, Singapur hám Maldiv Respublikası. Ulıwma alganda bolsa, Aziya Evropaǵa salıstırǵanda aymağı úlken bolǵan mámleketler kóp.

Aziya mámleketleriniń kóphshiliginde teńizge tikkeley shıǵıw imkaniyatı bar. Olardıń ayırımları (máselen, Turkiya, Malayziya, Singapur, Koreya Respublikası) kóp qatnaytuǵın teńiz jolları hám buǵazlar boyında jaylasqan. Materik mámleketlerinen 9 i atawlarda jaylasqan — Indoneziya, Filippin, Shıǵıs Timor, Singapur, Yaponiya, Shri-Lanka, Maldiv Respublikası, Kipr hám Baxrayn.

Sonıń menen birge, Aziyada 13 mámleket qurǵaqlıq ishkerisinde jaylasqan. Olardan jetewi burińǵı Awqam quramınan ajıralıp shıqqan jas górezsiz mámleketler. Jähánniń ishki kontinental mámleketlerinen eń iri ekewi (Qazaqstan hám Mongoliya) sol Aziyada jaylasqan.

Materiktegi 47 mámleketten 34 i respublika, 13 i monarxiya basqarıw formasına iye. Aziyada dýnyanıń 5 absolyut monarxiyalarınan 4 i (Saudiya Arabstanı, Oman, Qatar, Bruney) jaylasqan.

Hákimshilik-aymaqlıq jaǵınan Aziyadaǵı 7 mámleket federativ dúziliske iye — Hindstan, Pakistan, Myanma, Irak, Malayziya, Nepal hám Birlesken Arab Ámirlikleri.

Aziya mámleketleri 5 subregionǵa bólinedi. Bular: Oraylıq, Qublabatis, Qubla, Qubla-shıǵıs hám Shıǵıs Aziya bolıp tabıladı. Ózbekstan, Qazaqstan, Qırğızstan, Türkmenstan hám Tajikstan Respublikaları Oraylıq Aziya subregionının qurayıdı.

1. Aziya siyasiy kartasındaǵı eń jas mámleketler qaysı?
2. Kartadan Aziyadaǵı qaysı ataw mámleketleri úlken, qaysıları kishiligin aniqlań.
3. Atlastraǵı jáhánniń siyasiy kartası járdeminde qurǵaqlıq ishkerisinde jaylasqan Aziya mámleketlerin aniqlań.

33-§. Aziya mámlekетleriniń tábiyyiy resursları hám xalqi

Mineral, suw, agroklimatlıq, toǵay resursslari, suwǵarılıtuǵın diyqanshılıq, islew beriletuǵın jerler, xalqınıń jaylasıwi, tábiyyiy kóbeyiw, urbanizaciya, qubla evropeoidler, mongoloidler, din.

Tábiyyiy sharayatı hám resursslari. Aziya mámlekетleriniń kóphshiligi mineral baylıqlar menen jaqsı támiyinlengen. Jáchán neft qorlarınıń 70 % i, gazdiń 80 % den artığı, kómirdiń 50 % den kóbi Aziyanıń úlesine tuwra keledi. Neft hám tábiyyiy gazge Persiya qoltığı hám onıń jaǵaları, Kaspiy teńizi, Turan tegisligi, Qubla-shıǵıs Aziyanıń teńiz sayızlıqları bay. Qıtay, Hindstan, Qazaqstanǵa áyyemgi platformalar aymaǵında iri taskómır, teńiz, marganec, xrom hám hár túrli reńli metall kánleri jaylasqan. Qubla-shıǵıs Aziya mámlekетlerinde jáhánnıń eń iri qalayı kánleri «qalayı belbawı»n payda etedi.

Aziyada basqa túrdegi tábiyyiy resursslari (suw, jer, agroklimatlıq) aymaqlıq tarqalıwında úlken ayırmashılıqlar bar. Suw resursslari menen jaqsı támiyinlengen aymaqlar (mísal ushın, Qubla-Shıǵıs Aziya mámlekетleri) menen birge, sheksiz qurǵaqlıq shóller de bar.

Úlken ayırmashılıqlar tábiyyiy iǵallıq, islew beriletuǵın (súriletuǵın) jerler sıyaqlı resursslardıń bólistiriliwinde de kózge taslanadı. Aziyadaǵı kóplegen mámlekетlerde jer resursslari (dáslep, egin maydanları) jetis-peydi, iri taw massivleri, qurǵaqlıq shóller keń tarqalǵanlıǵı, xalqınıń tiǵızlıǵı joqarı bolǵanlıǵı ushın islew beriletuǵın maydanlar birqansha sheklengen. Aziya aymaǵınıń úlken bóliminde quyash nuri ıssılıǵı, onıń ıssılıq imkaniyatları ósimliklerdiń vegetaciya máwsiminiń uzaq, hátte jıl boyı dawam etiwine imkan beredi. Biraq, tábiyyiy iǵallıq materikte tegis emes bólistirilgen.

Bul jaǵday áyyemnen Aziya mámlekетlerinde hár tamshı suwdan únemli paydalaniwǵa shaqırǵan hám bul materikti jasalma suwǵarıw diyqanshılıǵınıń besigine aylandıǵan. Tariyxıy maǵlıwmatlar Oraylıq Aziya, Qubla hám Qubla-batis Aziyada suwǵarılıtuǵın diyqanshılıq mádeniyatı 4–5 miń jıllar aldın qálipleskenin tastıyıqlaydı. Jer júzindegı barlıq suwǵarılıtuǵın jerlerdiń 3/4 bólimi Aziya mámlekетleriniń úlesine tuwrı keledi. Suwǵarılıtuǵın jerlerdiń úlkenligine qaray jáhánde Qıtay birinshi, Hindstan bolsa ekinshi orında turadı.

Xalqı. Aziya xalqı eń kóp bolǵan materik bolıp esaplanadı. Regionda 4,5 mldr. adamnan artıq, yaǵníy jáhán xalqınıń derlik 60 % i jasaydı (2018-j).

Aziyada, qalaberse jáhán mámlekетleri arasında xalqınıń sanı jaǵınan ayrıqsha ajıralıp turatuǵın mámlekетler Qıtay hám Hindstan bolıp esaplanadı. Olardıń xalqı, 2018-jıl maǵlıwmatlarda qaraǵanda, 1 mldr. 394 mln. hám 1 mldr. 371 mln. adamǵa teń bolǵan. Demek, Qıtay hám Hindstanda Aziya xalqınıń 61 %, tolıq pútkil adamzattıń 36 % i jasaydı.

Xalqı sanı jaǵınan, 2018-jıl jaǵdayına baylanıslı, Qıtay hám Hindstannan keyingi jetekshi orınlardı Indoneziya (265 mln.adam) Pakistan (201 mln. adam), Bangladesh (166 mln. adam), Yaponiya (126 mln. adam), Fillippin (107 mln. adam), Vietnam (95 mln. adam), Iran (82 mln.adam) hám Turkiya (81 mln.adam) siyaqlı mámlekетler iyeleydi.

Aziya xalqı házirgi basqıshta, ulıwma alganda, jılına 1—1,1 % ke óspekte. Biraq, xaliqtıń kóbeyiw tezligi mámlekетlerde hár qıylı. Yaponiya, Arqa hám Qubla Koreya, Qıtay, Singapur, Tailand, Gruziya, Armeniya, Kiprde xaliqtıń tábiyyiy kóbeyiwi birqansha tómen (jılılıq esapta 0,5 % den aspaydı). Sonıń menen birge, Irak, Yemen, Tájikstan, Awǵanstan, Shıǵıs Timor mámlekетlerinde tábiyyiy kóbeyiw tezligi júdá joqarı (jılına 2,5—3 %).

Aziyanıń ulıwmalıq urbanizaciya kórsetkishi XXI ásirdıń dáslepki jıllarına shekem Afrikaǵa salıstırǵanda da tómen bolıp, 30 % ke jetpeytuǵın edi. Biraq, 2018-jılǵa kelip, bul kórsetkish region boyınsıha 50 % ke jetedi. Bunday keskin ózgeris, kóp jaǵınan Qıtayda qalalasıw procesiniń aqırıǵı jıllardaǵı jedellesiwi menen baylanıslı. Sońǵı 15—20 jılda bul mámlekettiń urbanizaciya dárejesi 2 esege artıp, jáhán boyınsıha ortasha kórsetkish arttı. Urbanizaciya dárejesi, ásirese, Singapur, Yaponiya, Koreya Respublikası, Izrayl siyaqlı sanaatlasqan mámlekетler hám de Qubla-batıs Aziyanıń neftti qazıp alıwshı mámlekетlerinde júdá joqarı (85—100 %). Awǵanstan, Tájikstan, Shri-Lanka, Nepal, Kambodja, Myanma, Shıǵıs Timorda bolsa urbanizaciya kórsetkishi 20—30 % aralığında.

Aziya xalqı aymaqlıq jaqtan tegis emes jaylasqan. Buǵan tábiyyiy sharayat, ásirese, klimat hám suw resursları faktorları úlken táısır kórsetken. Aziyanıń xalqı eń tıǵız jaylasqan bólimleri Ulli Qıtay

tegisligi, Hind-Gang oypatlığı, Hindstan yarım atawı, Yapon hám Filippin atawları, Koreya yarım atawınıń qubası, Yava atawı bolıp esaplanadı. Házirgi waqıtta, Arabiya yarım atawı, Gobi hám Taklamakan shólleri, biyik tawlı úlkelerde xalıqtıń tiǵızlıǵı júdá tómen.

Aziya barlıq iri dinler — buddizm, xristianlıq, islam induizm, konfuciylik, evrelylik, cintoizmniń besigi bolıp esaplanadı hám bul materikte tariyxıı jaǵınan dinlerdiń ózine tán geografiyası qáliplesken. Qubla-batıs hám Oraylıq Aziyada, Pakistan, Bangladesh, Maldiv Respublikası siyaqlı Qubla Aziya hám de Indoneziya, Malayziya, Bruney siyaqlı Qubla-Shıǵıs Aziya mámlekетlerinde islam dini tiykarǵı áhmiyetke iye. Hindiqıtay yarım atawındaǵı mámlekетler, Mongoliya, Shri-Lanka hám Butanda buddistler kóphshilikti qurayıd. Armeniya, Gruziya, Kipr, Filippin, Shiǵıs Timorda xristianlıqtıń hár túrli mázhebleri jetekshilik etedi. Jergilikli dinlerden Hindstan hám Nepalda induizm, Qıtayda konfuciylik hám daocizm, Yaponiyada cintoizm, Izraylde bolsa iudaizm keń tarqalǵan.

1. Aziya mámlekетlerinde jer resursları jetispewshiligin túsindiriń.
2. Ne ushın Aziyada diyqanshılıq suwǵarıw tiykarında rawajlanadı?
3. Xalıqtıń tábiyyi kóbeyiwi júdá joqarı hám bırqansha tómen dárejede bolǵan Aziya mámlekетlerine misallar keltiriń. Bunday geografiyalıq ayırmashılıqlar qaysı faktorlarǵa baylanıslı?
4. Aziyanıń hár túrli region hám mámlekетlerinde qaysı dinler tarqalǵan? Ne ushın Aziya materigi dўnya dinleri tariyxında ayriqsha orın tutadı?

34-§. Aziya mámlekетleriniń ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵı

Social-ekonomikalıq rawajlanıw, jalpi ishki ónim (JIÓ), «Úlken Jetilik» toparı, «kóshirilgen kapitalizm mámlekетleri», jaňa industrial mámlekетler, industrial-agrar mámlekетler, agrar-industrial mámlekетler, agrar mámlekетler.

Aziya mámlekетleri tábiyyi sharayatı, resursları, xalqınıń kóbeyiwi hám quramı jaǵınan emes, al social-ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵınan da bir-birinen bırqansha pariq qıladı. Olar ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵı hám xojalığınıń qánigelesiwine qaray birneshe toparǵa bólinedi.

1. Yaponiya — «Úlken jetilik» toparına kiretuǵın Aziya mámleketi. Yaponiya JIÓ kólemi boyıńsha jáhánniń tórtinshi mámleketi (2017-j.). Ekonomikası innovaciyalıq texnologiyalarǵa tiykarlangan óndiris tarmaqlarına qánigelesken. Xalqınıń turmıs dárejesi boyıńsha Yaponiya jáhánniń aldıńǵı qatarındaǵı mámlekетlerden biri.

2. Izrayl — «kóshirilgen kapitalizm» tipindegi rawajlanǵan mámlekет. Xalqı jan basına JIÓ kólemi boyıńsha Aziyadaǵı aldıńǵı mámlekетlerden biri. Izrayl ekonomikası joqarı texnologiyalarǵa súyenetuǵın mashinasazlıqtıń hár túrli tarmaqlarına qánigelesken.

3. Qıtay hám Hindstan — tábiyyiy resurslar, xalıqtıń sanı hám JIÓ kólemi boyıńsha úlken dárejege iye rawajlanıp atırǵan mámlekетler. Olar sońǵı 15—20-jılda ekonomikası tez rawajlanıp atırǵan mámlekетlerge aylındı. Házirgi waqıtta Qıtay JIÓ kólemine qaray dúnyada birinshi, Hindstan bolsa úshinshi orındı iyeleydi. Biraq, xalqı jan basına esaplanganda ekonomikalıq kórsetkishleri, ásirese, Hindstanda, ele rawajlanǵan mámlekетler dárejesinen birqansha tómen. Sociallıq rawajlanıw barısında da bul eki mámlekette áhmiyetli mashqalalar bar.

4. Aziyanıń jańa industrial mámlekетleri — Koreya Respublikası, Singapur, Malayziya, Tailand. 1980-jılları ámelge asırılǵan ekonomikalıq reformalar sebepli bul mámlekетler social-ekonomikalıq rawajlanıwında keskin jetiskenliklerge eristi. Koreya Respublikası hám Singapur aqırıǵı waqıtta kóplegen xalıqlararalıq shólkemler tárepinen rawajlanǵan mámlekетler qatarına kirgizilmekte. Jańa industrial mámlekетlerdiń ekonomikası mikroelektronika, elektrotexnika, avtomobilsazlıq, kemesazlıq siyaqlı mashinasazlıqtıń tarmaqlarına qánigelesken. Jańa óndiris hám málimleme-kommunikaciya texnologiyaların jaratıw hám eksport etiwde de bul topardaǵı mámlekетler úlken tabıslarǵa erisen.

5. Iri industrial-agrar mámlekетler — Indoneziya, Pakistan, Filippin, Turkiya, Iran. Bul mámlekетler maydanı hám xalqı sanı boyıńsha iri esaplanıp, úlken tábiyyiy hám miynet resurs dárejesine iye. Bul mámlekетlerdiń ekonomikası jeńil, azıq-awqat, taw-kán sanaati, mashinasazlıqtıń tarmaqları hám kóp tarmaqlı awıl xojalığına qánigelesken. JIÓ niń kólemi boyıńsha olar jáhánniń jetekshi 30 mámleketi qatarına kiredi, biraq xalıq jan basına tuwrı keletuǵın kórsetkishleri tómenirek (ásirese, Pakistan, Filippin hám Indoneziyada).

6. Neftti eksport etiwshi mámleketler — Persiya qoltığı arab mámleketleri hám Bruney. Bul mámleketler xalıqtıń jan basına JIÓ niń dárejesine muwapiq, tek Aziya emes, al pútkil jáhán kóleminde jetekshi orınlarda. Bunıń tiykarǵı sebebi neftti eksport etiw esabınan túsetuǵın úlken dáramat hám xalıqtıń sanınıń salıstırmalı azlıǵı (Saudiya Arabstanın esapqa almaǵanda). Aqırǵı jılları Persiya qoltığı arab mámleketlerinde ximiya, metallurgiya sanaat tarmaqları, turizm, tranzit sawda, bank-finans sektöri da jaqsı rawajlanıp barmaqta.

7. Ótiw ekonomikasındaǵı mámleketler — Oraylıq Aziya hám Kavkaz mámleketleri, Mongoliya. Bul mámleketlerdiń ekonomikası industrial-agrar xarakterge iye bolıp, tiykarınan, shiyki zattı jetke-riwshi tarmaqlarǵa (neft-gaz sanaatı, taw-kán sanaatı, kóp tarmaqlı awıl xojalığı) qánigelesken. Neft hám gazdi úlken kólemde eksport etiwshi Qazaqstan, Túrkmenstan hám Azerbayjannıń ekonomikalıq kórsetkishleri topardaǵı basqa mámleketlerge salıstırganda joqarıraq.

8. Turizm hám xızmetler tarawına qánigelesken mámleketler — Kipr, Livan, Maldiv Respublikası. Bul aymaqlıq jaǵınan kishi, bay rekreacyjalıq resurslarǵa iye mámleketlerdiń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwı házirgi sharayatta turizm hám de xızmetler tarawı, ásirese, bank-finans sektöri menen baylanıshı.

9. Tómen rawajlanıp atırǵan agrar-industrial mámleketler. Bular: Vietnam, Kambodja, Bangladesh, Shri-Lanka, Irak, KXDR hám basqa mámleketler bolıp, tiykarınan, awıl xojalığı, taw-kán, jeńil yamasa aziq-awqat sanaatına qánigelesken.

10. Ekonomikası eń qalaq agrar mámleketler — Awǵanstan, Nepal, Yemen, Myanma, Shıǵıs Timor, Laos, Butan. Olarda sanaat tómen rawajlanǵan, awıl xojalıǵında miynet ónimdarlıǵıda tómen.

1. Yaponiyanıń social-ekonomikalıq rawajlanıw kóz qarasınan qanday ózine tán tárepleri bar.
2. Aziya mámleketleriniń social-ekonomikalıq rawajlanganlıǵı jaǵınan klassifikasiyalawda Qıtay hám Hindstan ayriqsha topar sıpatında ajıralıwınıń sebebin túsindiriń.
3. Ózbekstan Aziya mámleketleriniń qanday ekonomikalıq toparına tiyisli? Usı mámleketler toparınıń quramı hám social-ekonomikalıq rawajlanıwınıń ózgesheliklerin sıpatlań.
4. Aziyanıń qaysı mámleketleri eń qalaq agrar ekonomikasına iye?

35-§. Qazaqstan Respublikası

Ekonomikalıq geografiyalıq orın, keskin kontinental qurǵaq klimat, mineral resurslar, milliy quramı, kóp tarmaqlı sanaat, suwǵarılımaytuğın (qar-ızgar) hám suwǵarılatuğın diyqanshılıq, dánshilik.

Maydani — 2724,9 miń km². Xalqı (2018-j) — 18,4 mln. Paytaxtı — Nur-Sultan.

Qazaqstan Oraylıq Aziyada aymağı jaǵınan eń iri mámleket dúnnya júzinde maydanı boyınsha 9-orındı iyeleydi. Ol bes mámleket — Rossiya, Qıtay, Ózbekstan, Qırğızstan hám Türkmenstan menen shegaralas. Qazaqstannıń Rossiya menen mámleketlik shegarası (7548 km) uzınlığı boyınsha dúnnya AQSH hám Kanada arasında shegaradan keyingi 2-orında turadı. Mámleket qubla-batısta Kaspiy teńizi menen shegaralas.

Qazaqstan ekonomikalıq geografiyalıq ornınıń tiykarǵı ózgeshelikleri Aziya hám Evropa mámleketlerin baylanıstırıwshı temir jol hám avtomobil magistrallarınıń ótkenligi, Kaspiy teńizine tutasqanlıǵı, Rossiya hám Qıtayday iri mámleketlerge shegaralaslıǵı menen belgilenedi.

Basqarıw forması — prezidentlik respublikası. Hákimshilik-aymaqlıq jaǵınan unitar mámleket bolıp, 14 wálayat hám 3 respublika áhmiyetindegi qala (Nur-Sultan, Almatı, Shımkent) dan ibarat.

Tábiyyiy sharayatı hám resursslari. Qazaqstan relyefinde tegislikler húkimdarlıq etedi, taw dizbekleri tek respublikanıń qubla-shıǵıs bóliminde jaylasqan. Oraylıq aymaqları relyefi bolsa kúshli idıraǵan bóleklenen tegis tawlıqtan ibarat. Qazaqstan paydalı qazılmalarǵa jáhándegi eń bay mámleketlerden biri. Mámleket janılgı, rudalı hám rudalı emes resursslarınıń úlken qorlarına iye. Neft hám tábiyyiy gazdiń iri kánleri Kaspiy teńizine jaqın aymaqlarda, tas kómirdiń tiykarǵı qorları (Qaraǵanda, Ekibasduz basseynleri) bolsa oraylıq bóliminde jaylasqan. Qazaqstannıń oraylıq hám shıǵıs aymaqları temir, marganeç, xrom, uran, mıs, volfram, cink, qorǵasın hám basqa metallardıń úlken qorlarına iye. Ruda emes mineral baylıqlardan fosforit hám kúkirt ayriqsha itibarǵa ileyiq.

Qazaqstan klimati ortasha keskin kontinental hám qurǵaq, qısta arqa aymaqlarında hawa temperaturası — 50°C dan da tómen boladı.

37-súwret. Qazaqstan Respublikası paytaxtı — Nur-Sultan qalası.

ótedi, toyınıw derekleri qońsı ótedi, toyınıw derekleri qońsı mámleketter aymaǵında jaylasqan.

Xalqı. Qazaqstan xalqı 18,4 mln. adamǵa teń (2018-j.). Xalqtıń tábiyyiy kóbeyiwi Oraylıq Aziyadaǵı basqa mámleketterge salıstırǵanda tómenirek bolıp, jılına ortasha 1,5 % den artıǵıraq.

Urbanizaciya dárejesi 57 % ge teń (2018-j.). Házirgi waqıtta 3 «millioner» qala bar: Almatı (mámlekettiń eń iri qalası), Nur-Sultan (37-súwret) hám Shımkent.

Xalqınıń tígızlıǵınıń ortasha kórsetkishi Qazaqstanda júdá tómen bolıp, 7 km² adam átirapında. Xalqı respublika qublasındaǵı suwǵarlatuǵın diyqanshılıq rawajlanǵan dárya oypatlıqları hám taw aldı tegisliklerinde hám de mámlekет arqasındaǵı sanaatlasqan aymaqlarında birqansha tígızıraq jaylasqan. Xalqınıń milliy quramı birqansha quramalı. Xalqınıń 67,5 % in quraytuǵın qazaqlardan basqa, mámlekette ruslar (20 %), ózbekler (3 %), ukrainler (1,5 %), uyğurlar (1,5 %) hám basqa milletler wákilleri bar (2018-j.). Rus hám ukrainler arqa hám shıǵıs aymaqlarda keń tarqalǵan bolsa, ózbekler, tiykarinan, respublikanıń qublasındaǵı Türkstan wálayatında jasaydı.

Ekonomikası. Qazaqstan Oraylıq Aziyadaǵı 5 mámlekет ishinde ekonomikalıq dárejesi jaǵınan jetekshi bolıp esaplanıp, ásirese, sanaat tarawındaǵı kórsetkishleri birqansha joqarı. Sanaattıń tiykarǵı tarmaqları qatarına neft-gaz, kómır, qara hám reńli metallurgiya, ximiya hám mashinasazlıq kiredi (38-súwret). Qazaqstan neft qazıw kólemi boyınsha jáhánniń jetekshi 20 mámleketteri qatarına, kómır, mís, cinkti qazıp alıw boyınsha birinshi onlıqqa kiredi. Qazaqstan 2009-jıldan baslap uran qazıp alıw boyınsha jáhánde birinshi orındı iyelep kelmekte hám ol dўnya boyınsha jámi qazıp alınıp atırǵan

Qurǵaq klimat sebepli Qazaqstanıń sheksiz tegisliklerinde dala, yarım shólistanlıq hám shólistanlıq tábiyat zonaları qáliplesken.

Jawın-shashınnıń azlıǵı, aymaqtıń kóphshilik bólimin shólistanlıqlar iyelegenligi mámlekette suw resurslarıńıń jetispewshiligin keltirip shıǵargan. Dáryalari Irtish, Ili, Sırdárya, Ural respublikanıń shetki bólimlerinen aǵıp

urannıń 40 % ge jaqın bólimin beredi. Elektr energiyasınıń 90 % inen artığı JESlerde islep shıgarıldı.

Diyqanshılıqtıń bas tarmaǵı dánshilik. Ol, ásirese arqa wálayatlarındaǵı (qarızgar) suwǵarılmaytuǵın jerlerinde jaqsı rawajlangan. Qubla wálayatlarda diyqanshılıq suwǵarıw járdeminde rawajlandırılıp, bul jerde onıń tiykarǵı tarmaqları palız eginleri, saligershilik, miyweshilik bolıp esaplanadı. Sharwashılıqtıń jetekshi tarmaqları: qoysılıq, qaramal baǵıwshılıq, jılqıshılıq, túyeshilik.

38-súwret. Balxash qalasındaǵı taw-metallurgiya kombinatı.

1. Qazaqstannıń ekonomikalıq geografiyalıq ornıńıń qolaylı tárepleri nelerden ibarat?
2. Qazaqstan sanaatı hám awı́l xojalığınıń qánigelesiwine mámlekettiń tábıyyı sharayatı hám resursları qanday tásır kórsetedı?
3. Respublika xalqınıń milliy quramınıń ózgesheliklerin sıpatlap beriń.
4. Nege Qazaqstannıń oraylıq aymaǵında xalıqtıń tuǵızlıǵı tómen?

36-§. Qırğızstan Respublikası

Tyanshan tawlari, taw aralıǵındaǵı oypatlıqlar, taw-kán sanaati, Kumtar káni, gidroenergetika, taw-jaylaw sharwashılıǵı, turizm, İssıköl.

Maydanı — 199,9 míń km².
Xalqı (2018-j.) — 6,2 mln.
Paytaxtı — Bishkek.

Qırğızstan Evraziya materiginiń orta bóliminde, tiykarınan, Tyanshan tawlı úlkesi aymaǵında jaylasqan bolıp, Dúnya okeanına shıgıw imkaniyatına iye emes. Ol arqada Qazaqstan, batısta Ózbekstan, qublada Tájikstan, shıgısta Qıtay menen shegaralas.

Mámlekettiń ekonomikalıq geografiyalıq orıń birqansha qolaysız bolıp esaplanıp, sebebi xalıqaralıq áhmiyetke iye transport magistralları onıń aymaǵınan derlik ótpeydi.

Bul jaǵday Qırğızstannıń quramalı relyef sharayatı menen baylanıslı bolıp tabıldı.

Qırğızstan — parlamentar respublika. Hákimshilik-aymaqlıq dúzilisi 7 wálayat hám 2 respublika áhmiyetindegi qala (Bishkek hám Osh)dan ibarat. Paytaxtı — Bishkek qalası, mámlekettiń arqasında, Chu dáryası oypatlığında jaylasqan.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları.

Qırğızstan tábiyatınıń tiykargı ózgesheligi onıń tawlılığı bolıp esaplanadı. Mámlekет aymağıınıń derlik 90 % i taw dizbekleri menen bánt (39-súwret). Qırğızstannıń Qıtay menen shegarasında Tyanshan tawlarınıń eń biyik noqatı — Jeńis shoqqısı (7439 m) jaylasqan (40-súwret).

Qırğızstannıń tiykargı jer astı baylıqları altın, súrme, sínap, volfram, uran, qalayıdan ibarat. Janılgı resursları, tiykarınan, mámlekettiń qublasındaǵı kómır kánleri menen sheklengen. Ulıwma alganda, Qırğızstan janılgı qorları menen tómen dárejede támiyinlengen hám de tiyisli mútájliklerin import esabınan qanaatlandıradı. Tyanshan tawlarında iri muzlıqlardıń bolǵanlığı esabınan Qırğızstan dárya hám kóllerge bay bolıp, suw-energetika resursları menen jaqsı támiyinlengen. Bul jaǵday respublika ushın úlken ekonomikalıq áhmiyetke iye. Eń úlken dáryaları Narın, Chu hám Talas, eń úlken kóli bolsa Íssıkóli bolıp tabiladı (41-súwret).

Xalqı. Qırğızstan xalqı tawlı relyef sharayatında júdá tegis emes jaylasqan bolıp, kóphilik bólimi taw aralığındıǵı oypatlıqlarda jasaydı. Ferǵana hám Chu oypatlıqlarında xalıq tígız jasaydı. Bul jaǵday usı aymaqlardıń diyqanshılıq ushın qolay tábiyyiy sharayatı menen baylanıslı.

40-súwret. Jeńis shoqqısı (7439 m).

39-súwret. Qırğızstan Respublikası aymağıınıń kosmoslıq fotosúwreti.

41-súwret. Íssıkól.

Kóbirek áhmiyetke iye bolǵanlıǵı ushın, respublika agrar-industrial mámleket bolıp esaplanadı.

Sanaati házirgi waqıtta, tiykarınan, taw-kán tarmaǵına qánigellesken. Eń áhmiyetli sanaat ónimi altın bolıp esaplanadı hám ol mámleket eksportınıń eń úlken bólimin qurayı. Qırğızstan burıńǵı Awqam mámleketleri arasında altın qazıp alıw kólemi boyınsha Rossiya hám Ózbekstannan keyingi 3-orında turadı. Altın, tiykarınan, Oraylıq Tyanshannıń biyik tawlarında jaylasqan Kumtar káninen qazıp alınadı. Ol dúnnyadaǵı 10 eń iri altın kánlerinen biri bolıp esaplanadı.

Sanaattıń basqa tarmaqlarınan jeńil, aziq-awqat, mashinasazlıq hám kómır sanaatları úlken áhmiyetke iye. Elektr energetika Qırğızstanda GES lerge tayanadı. Eń iri GESler Narın dáryasında qurılǵan.

Tiykarǵı awıl xojalıq eginleri qatarına biyday, paxta, kartoshka, palız ónimleri, ayǵabaǵar, temeki kiredi. Qırğızstan tawları hasıldarlıǵı kóp jaylawlarǵa bay bolǵanlıǵı sebepli (42-súwret) respublikada sharwashılıqtıń qoysılıq, eshkishilik, qaramal baǵıwshılıq, jılqıshılıq siyaqlı tarmaqları jaqsı rawajlanǵan.

Mámlekettiń ekonomikasında turizm de zárür áhmiyetke iye. Jılına respublikaǵa 3 millionnan artıq shet el-lik sayaxatshılar keledi. Olardıń tiykarǵı bólimi Íssıkól átirapında dem alıw ushın keledi.

1. Qırğızstannıń ekonomikalıq geografiyalıq ornına baha beriń.
2. Qırğızstan hám Qazaqstannıń tábiyyiy sharayatı hám resursların salıstırıp, tábiyyiy geografiyalıq ayırmashılıqları

42-súwret. Qırğızstannıń taw jaylawları.

ekonomikanıń rawajlanıwı hám qánigelesiwine qanday tásir kórsetiwin túsindiriń.

3. Qırğızstannıń qaysı aymaqlarında ózbekler keń tarqalǵan?
4. Qırğızstandaǵı eń áhmiyetli sanaat hám turistik obyektlerin aytıń.

37-§. Türkmenstan Respublikası

Kaspiy teńizi, Qaraqum shólistanlıǵı, Kopedağ janılgı resursslari, Qaraqum kanalı, axalteki atlari, «Abaza» turistik zonası.

Maydanı — 491,2 miń km².
Xalqı (2018-j). — 5,9 mln.
Paytaxtı — Ashxabad.

Türkmenstan Oraylıq Aziyanıń qubla-batıs bóliminde jaylasqan. Arqada Qazaqstan, arqa-shıǵısta Ózbekstan, qubla-shıǵısta Awǵanstan, qublada Iran menen shegaralas. Türkmenstan batısta Kaspiy teńizine tutas.

Türkmenstannıń ekonomikalıq geografiyalıq ornı qolay, sebebi onıń aymaǵınan Oraylıq hám Qubla-batıs Aziya mámlekетlerin baylanıstırıwshı temir jol hám avtomobil magistralları ótken. Mámlekет Kaspiy teńizi arqalı Rossiya hám Kavkaz mámlekетleri menen baylanısqan. Türkmenstan — prezidentlik respublikası. Hákımshılık-aymaqlıq jaǵınan 5 wálayat hám 1 respublika. Paytaxtı — Ashxabad. Kopetdaǵ taw eteginde jaylasqan (43-súwret).

Tábiyyiy sharayatı hám resursslari. Türkmenstan aymaǵınıń 80 %inen artıǵı Qaraqum shólistanlıǵına tuwrı keledi. Tawlar tek qubla hám shıǵıs shegara boyı aymaqlarında jaylasqan. Eń biyik noqatı — Ózbekstan menen shegarada Kóhitańtaw dizbeginde jaylasqan Ullı Türkmenbaşı (Ózbekstanda Ayrıbabá dep ataladı) shoqqısı (3197 m.). Qubla taw hám taw aldı aymaqları seysmikalıq aktivligi menen ayırlıp turadı. Ashxabadta 1948-jıl 9-oktyabr kúni payda bolǵan jer silkiniw regionda XX ásirdegi eń qayǵılı jer silkiniwlerden biri.

Türkmenstannıń mineral baylıqları tábiyyiy gaz, neft hám hár túrli ximiyalıq duzlardan ibarat. Ásirese, tábiyyiy gaz qorları Türkmenstan ushın júdá úlken ekonomikalıq áhmiyetke iye. Respublika gaz qorları boyinsha jáhán mámlekетleri arasında 4-orında turadı. Kaspiy teńizi boyında neft hám gaz kánlerinen basqa iri duz kánleri bar.

Türkmenstanda shólistanlıq úlken maydandı iyelegenligi ushın mámleket suw resurslarına bay emes. Respublikanıń eń iri suw deregi Ámiwdárya. Ámiwdáryadan toyınatúğın Qaraqum kanalı (Qaraqum dárya) dúnyadaǵı eń uzın suwgariw kanalı bolıp tabıldadı.

Xalqı. Türkmenstan Oraylıq Aziyada xalqı sanı jaǵınan aqırğı orındı iyeleydi.

Xalqınıń sanı hám onıń aymaqlıq jaylasıwı mámlekettiń tábiyyiy geografiyliq ózgeshelikleri menen belgilenedi. Xalqı, tiykarınan, Ámiwdárya, Murǵab hám Tajan dáryalarınıń oypatlıqlarında, Kopetdaǵ etegindegi tegislikte hám Kaspiy teńizi jaǵasında jaylasqan.

Türkmenstan xalqınıń yarımı qalalıq jerlerde jasaydı. Ashxabad qalasınıń xalqı 900 mň adamnan artıq. Paytaxttan basqa, Türkmenabad, Tashawız, Mari, Türkmenbaşı qalaları respublikanıń eń úlken qalaları bolıp esaplanadı.

Xalqınıń milliy quramında türkmenlerdiń úlesi 85 % den joqarı bolıp, xalıqtıń 10 % ge jaqın bólimin ózbekler qurayıdı. Ózbekler, tiykarınan, Tashawız hám Lebap wálayatlarında jasaydı.

Ekonomikası. Türkmenstan Respublikası ekonomikasınıń tiykarın kóp tarmaqlı janılǵı-energetika hám ximiya sanaatı qurayıdı. Türkmenstan tábiyyiy gazdi qazıw hám eksport etiw boyınsha jáhánnıń jetekshi 10 mámlekетleri qatarına kireti. Neft hám neftti qayta islew sanaatı da Türkmenstanda jaqsı rawajlanǵan. Respublikada elektr energiyası tek JES lerde islep shıgarılıdı.

Türkmenstan ximiya sanaatı mineral tóginler, mirabilit, kúkirt, yod hám basqa ónimlerdi de islep shıgaradı. Türkmenstanda toqımașılıq, tigiwshilik, gilemtoqıwshılıq sanaatı da birqansha jaqsı rawajlanǵan bolıp, mámlekettiń xalıqaralıq qánigelesiwinde úlken áhmiyetke iye.

Awıl xojalığınıń tiykarǵı tarmaqları dánshilik, paxtashılıq (tiykarınan, sapalı jińishke talşıqlı sortlar jetistiriledi), júzimgershilik, qarakólshilik, jılqıshılıq bolıp esaplanadı. Axalteki parodalı atları pútkil dúnyaǵa belgili bolıp, türkmenlerdiń maqtanıshı bolıp esaplanadı (44-súwret). Hátteki, mámlekет geribinde de axalteki atı súwretlengen. Kaspiy teńizinde balıqshılıq jaqsı rawajlanǵan.

43-súwret. Ashxabad qalası.

44-súwret. Axalteki atı.

45-súwret. Kaspiy boyındıǵı «Avaza» turistik zonası.

Türkmenstanda turizm boyınsha sońǵı jilları Kaspiy teńizi jaǵasında «Avaza» iri turistik zonası qurıldı (45-súwret).

1. Türkmenstannıń ekonomikalıq geografiyalıq ornı hám xojalığına Kaspiy teńizi qanday tásır kórsetedi?
2. Ne sebepten Türkmenstan Oraylıq Aziyadıǵı mámlekетler arasında maydanı jaǵınan ekinshi orın iyelep xalqı sanı boyınsha regionda sońǵı orında? Xalqınıń tiykarǵı bólimi qaysı aymaqlarda jámlengen.
3. Türkmenstan sanaatınıń qánigelesiwin qaysı tarmaqlar belgileydi?
4. Türkmenstan hám Qırğızstannıń geografiyalıq ornı, tábiyyiy sharayatı hám resursların salıstırıń.

38-§. Tájikstan Respublikası

Pamir tawları, suw hám gidroenergetika resursları, Sarez köli, taw aralıǵındaǵı oypatlıqlar, jer resursları, reńli metallurgiya.

Maydanı — 142 miń km ² .
Xalqı (2018-j.) — 9,1 mln.
Paytaxtı — Dushanbe.

Tájikstan Respublikası Oraylıq Aziyanıń qubla-shıǵısında, Gisar-Alay hám Pamir tawları aymaǵında jaylasqan. Arqada Qırğızstan, arqa-batıs hám batısta Ózbekstan, qublada Awǵanstan, shıǵısta Qıtay menen shegaralas.

Ekonomika-geografiyalıq ornı Dúnya okeanına shıǵıw imkaniyatınıń joqlıǵı, biyik taw-

lar sharayatında qurǵaqlıq transportın rawajlandırıwdıń qıyınlığı esabınan bir-qansha qolaysız bolıp esaplanadı.

Basqarıw forması jaǵınan Tájikstan prezidentlik respublikası bolıp esaplanadı. Hákımshilik-aymaqlıq dúzilisi birqansha quramalı bolıp, 2 wálayat, 1 avtonomiyalı wálayat (Tawlı Badaxshan), respublikaǵa boyśinatuǵın 1 qala (Dushanbe) hám 13 rayonnan ibarat. Paytaxtı — Dushanbe qalası mámlekettiń qubla-batısındaǵı Gisar oypatlığında jaylasqan.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları. Tájikstan qońsı Qırğızstan siyaqlı tawlı mámlekет bolıp esaplanadı. Aymaǵınıń 90 % nen úlken bólimin biyik taw dizbekleri iyeleydi. Tájikstannıń shıǵıs bólimin ortasha biyikligi 4000 metrden joqarı bolǵan Pamir tawları iyeleydi (46-súwret). Respublikanıń eń biyik noqatı Ismail Somoniý shoqqısı (7495 m.). Tájikstan seysmikalıq jaǵınan aktiv regionda jaylasqanlıǵı sebepli respublikada kúshli jer silkiniwler payda bolıp turadı.

Tájikstan jeri hár túrli tóginler qorlarına bay. Ásirese, onıń aymaǵında uran, altın, gúmis, polimetall rudalarınıń iri kánleri bar. Biraq, Tájikstan janılǵı-energetika resurslarına bay emes.

Tájikstan jáhánnıń suw hám gidroenergetika resursları menen eń jaqsı támiyinlengen mámleketerinen biri bolıp esaplanadı. Mámlekет aymaǵınan Panj, Vaxsh, Ámiwdárya, Sırdárya, Zarafshan siyaqlı Oraylıq Aziyanıń eń kóp suwlı dáryaları aǵıp ótedi. Qarakól, Sarız, Iskenderkól respublikanıń eń úlken kölleri bolıp esaplanadı. Bul köllerden, ásirese, Pamir tawında jaylasqan 1911-jılǵı kúshli jer silkiniw nátiyjesinde Murǵab dáryası ańgarında júzege kelgen iri kóli — Sarez kóli belgili (48-súwret).

Xalqı. Tájikstan xalqınıń sanı 9,1 mln. adamǵa teń (2018-j.). Tájikstan Oraylıq Aziya mámlekeleri arasında xalıqtıń tábiyyiy ósiwiniń joqarı tezligi menen ajıralıp turadı. Sonday-aq, Tájikstan regiondaǵı qala xalqınıń úlesi eń tómen bolǵan mámlekет bolıp esaplanadı. (27 %, 2018-j.). Paytaxt xalqı 800 miń adamnan artıq. Úlken qalalar toparına Xojand, Boxtar (burıngı Qorǵan tepa) hám Kulab qalaları tiyisli.

46-súwret. Tájikstandaǵı Pamir tawları.

Tawlı relyef sharayatındaǵı diyqanshılıq ushın qolay jerlerdiń jetispewshiligi xalqınıń tiykarǵı bólüminiń tav aralığındaǵı batıqlarında jaylasıwına alıp keldi. Xalqınıń joqarı tígızlıǵı menen mámleket arqasındaǵı Ferǵana oypatlığı, qubla-batisında Gisor hám de Vaxsh oypatları ayriqsha ajiralıp turadı. Pamir tawlarında bolsa xalqı dárya oypatları hám tav janbawırlarındaǵı awillarda siyrek jaylasqan.

Xalqınıń 85 %in tájikler quraydı. Xalıqtıń milliy quramında ekinshi orında ulıwma sanı 1 mln. adamnan artatuǵın ózbekler turadı. Olar, tiykarınan, Ózbekstan menen shegaralas rayonlarda jasaydı. Tawlı Badaxshan avtonom wálayatında tájikler menen birge olarǵa dos bolǵan bir topar jergilikli elatlar (vaxanlar, rushanlar, ishkashimler, yozǵulamlar hám basqalar) wákilleri hám de qırğızlar jasaydı.

Ekonomikası. Tájikstanǵa Oraylıq Aziya mámleketleri arasında social-ekonomikalıq rawajlanıwdıń salıstırmalı tómenirek kórsetkishleri tán, ekonomikası agrar-industrial baǵdarǵa iye. Tájikstan sanaatınıń jetekshi tarmaqları reńli metallurgiya, tav kán, ximiya qurılıs materialları hám jeńil sanaat. Tájikstannıń eń úlken sanaat kárxanası Tursınzada qalasındaǵı Tájikstan alyuminiy zavodı (47-súwret). Bul kárxana Rossiyadan keltiriletuǵın shiyki zat tiykarında iri GES ler islep shıǵaratuǵın elektr energiyasınan paydalangan halda xızmet kórsetedi. Alyuminiy Tájikstan eksportınıń quramında jetekshi orıngá iye. Elektr energetikası GES larǵa tayanadı. GES lar arasında Vaxsh dáryasındaǵı Norak GES i ayriqsha ekonomikalıq áhmiyetke iye (47-súwret). Jeńil sanaat tarmaqları arasında toqımaslılıq sanaatı ayriqsha áhmiyetke iye.

47-súwret. Tájikstannıń zárúr ekonomikalıq obyekteri — Vaxsh dáryasındaǵı Norak GES i (shepte) hám Tursınzada qalasındaǵı Tájikstan alyuminiy zavodı (ońda).

Tájikstanda diyqanshılıqtıń tiykarǵı tarmaqları dánshilik, paxtashılıq, baǵshılıq hám júzimgershilik. Paxta hám hár túrli miyweler respublikanıń áhmiyetli eksportqa shıgarılatuǵın ónimleri bolıp esaplanadı. Suwǵarılatuǵın diyqanshılığı taw aralıǵındaǵı oypatlıqlarında jaqsı rawajlangan, biraq, aymaqtıń kóphilik bólimin tawlar iyelegeni hám de xalqıńıń tıǵızlıǵınıń joqarılığı súriletuǵın maydanlardıń jetispewshiligin keltirip shıgarmaqta. Taw-jaylaw sharwashılıǵı qaramal baǵıwshılıq hám qoyshılıqqa qánigelesken. Awıl xojalığı tarmaqları qatarında pilleshilik de úlken áhmiyetke iye.

48-súwret. Sarez kóli.

1. Tájikstan ekonomikalıq geografiyalıq ornınıń ózgeshelikleri menen Oraylıq Aziyadaǵı qaysı mámlekетке uqsayıdı? Buniń sebeplerin túsındırıń.
2. Tájikstannıń energetikası qaysı tábiyyiy resurslarga tayanadı?
3. Tájikstanda xalqıtıń aymaqlıq jaylasıwına qanday faktorlar úlken tássır kórsetken? Mámlekette jer resursları jetispewshiligi mashqalası sebepleri nelerden ibarat?
4. Alyuminiy rudaları qazıp alınbaytuǵın Tájikstanda iri alyuminiy zavodı qurılǵanlıǵınıń tiykarǵı ekonomikalıq geografiyalıq faktorın túsındırıń.

39-§. Ámeliy jumıs (Oraylıq Aziya mámlekетlerine salıstırmalı geografiyalıq sıpatlaması)

1. Sabaqlıq hám atlasdaǵı Oraylıq Aziya mámlekетleri haqqındaǵı maǵlıwmatlardan paydalanıp, dápterińizge tómendegi kesteni toltrırıń:

Oraylıq Aziya mámleketlerine salıstırmalı geografiyalıq sıpatlaması

Mámleketerdiń tiykarǵı ózgeshelikleri	Qazaqstan	Qırğızstan	Túrkmenstan	Tájikstan
Geografiyalıq ornı: qolay hám qolaysızlıǵı				
Maydani (mın km ²)				

Xalqı mln. adam				
Xalıqtıń tıǵızlıǵı (km ² /adam)				
Xalqınıń jaylasıwınıń ózgeshelikeri				
Relyef				
Tiykargı paydalı qazılmaları				
Suw resursları menen támiyinlengenlik dárejesi hám tiykargı derekleri				
Elektr stanciyalarınıń tiykargı túri				
Awıl xojalığınıń tiykargı tarmaqları				
Sanaattıń tiykargı tarmaqları				

2. Qırğızstan hám Tájikstan geografiyalıq sharayatınıń ulıwmalıq ózgesheliklerin aniqlań hám olardı túsındırıń.

3. Qazaqstan hám Türkmenstannıń uqsaslıǵın aniqlap túsındırıń.
4. Oraylıq Aziya mámlekетlerin tábiyyiy hám xojalıq sharayatı jaǵınan bir-birinen birqansha ajiralıwshı qanday 2 toparǵa ajıratıw mümkin? Pikirińizdi tiykarlań.

5. Oraylıq Aziya mámlekетleri geografiyalıq sharayatınıń óz ara toltırıwshı tárreplerin ajıratıń.

40-§. Turkiya Respublikası

Kishi Aziya, Shıǵıs Frakiya, tawlı relyef,
subtropikalıq klimat, industrial-agrar ekono-
mika, xalıqaralıq turizm.

Turkiya Respublikasınıń tárrepleriniń biri onıń geografiyalıq ornı menen baylanıslı. Turkiya aymağıınıń 97 % i Qubla-batıs Aziyada, 3 % bólimi Shıǵıs Evropada jaylasqan. Aziyadaǵı aymağı, Kishi Aziya yarım atawına tuwra keledi, Evropa bólimi bolsa Balkan

Maydanı — 780,6 mln km².
Xalqı (2018-j.) — 81,3 mln.
Paytaxtı — Ankara

yarım atawında jaylasqan bolıp, Shıǵıs Frakiya dep ataladı. Turkiya Respublikasınıń eki materikte jaylasqan bólümlein Qara hám Jer Orta teńizlerin óz ara baylanıstıratuń Mramor teńizi, Bosfor hám Dar-danell buǵazları ajıratıp turadı. Turkiya jaǵaları arqadan Qara teńiz, batıstan Egey teńizi, qubladan Jer Orta teńiz suwları menen juwıladi.

Mámlekettiń ekonomikalıq geografiyalıq ornınıń qolaylığı onıń bir-neshe teńizge tutasqanlıǵı, aymaǵınan Evropa hám Aziyanı, Jer Orta hám Qara teńiz basseyňlerin baylanıstıratuń xalıqaralıq áhmiyetke iye suw hám qurǵaqlıq transport jollarınıń ótkenligi menen belgilenedi.

Turkiya—unitar mámlekет. 2017-jılı Turkiyada respublikanıń parlamentar formasınan prezidentlik formasına ótti.

Paytaxtı—Ankara qalası. Eń úlken qalası — Bosfor buǵazı jaǵalarında jaylasqan Stanbul. Onıń xalqı 13 mln. adamnan artıq bolıp, Evraziya qalaları arasında jetekshi orınlardan birin iyeleydi.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları. Turkiya aymaǵınıń relyefi tawlı úlken bólumin Kishi Aziya hám Armeniya tawlıqları, Tavr hám de Pontiy tawları iyeleydi. Tegislikler, tiykaranan, teńizler boyında ushırasadı. Turkiya aymaǵı joqarı dárejede seysmikligi menen sıpatlanadı, bul jerde kúshli jer silkiniwler payda bolıp turadı. Turkiya mineral resurslarǵa ásirese hár túrli metallar rudalarına bay. Jáchán kóleminde xrom, sínap, volfram rudalarınıń qorları menen ayriqsha ajıralıp turadı.

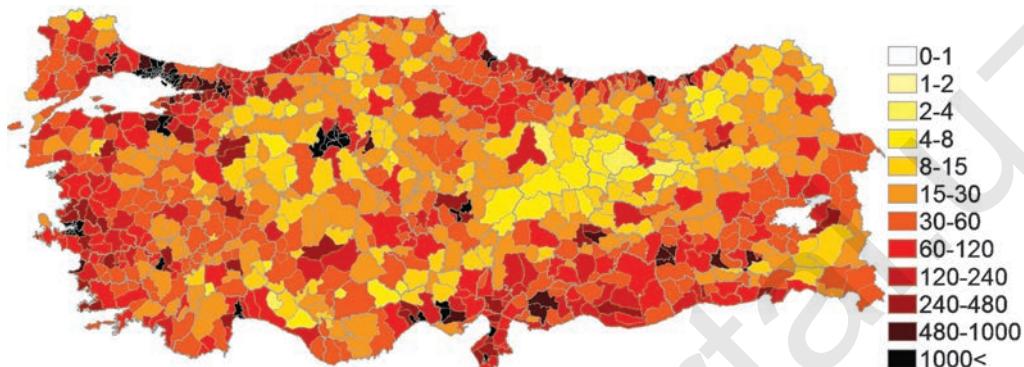
Klimatı subtropikalıq bolıp, teńizge baylanısqan aymaqlarında kóp iǵallı hám jıllı, mámlekettiń oraylıq hám shıǵıs aymaqlarında jazı issı, qısı birqansha suwiq. Relyefi tawlı bolǵanlıǵı sebepli Turkiya gidro-energetika resurslarına bay. Eń iri dáryaları Frot, Dajla, Qızıltarmaq, eń úlken kólleri bolsa Van hám de Duz kólleri bolıp tabıladı.

Xalqı. Xalqı sanı jaǵınan Turkiya jáhánnıń birinshi jigirmalığına kiredi. 2018-jıl jaǵdayına qaraǵanda, xalqı 81 mln. adamnan artıq. Xalqınıń jıllıq kóbeyiwi 1,5 % átirapında, biraq, tuwılıw jáhán hám Aziya boyınsha ortasha kórsetkishlerden tómenirek.

Urbanizaciya dárejesi 75 % ge teń (2018-j.). Iri qalaları qatarına Stanbul hám Ankardan basqa, Izmir, Bursa, Adana, Antalya hám basqalar kiredi. Iri qalalarınıń kóbisi batıs hám qubla teńiz boyı aymaqlarında jaylasqan.

Xalqı Turkiya aymaǵı boylap birqansha tegis emes jaylasqan (49-súwret). Mámlekettiń Mramor teńizine tutasqan arqa-batis

bóliminde tıǵız jaylasqan. Mámleket xalqınıń 1/5 bólimi Shıǵıs Frakiyada jasaydı. Oraylıq hám Shıǵıs tawlı aymaqlarında xalıq siyrek.

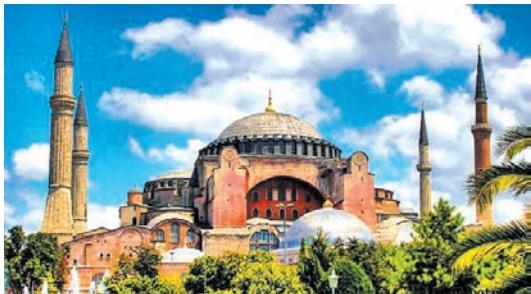
49-súwret. Turkiya xalqı tıǵızlığı (km²/adam).

Xalqınıń etnikaliq quramında türkler kóphshilikti qurayıdı (75 % den artıq). Mámleket qubla-shıǵısında jámi xalıqtıń 15 %in quraytuǵın kurdalar jasaydı. Tiykarǵı din islam dini bolıp esaplanadı.

Ekonomikası. Turkiya JIÓ kólemi boyınsha jáhánniń jetekshi 20 mámleketleri qatarına kirip, iri sanaat hám awıl xojalıq óndırısine iye. Sanaattıń xalıqaralıq qánigelesiwin toqımaslılıq, tigiwshilik, te-ri-ayaqkiyim, avtomobilsazlıq, elektrotexnika, kán-metallurgiya, quri-lıs materialları, azaq-awqat, farmacevtika siyaqlı tarmaqlar belgileydi. Bunday qánigelesiwin miynet resursları, shiyki zat, sırtqı sawda bay-lanısları hám transport faktorlarınıń tásırinde qáliplesken. Sanaat, tiykarınan, mámlekettiń batısında jaqsı rawajlangan, ishki aymaqlar bolsa agrar ekonomikaǵa iye.

Agroklimatlıq hám suw resurslarına bay Turkiya hár túrli awıl xojalıq ónimlerin (miywe, góza, júzim, palız eginleri, shay, qantqamıs, zaytun, temeki, paxta) jetistiriw boyınsha jáhán kóleminde ayrıqsha ajıralıp turadı. Turkiya jáhánde agrar ónimlerdiń eń iri eksportyollarınan biri bolıp tabıladı.

Turkiya tábiyyiy hám tarixiy-mádeniy rekreacyjalıq resurslarǵa, siyrek ushırasatuǵın esteliklerge bay (50-súwret), sonlıqtan, ekonomikasında turizm úlken áhmiyetke iye. Turkiya eń kóp shet elli saya-xatshılardı qabil etetuǵın jáhánniń jetekshi 10 mámleketlerinen biri.

50-súwret. Turkiyaniń belgili tariyxı estelikleri: Stanbuldaǵı Ayo-Sofiya kompleksi (shepte) hám Izmur janındaǵı áyyemgi Efes qalasınıń oyranlıqları (ońda).

1. Turkiyaniń ekonomikalıq geografiyalıq orı qanday ózgesheliklerge iye hám onıń mámleket social-ekonomikalıq rawajlanıwına tásiri qanday?
2. Turkiya sanaatınıń jetekshi tarmaqları qaysı?
3. Turkiyada turizm rawajlanıwı ushın qanday sharayat hám resurslar bar?
4. Mámleket xalqınıń jaylasıwındaǵı aymaqlıq ayırmashılığın túsındırıń.

41-§. Iran. Awǵanstan, Pakistan Islam Respublikaları

Teokratik mámleket, siyasıy-geografiyalıq jaǵday, aymaqlıq tartısıw, quramalı relyef, seysmikalıq aktivlik, kóp milletli xalqi, Kaspiy teńizi, Persiya qoltığı, Hind oypathlığı.

IRAN

Iran Islam Respublikası Qubla-batıs Aziyanıń aymaǵı, xalqı hám ekonomikalıq dárejesi jaǵınan eń iri mámleketlerden biri. Jaǵaları qublada Arabiya teńizi hám Persiya qoltığı, arqa-batısta Kaspiy teńizi suwları me-nen qorshalǵan. Ekonomikalıq geografiyalıq orı Qubla-batıs, Qubla hám Oraylıq Aziya mámleketlerin baylanıstıratuǵın transport jol-ları ótkenligi esabınan qolay.

Basqarılw forması teokratiyalıq (diniy) respublika bolıp tabıldadı. Mámleket basshısı — Joqarı basshı, shia musılmınlarınıń joqarı

51-súwret. Tegeran qalası.

mártebeli ruwxaniyi (Oyatulla). Prezident bolsa Iranda mámlekettegi ekinshi shaxs bolıp esaplanadı. Paytaxtı — Tegeran qalası mámlekettiń arqa-batıs bólümünde, Elburs taw dizbeginiń eteginde jaylasqan (51-súwret).

Tábiyyiy sharayati hám resursslari. Iran aymaǵınıń relyefi birneshe taw dizbekleri hám olar arasında batıqlardan ibarat.

Klimat arqa-batıs aymaqlarında iǵal subtropikalıq, oraylıq hám shıǵıs aymaqlarda qurǵaq subtropikalıq, Persiya qoltığı boyında bolsa issı hám qurǵaq tropikalıq tipine tiyisli. Taw aralığında batıqlarda klimat keskin kontinental hám júdá qurǵaq bolǵanlıǵı sebepli ósimlik hám haywanat dúnýasına júdá kámbaǵal bolǵan taslaq hám shorlı shólistanlıqlar qáliplesken. Kaspiy teńizine jaqın aymaqlarında iǵal klimat sharayatı sebepli toǵaylor keń tarqalǵan.

En úlken ekonomikalıq áhmiyetke iye mineral baylıqları iri neft hám gaz qorları bolıp tabıldır. Neft hám gaz kánleri, tiykarınan, Persiya qoltığı hám Kaspiy teńizine jaqın aymaqlarda jaylasqan. Iranda mis, temir, marganec, polimetall rudaları kánleri de bar.

Xalqı. Iran xalqı sanı boyınsha dúnýadaǵı jetekshi 20 mámleket qatarına kiredi. Aqırǵı jılları tuwılıwdıń tómenlewi sebepli xalqınıń tábiyyiy ósiw tezligi páseyip barmaqta. Urbanizaciya dárejesi 70 % den joqarı. Xalqı 9 million adamǵa jaqın Tegerannan basqa, Mashhad, Karaj, Isfagan, Tebriz hám basqa «millioner» qalalar bar. Xalqı bir-qansha tegis emes jaylasqan bolıp, tiykarınan, batıs bólümünde tıǵız jasaydı, shólistanlı aymaqlarında bolsa turaqlı xalıq joq.

Iran — kóp milletli mámleket. Xalqınıń 60 % inen kóbiregin quraytuǵın parsılar menen birgelikte azerbayjanlar, kurdlar, arablar, türkmenler, armiyanlar hám basqa milletler jasaydı. Xalıqtıń diniy quramında shia musilmanları jetekshilik etedi.

Ekonomikası. Iran Qubla-batıs Aziya mámleketleri arasında óziniń ekonomikalıq dárejesi menen Turkiya hám Saudiya Arabstanı sıyaqlı ayriqsha ajıralıp turadı. Sanaattıń jetekshi tarmaqları: neft hám nefti qayta islew, gaz, metallurgiya, mashinasazlıq, toqımashılıq hám azaq-awqat.

Awıl xojalığınıń tiykargı tarmaqları: dán egiwshilik, baqshılıq, qoyshılıq, eshkishilik hám qara mal bağıwshılıq. Kaspiy teńizinde balıqshılıq jaqsı rawajlanǵan. Balıqshılıqtıń qımbat bahalı ónimlerinen biri bolıp esaplanatuǵın qara ikra eksportı boyınsha Iran jähán boyınsha jetekshi orında turadı. Sonday-aq, Iran gilem toqıw menen de dúnyaǵa belgili.

AWĞANSTAN

Maydani — 652,8 mln km².
Xalqı (2018-j.) — 36,5 mln.
Paytaxtı — Kabul.

Awǵanstan Islam Respublikası Qubla-batıs, Oraylıq hám Qubla Aziya tutasqan aymaqtı jaylasqan. Dúnya okeanına shıǵıw imkaniyatı joq. Ekonomikalıq geografiyalıq ornı Aziya kontinentiniń hár túrli bólimlerin baylanıstırıwshı transport magistralları qurılsa, birqansha jaqsılanadı.

Basqarıw forması prezidentlik respublikası.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları. Awǵanstan aymaǵınıń úlken bólimi, ásirese, orayı da shıǵısı biyik tawlar menen bánt, arqa hám qubla-batıs aymaqların taw aldı tegislikleri iyeleydi. Awǵanstanda kúshli jer silkiniwler tez-tez payda bolıp turadı. Awǵanstan hár túrli mineral resursslarga (kómır, neft, temir, mis, marganec hám t.b.) bay, biraq, olar júdá az qazıp alınadı. Awǵanstanǵa subtropikalıq qurǵaq kontinental klimat tán. Biyik tawlardaǵı muzlıqlardan kóplegen dáryalar baslanıp, ayırımları tolıǵı menen suwgariwǵa sarplanadı.

Xalqı. Awǵanstan xalqı tez pátler menen ósip baratırǵan mámleketler toparına kiredi (jilliq tábiyyiy kóbeyiw dárejesi 2,5 % ten joqarı). Xalqı, tiykarınan, taw aldı tegisliklerinde hám taw aralığındıǵı oypatlıqlarda jasaydı. Qalalıq jerlerde xalıqtıń 1/4 bólimi jasaydı, tek. Eń úlken qalası — mámleket paytaxtı Kabuldıń xalqı 3 mln. átirapında. Gerat hám de Mozori-Sharif salıstırmalı túrde iri qalalar bolıp esaplanadı (52-súwret).

Xalıqtıń etnikalıq quramı birqansha quramalı bolıp, pushtunlar, tájikler, ózbekler, xazarlılar, balujlar, türkmenlerden ibarat. Ózbekstanǵa shegaralas arqa aymaqlarında 2 mln. ózbekler jasaydı.

52-súwret. Mozari-Sharif qalasındaǵı Kók meshit.

rol oynaydı. Sharwashılıq tarmaqlarınan qoysızlıq (atap aytqanda, qara kólshilik) hám eshkishilik jetekshi áhmiyetke iye. Qarakól teri tayarlawda Awğanstan jähán boyınsha 1-orında turadı. Sanaat óndirisi tómen dárejede rawajlanǵan. Sanaat kárخanaları jähánniń birge islesiwi tárepinen finanslıq járdem tiykarında qurılmaqta.

PAKISTAN

Maydani — 803,9 mln km².
Xalqi (2018-j) — 200,6 mln.
Paytaxtı — Islamabad.

Pakistan Islam Respublikası Qubla Aziyada jaylasqan. Aymağı qublada Arabiya teńizi menen juwıladi. Geografiyalıq ornınıń unamlı ózgeshelikleri — xalıqaralıq áhmiyetke iye teńiz hám qurǵaqlıq transport jolları ótkennili, unamsız tárepleri — siyasiy jaǵdayı turaqsız regionda jaylasqanlıǵınan ibarat. Siyasiy geografiyalıq jaǵdayı Hindstan menen Kashmir boyınsha kóp jilliq aymaqlıq kelispewshilik hám de Awğanstan menen shegaralas aymaqlardıń qońsı mámleketteń ótken «Taliban» toparlari qadaǵalawı astında bolıp atırǵanlıǵı menen sипatlanadı.

Pakistan basqarıw forması parlamentar respublika, hákimshilik-siyasiy dúzilisi kóz qarasınan federativ mámlekет bolıp tabıladi. Pakistan federaciyası 4 provin西a hám 2 federal aymaqtı óz ishine aladi.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları. Pakistannıń arqa hám batıs bólimleri biyik tawlar menen bánt bolsa, shıǵıs hám qubla aymaqları

Ekonomikası. Awğanstan ekonomikalıq jaǵınan tómen rawajlanǵan agrar mámlekет. Ekonomikalıq rawajlanıwında shet el mámlekетleri hám xalıqaralıq shólkemler tárepinen kórsetilip atırǵan finanslıq járdem úlken áhmiyetke iye.

Awıl xojalığınıń tiykarın suwǵaratugıń diyqanshılıq qurayı. Ulıwma alganda, diyqanshılıqta masaqlı eginler, paxta, miywe hám júzim jetistiriw áhmiyetli

tegislik relyefke iye. Mámlekettiń úlken bólimin qońsı Hindstannan baslana-túgın hám Arabiya teńizine quyılatu-gın Hind dáryasınıń oypatlıǵı iyeleydi. Tegislik aymaqları neft, tábiyyiy gaz, kómır, duz qorlarına iye, tawlı bólimi metallardıń kánlerine bay. Pakistannıń aymaǵında ıssı tropikalıq klimat basım, sonıń ushın tegislik bóliminde shólistan hám yarım shólistan landshaftları úlken maydanlarda tarqalǵan.

Xalqı. Pakistan xalqı sanı boyınsha jáhán mámlekетleriniń birinshi onlıǵına kiredi. Jıllıq esabındaǵı tábiyyiy kóbeyiw pátleri 2 % den joqarı, yaǵníy jılına 4—4,5 mln. adamǵa teń. Urbanizaciya dárejesi 40 % átirapında. Mámlekettegi eń iri qala — Arabiya teńizi jaǵasında jaylasqan Karachidiń xalqı 15 mln. adamnan artıq (53-súwret). Basqa iri qalaları — Laxor, Feysalabad, Ravalpindi.

Xalqınıń 45 % ge jaqın bólimi panjoblılarǵa tuwra keledi. Xalqınıń milliy quramında pushtunlar, sindler, balujlardıń úlesleri de sezilerli.

Ekonomikası. Pakistan ekonomikası tez ósip atırǵan industrial-agrar mámleket. Sanaatınıń jetekshi tarmaǵı — jeńil sanaat. Toqımașılıq sanaatı eksport ónimdi islep shıgaradı. Onnan basqa, metallurgiya, mashinasazlıq, ximiya, azıq-awqat, teri sanaatı da rawajlanbaqta.

Awı́l xojalığıńınıń tiykargı tarmaǵı diyqanshılıq, biyday, salı, qant qamıs, paxta jetistiriwge qánigelesken. Mámlekет eksportı quramında gezlemeler, salı, paxta, teri ónimleri, gilemler jetekshi orıńǵa iye.

1. Iran, Awǵanstan hám Pakistannıń ekonomikalıq geografiyalıq orınların salıstırıń. Qaysı mámlekettiń ekonomikalıq geografiyalıq orı salıstırmalı túrde qolaysız bolıp esaplanadı?
2. Úsh mámlekettiń tábiyyiy sharayı hám resurslarında qanday uqsas tárepleri bar?
3. Úsh mámlekет xalqınıń jaylasıwına tábiyyiy sharayat qanday tásir kórsetken?
4. Awǵanstan ekonomikasınıń rawajlanıwında qanday faktorlarǵa tayani-wı mümkin hám olardan óimli paydalaniwı ushın qanday sharayatlar jaratılıwı kerek?

53-súwret. Karachi — Pakistandaǵı eń iri qala.

42-§. Qıtay Xalıq Respublikası

Shıǵıs Aziya, Tinish okean, socialistlik mámleket, Ullı Qıtay tegisligi, Tibet tawlıǵı, giderenergetika resursları, kóp milletli mámleket, urbani-zaciya.

Maydanı — 9599 mln km².
Xalqı (2018-j.) — 1394
mln. Paytaxtı — Pekin.

Qıtay Xalıq Respublikası Shıǵıs Aziyada jaylasqan. Jaǵaları shıǵıstan Tinish okean teńizleri menen juwiladı. Qıtay qurǵaqlıqta 15 mámleket penen shegaralas. QXR jáhán mámleketleri arasında aymaǵınıń úlkenligi boyınsha 3-, xalqı sanı hám óndiris kólemi boyınsha bolsa 1-orındı iyeleydi.

Qıtay ekonomikalıq geografiyalıq ornınıń qolaylıǵı Tinish okeanı teńizine shıǵıw imkaniyatına iye ekenligi menen belgilenedi.

QXR házirgi jáhánnıń siyasiy kartasındaǵı sanawlı socialistlik mámleketlerden biri. Onıń basqarıw dúzimi hám siyasiy turmısında Qıtay Kommunistlik partiyası sheshiwshi áhmiyetke iye bolıp, partiyanıń jetekshisi sol waqitta mámleket basshısı — Qıtay Xalıq Respublikası başlığı da bolıp esaplanadı. Hákımshilik-aymaqlıq jaqtan Qıtay quramında 23 provinciya, 5 avtonom rayon, 4 orayǵa boysı-nıwshı qala hám 2 arnawlı hákımshilik rayon (Gonkong hám Makao) ajıratılıdı. Ullı Britaniyanıń burıngı koloniyası Gonkong (Syangan) 1997-jılı, Portugaliyanıń koloniyası dárejesine iye bolǵan Makao (Aomin) 1999-jılı Qıtay quramına kirdi.

Tábiyyiy sharayı hám resursları. Qıtay úlken aymaqtı iyelegenligi esabınan tábiyyiy sharayı, relyef hám klimattıń hár túrliligi menen aji-ralıp turadı. Shıǵıs bóliminde tegislik hám jazıq tawlıqlar keń tarqalǵan bolsa, batis aymaqların biyik tawlar hám shólistanlıq qásiyetine iye bolǵan taw aralığındaǵı batıqlar iyeleydi (54-55-súwretler). Mámleket aymaǵı arqadan qublaǵa 4 mln km, batıstan shıǵısqa 4,5 mln km ge sozilǵanlıǵı ushın klimatta da sezilerli aymaqlıq ayırmashılıqlar bar.

Qıtay hár túrli tábiyyiy resurslarǵa bay mámleket. Janılǵı-energetika resurslarından ol kómır, neft, gaz hám janıwshı slanecke bay. Ásirese, tas kómirdiń qorları úlken. Hár túrli qara hám reńli metall rudaları menen de Qıtay jaqsı támiyinlengen. Kóp metallardı qazıp alıw hám

eritiw boyınsha Qıtay dúnyada jetekshi orınlarda. Qıtayda Yanczi, Xuanxe, Amur sıyaqlı Evraziyanıń eń iri dáryaları aǵadı. Gidroenergetika resursslarınıń kólemine qaray, ol dúnyada birinshi orında turadı.

54-súwret. Ullı Qıtay tegisligi.

55-súwret. Batıs Qıtaydaǵı shólistan landshaftı.

Xalqı. 2018-jıl jaǵdayına qaraǵanda, Qıtay xalqı sanı (1 mlrd. 394 mln. adam) boyınsha jáhándegi jetekshi mámlekет bolıp tabıldadı. Házirgi waqıtta Qıtayda jáhán xalqınıń 18 %ten artıǵı jasamaqta.

Qıtayda birneshe on jıllar dawamında (2016-jılǵa shekem) xalıqtıń kóbeyiwin kemeytiwge qaratılǵan «bir shańaraqqa bir bala» principine tiykarlangan mámlekет siyasatı ámelge asırılǵan edi. Bunıń nátiyjesinde tábiyyiy kóbeyiw, 2018-jılǵa kelip, 0,5 % ke shekem, lekin sonda da Qıtay xalqı jılına 7–8 mln. adamǵa kóbeymekte.

Xalqınıń etnikalıq quramına qaraǵanda, Qıtay kóp milletli mámlekет. Xalqınıń 90 % in qıtaylılar — xanlar qurayıdı. Biraq rásimiy maǵlıwmatqa muwapiq, mámlekette xanlardan basqa, 55 jergilikli millet hám elatlar jasaydı. Bulardan eń irileri uyǵırlar, mongollar, tibetliler, dunganlar, manjurlar hám basqalar bolıp tabıldadı (56-súwret).

Qıtaylılar (xanlar)

Uyǵırlar

Tibetliler

56-súwret. Qıtay-kóp milletli mámlekет.

Dinlerden keń tarqalǵanı konfuciyliler. Sonıń menen birge, Qıtayda daocizm, buddizm, islam, xristianlıq dinlerine iseniwshiler sanıda birqansha. Musılmınalar, tiykarınan, Shinjan-Uyǵır avtonomiyalı rayonında jasaydı.

Mámleket xalqı aymaqlıq jaǵınan tegis emes bólístirilgen. Xalqınıń ortalısha tıǵızlıǵı hár 1 km² maydanǵa 145 adamdı payda etken halda, bul kórsetkish Xuanxe hám Yanczi dáryaları aralıǵındaǵı tegislikte 800—1000 km²/adamdı, Tibet tawlıǵında bolsa 1—2 km² adamdı qurayıdı. Xalqınıń 90 % i mámleket aymaǵınıń 1/3 bólümünde jasaydı.

Qıtayda 2011-jılı qala xalqınıń úlesi 50 % ten arttı hám házirgi kúnde urbanizaciya dárejesi 60 % átirapında bolmaqta. Bul kórsetkish tez pátler menen ósip barmaqta. Mámlekettegi eń iri qalalar qatarına Shanxay, Pekin, Gonkong, Chendu, Guanchjou, Tyanczin, Uxan hám basqalar kiredi.

1. Qıtay mámleketlik dúziminiń ózgeshelikleri nelerden ibarat?
2. Qıtaydıń shıǵıs hám batıs bólümeli tábiyyiy sharayatındaǵı ayırma-shılıqlardı túnsindiriń.
3. Qıtayda xalıqtıń tábiyyiy kóbeyiwin tártipke salıw boyınsha qanday mámleket siyasatı birqansha waqıt dawamında alıp barılǵan edi?
4. Qıtay xalqınıń jaylasıwına tábiyyiy sharayat qanday tásır kórsetken?

43-§. Qıtay ekonomikası hám ekonomikalıq rayonları

Jalpi ishki ónimi (JIÓ), sanaat, janılǵı-energetika kompleksi, metallurgiya, mashinasazlıq, «Ush dara» GESi, diyqansılıq, ekonomikalıq zonalar.

Qıtaydıń jalpi ishki ónimi boyınsha jáhán mámleketleri arasında birinshi orındı iyeleydi. Biraq JIÓ niń xalıqtıń jan basına tuwra keletügen kórsetkishi rawajlanıp atırǵan mámleketler dárejesinde bolmaqta. Aytıp ótiw kerek, sońǵı jılları Qıtay ekonomikası birqansha tez óspekte.

Sanaati. Qıtayda sanaattıń barlıq tarmaqları joqarı dárejede rawajlangan bolıp, sanaat ónimleriniń kóplegen túrlerin islep shıǵarıw boyınsha jáhánde birinshi yaki ekinshi orınlarda turadı. Sonıń ishin-

de, kómirdi qazıp alıw, elektr energiyasın islep shıǵarıw, polat, shoyın, alyuminiy, cink, kobalt, altın hám de basqa qara hám reńli metalların eritiw, aǵash tayarlaw, avtomobil, keme, hár túrli elektro-nika ónimleri, mineral tóginler, cement, qaǵaz, gezlemeler, kiyim-kenshek, ayaq kiyim ónimlerin islep shıǵarıwda QXR jahánde birinshi orındı iyeleydi.

Sanaat geografiyasında úlken ózgerisler payda bolmaqta. Eger Qıtayda XX ásirdiń 70—80-jilları sanaat kárxanalarınıń 2/3 bólimesinden kóbiregi teńiz boyı aymaqlarında jaylasqan bolsa, házirge kelip mámlekettiń az ózlestirilgen ishki aymaqlarında da sanaatlısiw qızgın pátler menen ótpekte.

Sanaattıń tayanış tarmağı janılgı-energetika kompleksi bolıp tabıla-dı. Qıtayda jılına 3,5 mlrd. tonnadan artıq kómır qazıp shıǵarılmakta. Onıń tiykarǵı kánleri mámlekettiń arqa-shıǵıs hám shıǵıs aymaqlarında jaylasqan. Qıtay 2012-jıldan baslap elektr energiyasın islep shıǵarıw kólemine qaray jahánde birinshi orıngá shıqtı hám házirgi waqitta mámlekette jılına 6 trln. kw.s jaqın elektr energiyası islep shıǵarıldı. Tarmaqta JESler salmaǵı 85 % ten joqarı bolıp, olarda qollanılatuǵın janılgınıń derlik 2/3 bólimi kómirden ibarat. Energetikanıń jedel pátler menen ósiwi Qıtayıń iri qalalarında ekologiyalıq jaǵdaydı keskinlestirdi (57-súwret). Sońǵı jilları GES, AES hám qayta tiklenetuǵın resurslarǵa tiykarlangan elektr stanciyaların kóbeytiwge úlken itibar berilmek-te. Sonıń ishinde, Yanczi dáryasında dünýadaǵı eń iri — «Ush dara (Sancya) GES i qurılǵan (58-súwret).

Mashinasazlıq sanaati Qıtayda, ási-rese, tez rawajlanbaqta. Mámleketerde televizor, kúndelikli xızmet etiw texni-kaśınan baslap avtomobil, kompyuter, hár túrli ólshew hám elektrotexnika ónimlerine shekem islep shıǵarılmakta.

Jeńil hám aziq-awqat sanaati Qıtayda jetekshi sanaat tarmaqları bolıp esap-

57-súwret. Pekin qalasında hawanıń pataslanıwı.

58-súwret. Yanczi dáryasındaǵı «Ush dara» (Sancya) GES i.

59-súwret. Qıtaydağı salı maydanları.

lanadı. Ásirese, toqı mashılıq hám teriayaq kiyim sanaatı júdá úlken kólemdеги ónimdi islep shıgaradı.

Awıl xojalığı. Qıtay awıl xojalığının tiykarı diyqanshılıq bolıp tabıladi. Jámi egin maydanlarınıń tiykarǵı bólimi dánli eginler, ásirese salı menen bánt (59-súwret). Qıtay jáhán mámlekеттери arasında biyday, salı kartoshka, palız eginler, miwe ónimleri, júzim, shay, temekiniń jalpı ónimi, qoy, eshki, shosha, quşlar (tawıq) sanı, gósh, jún, máyek, pal tayarlaw, balıq awlaw kólemi boyınsha birinshi orındı iyeleydi.

Qıtay tiykarǵı azaq-awqat ónimlerine bolǵan talabın ózleriniń kúshi esabınan qanaatlandırıdı. Jáhándeǵi jámi egin maydanlarınıń 9 % ine iye bolıp, adamzattıń 18 %inen kóbirek bólimin quraytuǵın xalqın Qıtay ózleriniń resursları esabınan azaq-awqat ónimleri menen támiyinlemekte. Bul jaǵday awıl xojalığındaǵı miynet ónimdarlığınıń joqarılıǵıń kórsetedi.

Qıtay Xalıq Respublikası, 2018-jıl jaǵdayına qaraǵanda, Ózbekstanıń eń iri sırtqı sawda birge islesiwsisi bolıp esaplanadı, sebebi ol Ózbekstanniń da eksport hám import boyınsha sherikleri arasında sawda aylanısına qaray jetekshi orıngá iye.

Ekonomikalıq rayonları. Qıtay Shıǵıs, Oraylıq hám Batıs ekonomikalıq rayon (zona)larga bólinedi. Solardan Shıǵıs ekonomikalıq rayon óziniń tábiyyiy, sociallıq, jámiyetlik, demografiyalıq hám ekonomikalıq dárejesine qaray alındıǵı qatarlarda. Bunda teńiz boyı aymaqları, Shanxay, Pekin, Tiyanczin, Guanchjou qalaları ayrıqsha áhmiyetke iye. Mámlekette ámelge asırılıp atırǵan regionlıq siyasat tábiyyiy resurlarga bay Oraylıq hám Batıs ekonomikalıq zonalardı rawajlandırıw, bul aymaqlardıń milliy ekonomikasındaǵı úlesin kóteriwge baǵdarlangan.

1. Qıtayıń jáhán xojalığındaǵı ornın sıpatlań.
2. Qıtayda sanaattıń qaysı tarmaqları ásirese jaqsı rawajlangan?
3. Ne ushın diyqanshılıq tiykarınan Shıǵıs Qıtayda intensiv rawajlangan?
4. Qıtayıń Shıǵıs, Oraylıq hám Batıs ekonomikalıq zonaları arasındaǵı ayırmashılıqlarga qanday geografiyalıq faktorlar tásır kórsetedi?

44-§. Koreya Respublikası

Yarım ataw mámleketi, áyyemgi platforma, tawlí relyef, jer resurslariň jetispewshılıgi, xalıqtıň tıǵızlıǵı, bir milletli mámlekет, jaňa industrial mámlekет, ekonomikalıq ósiw.

Koreya Respublikası Shıǵıs Aziyada, Koreya yarı� atawınıń qubla bóliminde jaylasqan. Jaǵaları shıǵıstan Yapon teńizi (Koreyada Shıǵıs teńiz dep ataladı, batısta Sarı teńiz (Koreyada Batıs teńiz dep ataladı), qublda Koreya buǵazı hám Shıǵıs Qıtay teńizi (Koreyada Qubla teńiz dep ataladı) suwları menen juwıladi. Koreya Respublikası arqada Koreya Xalıq Demokratiyalıq Respublikası (KXDR) menen

shegaralas. Koreya Respublikasına 3000 ǵa jaqın atawlar tiyisli bolıp, olardan eń irisi — Chedjudo atawı bolıp esaplanadı.

Basqarıw forması — prezidentlik respublikası. Administrativlik-aymaqlıq jaǵınan 9 provinciya, provinciyaǵa teńlestirilgen 6 qala hám óz aldına statusqa iye 1 qalaǵa bólingen unitar mámleket bolıp esaplanadı. Paytaxtı — Seul — mámlekettiń arqa-batısqa jaylasqan (60-súwret).

Tábiyyiy sharayı hám resursları. Koreya Respublikası áyyemgi platformada jaylasqan bolıp, relyefi, tiykarınan, kúshli bóleklengen ortasha biyikliktegi tawlardan ibarat (61-súwret). Relyefiniń tawlılıǵı esabınan Koreya Respublikasında diyqanshılıqqa jaramlı jerler kóp emes hám bul jaǵday koreyalılardı jerden ónimli paydalaniwǵa shaqıradı.

Paydalı qazılmalardan mámlekette kómır, volfram, temir, cink, qorǵasın, altın kánleri bar, lekin qorları az bolǵanlıǵı sebepli Koreya Respublikası hár túrli shiyki zatlarǵa bolǵan talabin kóbirek import esabınan qanaatlandıradı.

Koreya klimatı ortasha bolıp, mussion samalları tásirinde qáliplesedi. Jazı issı hám ıǵal bolıp, uzaq dawam etedi, qıs onsha suwıq emes, qurǵaq. Dáryalar kóp suwlı energetikalıq imkaniyatlarǵa bay.

60-súwret. Seul qalası.

61-súwret. Koreya Respublikasındaǵı tawlar.

En iri dáriyalar — Naktongan hám Xangan. Aymaqtıń úlken bólimin aralas iyne japıraqlı hám keń japıraqlı toǵaylar iyelegen.

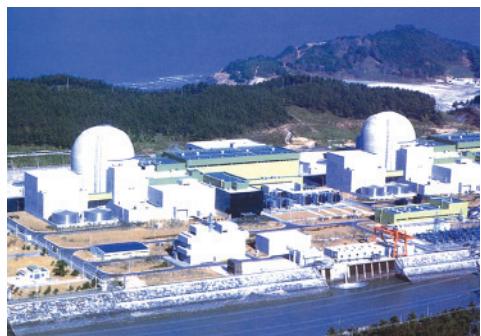
Xalqı. Koreya Respublikasında 51 mln. Adamnan ziyat xalıq jasaydı (2018-j). Koreya Respublikası kópshılıgi Aziya mámlekетlerinen xalıq tábiyyiy kóbeyiwiniń tómen dárejesi menen ajıralıp turadı (jılına 0,1—0,2 %).

Mámlekет xalqınıń dinamikasına unamlı balansqa iye bolǵan sırtqı migraciya da tásir kórsetpekte.

Koreya Respublikası joqarı urbanizaciyalasqan mámlekет, xalqınıń 80 % den ziyati qalalarda jasaydı. En iri qalaları qatarına, Seulden basqa, Pusan, Tegu, Inchxan, Kvanchju hám Tedjan kiredi.

Koreya Respublikası xalqınıń etnikalıq quramı jaǵınan bir milletli mámlekет. Jámi xalqınıń derlik 99 %in koreyalılar qurayıdı. Keń tarqalǵan dinler buddizm hám xristianlıq bolıp esaplanadı.

Koreya Respublikasında xalqınıń tiǵızlıǵınıń ortasha kórsetkishi birqansha joqarı bolıp, 1 km² maydanǵa 500 adamnan kóbirek xalıq tuwra keledi. Mámlekettiń relyefi salıtırmalı tegis bolǵan batis hám qubla teńiz boyı aymaqlarında xalıqtıń tiǵızlıǵı júdá joqarı dárejede.

62-súwret. Koreya Respublikası kemesazlıq hám atom energetikası tarawlarında dúnyadaǵı jetekshi mámlekетlerden biri.

Ekonomikası. Koreya Respublikası 1980-jillardan baslap social-ekonomikalıq rawajlanıwda úlken jetiskenliklerge eristi. Bul ósiw, ásirese, sanaat tarawında kózge taslanadı, sonıń ushın da Koreya Respublikası jańa industrial (sanaatlasqan) mámlekетler toparına kírgizildi. Házirgi kúnde Koreya Respublikası JIÓ kólemi boyınsha jahán mámlekетleriniń birinshi on besligine kiredi.

Sanaattıń eń áhmiyetli tarmaqları avtomobilsazlıq, kemesazlıq, elektrotexnika, elektronika, atom energetikası, metallurgiya, ximiya hám neft ximiya, jeńil sanaatı bolıp esaplanadı. (62-súwret). Atap aytqanda, kemelerdi islep shıǵarıw boyınsha mámlekет jahán de birinshi orında turadı. Sonday-aq, polat, shoyın, cink, qorǵasındı eritiw, avtomobiller hám olardıń kerekli bólimleri, polimer ónimlerin islep shıǵarıw boyınsha Koreya Respublikası jahánniń birinshi besligine kiredi. Koreya Respublikası «Samsung — Electroniks» «Posko» hám basqa dýnyaǵa belgili transmiliy korparaciyalarınıń bolǵanlıǵı menen ajıralıp turadı.

Diyqanshılıqta saligershilik, palız ónimleri, miyweshilik hám júzimgershilik zárúr áhmiyetke iye. Sharwashılıq tarmaqlarınan sút-gósh sharwashılıǵı, qaramal baǵıwshılıq hám shoshqashılıq rawajlangan.

Koreya Respublikası eksport kólemi boyınsha jahánniń jetekshi 10 mámlekетleri qatarına kiredi. Koreya Respublikası Ózbekstan ushın da áhmiyetli sawda sherigi bolıp esaplanadı. 2018-jıl maǵlıwmatlarına qaray, sırtqı sawda aylanısı boyınsha Ózbekstannıń sawda sherikleri arasında Qıtay, Rossiya, Qazaqstan hám Turkiyadan keyin 5-orındı iyelegen, import kólemi boyınsha bolsa Qıtay hám Rossiyadan keyin 3-orında turadı.

1. Koreya Respublikasınıń geografiyalıq ornı tábiyyiy klimat sharayatına qanday tásır kórsetedı?
2. Mámlekет xalqınıń tábiyyiy háreketine qanday ózgeshelik tán?
3. Koreya Respublikasınıń jahán sanaatında tutqan ornın sıpatlap beriń.
4. Koreya Respublikası hám Ózbekstan arasındagi sırtqı ekonomikalıq baylanıslardı túsındırıń.

45-§ Yaponiya

Ataw mámleketi, imperator, Tinish okean seysmikalıq poyası, Fudziyama vulkanı, Kanto tegisligi, bir milletli mámlekет, sintoizm, buddizm, Tokaydo megalopolisi.

Yaponiya Shıgıs Aziyada jaylasqan ataw mámleketi. Yaponiyada jámi atawlар sanı 6852 bolsa da, aymağıınıń 97 %in 4 iri ataw — Xoncyu, Xokkaydo, Kyucyu hám Cikoku atawları iyeleydi. Jaǵaları arqada Oxota, batısta Yapon, qubla-batısta Shıgıs Qıtay teńizi, shıgıs hám qublada Tinish okean suwları menen juwiladı. Yaponiyanıń aymağı arqadan qublaǵa 2800 km aralıqqa sozilǵan.

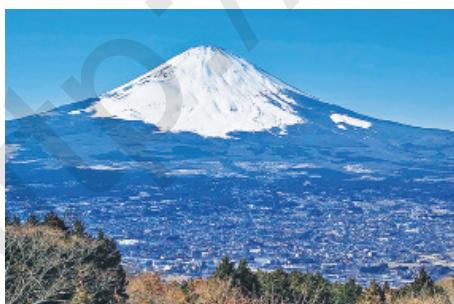
Yaponiya — konstituciyalıq monorxiya, mámlekет basshısı imperator, házirgi jahánnıń siyasiy kartasındaǵı birden-bir mámlekет. Yaponiyanıń konstituciyasına muwapiq, imperator «mámlekет hám millet birliginiń nıshani». Ámeldegi siyasiy basqarıw dúziminde jetekshi rol bas ministrge tiyisli. Yaponiya 47 prefekturaǵa bólinetuǵın unitar mámlekет.

Paytaxtı — Tokio — mámlekettiń eń iri atawı Xoncyunıń shıgısında, Kanto tegisliginde jaylasqan.

Tábiyyiy sharayı hám resursları. Yaponiyada, ol Tinish okean seysmikalıq poyasında jaylasqanlıq sebepli, jer silkiniw hám sunami tez-tez payda boladı. Bul tábiyyiy ózgeshelik Yaponiya, xalqınıń turmısına úlken tásır kórsetedi, sonlıqtan yaponlarǵa balalıq dáwirinenaq ayrıqsha jaǵdaylarda ózin tuwrı tutıw qaǵıydaları úyretiledi.

Mámlekет aymağıınıń 3/4 bólimin taw hám qırlar iyelegen. Yaponiyanıń biyik taw shoqqısı — Fudziyama vulkanı — Yapon xalqı ushın muqaddes orın. (63-súwret). Tawlılıǵı awıl xojalıq jerleriniń jetispewshiligine alıp kelgen.

Yaponiya paydalı qazılmalarǵa bay emes. Mámlekette tiykarınan, yod

63-súwret. Fudziyama vulkanı.

(qorları boyınsha dúnyada 1-orın), kúkirt, sonday-aq, az muğdarda neft, tábiyyiy gaz, altın, gúmis hám basqa mineral resurslar qazıp alındı. Jer astı baylıqlarınıń azlığı Yaponiyani janılgı hám metallardı eń kóp import etiwshi mámlekетlerden birine aylandırған.

Yaponiya, tykarınan, ortasha hám subtropikalıq klimat poyaslarında jaylasqan. Klimatı, ulıwma alganda, musson samalları tásirinde qáliplesken, oğan joqarı dárejedegi ıgallıq tán. Jıllıq jawın-shashın muğdari 1700—4000 mm ge teń. Sonday-aq, Yaponiya klimatına tayfunlardıń tez-tez takırarlanıwı tán.

Ígal klimatlı Yaponiya aymağı kóp suwlı dáryalarǵa bay, olardan suwgarılatuǵın diyqanshılıq hám gidroenergetikada keń paydalanoladı.

Xalqı. Yaponiya xalqı 126,5 mln. adamǵa teń (2018-j). Yaponiyada tuwılıwdıń júdá tómenligi sebepli xalıqtıń tábiyyiy azayıwı baqlanbaqta. Meksika xalqı sanı boyınsha Yaponiyadan aldıǵa ketkennen keyin, yaponiya jáhán mámlekетleriniń birinshi onlıgınan shıqtı.

Yaponiyada qala xalqınıń úlesi 90 % den joqarı. Tokio dúnyanıń eń úlken qalalarınan biri bolıp esaplanadı, onıń aglomeraciyasında 30 mln. adamnan artıq xalqı jasaydı (64-súwret). Paytaxttan, basqa Iokagama, Osaka, Nagoya, Sapporo, Kobe, Kioto mámlekettiń eń iri qalaları bolıp esaplanadı. Xokkaydo atawında jaylasqan Sapporodan basqa barlıq iri qalalar Xoncyu atawınıń qubla-shıǵısında jaylasqan. Mámlekettiń bul bólümde birneshe iri qala aglomeraciyalarınıń tutasıp ketkenligi esabınan jáhándeǵi eń iri megalopolislerden biri — Tokaydo qáliplesti.

Yaponiya xalqınıń 98 % den kóbin yaponlar quraydı. Olardıń tiykargı dinleri-cintoizm hám buddizm. Qızıǵarlı tárepı sonda, yaponlardıń kóphshiligi de cintoizm, hám buddizm dástúrlerine ámel etedi.

Xalqınıń jaylasıwına mámlekет relyefi úlken tásir kórsetken. Yaponiya xalqınıń tiykargı bólimi aymağıınıń 10 % de jasaydı. Xalqı eń tiǵız dárejede Kanto tegisliginde jaylasqan.

64-súwret. Tokiodaǵı kóshe kesispelerden biri.

Ekonomikası. Yaponiya ekonomikası joqarı dárejede rawajlanǵan mámlekет. JIÓ nıń ulıwma kólemine qaray dúnýada AQSH, Qıtay hám Hindstannan keyingi tórtinshi orındı iyeleydi.

Yaponiya sanaatı eń zamanagóy texnologiyalarǵa tiykarlangan tarmaqlar—elektronika, elektrotexnika, stanoksazlıq, kemesazlıq, avtomobilсazlıq, ásbapsazlıq, ximiya hám neft-ximiya sanaatına qánigelesken. Yaponiyaniń eń belgili transmilliy kompaniyalar toparına «Toyota», «Honda», «Soniy», «Micubishi» hám basqalar kiredi.

Yaponiya diyqanshılıǵınıń jetekshi tarmağı saligershilik. Sali jámi egin maydanlarıńıń yarımına egiledi. Sonday-aq, biyday, soya, hár túrlı palız ónimleri hám miyweler de jetistiriledi.

Yaponiyada transporttıń barlıq túrleri joqarı dárejede rawajlanǵan. Mámlekettiń iri qalaların baylanıstırıwshı «Sinkansen» tez júrer poyezdleri ayriqsha itibarǵa sazawar (65-súwret). Yaponiyada ayırım atawlarda suw astı tunnelleri ótkerilgen. Olardan eń uzını Xoncyu hám Xokkaydo atawların baylanıstıratuǵın Seykan tunneli. (54 km).

Yaponiyada turizm jaqsı rawajlanǵan. Hár jılı Yaponiyaǵa 30 mln. shet ellik shayaxatshılar keledi. Yaponiyaniń áhmiyetli touristlik resursı onıń bay hám takırarlanbaytuǵın táriyxıy-mádeniy miyrası (66-súwret).

65-súwret. «Sinkansen» tez júrer poyezdi.

66-súwret. Kioto qalasındaǵı belgili budda ibadatxanası

Xoncyu atawınıń shıǵısında 600 km aralıqta qáliplesken Tınışh okean sanaat regionı ekonomikalıq jaqtan Yaponiyaniń rawajlanǵan rayonı Kyucyu atawınıń qublası, Sikoku de ásirese, Xokkaydo atawı ekonomikalıq jaqtan salıstırmalı tómen rawajlanǵan.

1. Yaponiyanıń ekonomikalıq geografiyalıq ornına baha beriń.
2. Yaponiya tábiyyiy sharayatınıń unamlı hám unamsız täreplerin salıstırıń.
3. Yaponiya hám Koreya Respublikası arasında xalıqtıń tábiyyiy háreketi, quramı hám jaylasıwında qanday uqsaslıq hám ayırmashılıqlar bar?
4. Yaponiyanıń ekonomikalıq qúdiretine qanday faktorlar tásir etedi?

46-§. Hindstan Respublikası

Qubla Aziya, Gimaley tawları, Ganga dáryası, agroklimatlıq resurslar, etnikalıq hár qıylılıq, induizm, rawajlanıp atırğan mámleket.

Hindstan Respublikası Qubla Aziyadaǵı eń iri mámleket, jáhán mámleketleri arasında maydanı boyınsha 7-, xalqınıń sanı boyınsha bolsa 2-orında turadı (2018-j.). Aymağı, tiykarınan, Hindstan yarım atawında jaylasqan bolıp, arqadan qublaǵa 3,2 mln km, batıstan shıǵısqa 2,9 mln km aralıqqa sozilǵan. Hindstanǵa Lakkadiv, Andaman hám Nikobar atawlari da qaraslı bolıp tabıladi. Hindstan Evropa hám Aziya mámleketlerin baylanıstıratuǵın kóp qatnaytuǵın teńiz jolları boyında jaylasqanlığı ekonomikalıq geografiyalıq ornınıń qolaylıǵıñ belgileydi.

Hindstannıń basqarıw forması parlamentar respublika bolıp tabıladi. Siyasiy-aymaqlıq dúzilisine qaray, Hindstan federativ mámleket bolıp tabıladi. Onıń quramında 29 shtat hám 7 awqamlas aymaqları bar. Federaciya birlikleri, tiykarınan, etnikalıq princip boyınsha ajıratılǵan.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları. Hindstan tábiyyiy sharayatı hár qıylı, tábiyyiy resurslarǵa bay. Onıń aymağında planetamızdaǵı eń biyik tawlar, qalın toǵaylor, savannalar menen qaplangan bóleklengeń jazıq tawlıqlar, sheksiz qumlı shólistanlıqlardı ushıratıwǵa boladı (67-súwret).

Onıń jer astı qazılma baylıqları da hár qıylı. Temir, marganec, xrom, titan, uran, toriy rudaları, kómır, almaz, hár túrli qımbat bahalı taslar qorları birqansha úlken bolıp tabıladi. Hindstannıń hár túrli aymaqları hám de teńiz sayızlıqlarınan neft tabılǵan.

Maydanı – 3287,2 mln km².
Xalqı (2018-j.) – 1371 mln.
Paytaxtı – Deli.

Gimalay tawlari

Dekan jazıq
tawlıǵındaǵı savanna

Tar shólistanlıǵı

67-súwret. Hindstan tábiyatınıń hár qıylılıǵı.

Mámlekettiń arqa tárepten biyik Gimalay tawlari menen qorshalǵanlıǵı klimatlıq sharayatına úlken tásir kórsetedi. Hindstan aymaǵında qıs paslı derlik baqlanbaydı. (Gimalay tawlarınan basqa). Sol sebepten Hindstan diyqanları jılına 2–3 márte hasıl jiynawları mûmkin. Jawınsashın máwsimlik xarakterge iye bolıp, tiykarınan iyun—oktyabr aylarında kóp jawadı.

Hindstan aymaǵında kóp suwlı dáryalar kóp. Olardan eń irileri Gimalay tawlarınan baslanıp, Bengaliya qoltığına quyılatuǵın Gang hám Braxmaputra dáryaları. Sonıń menen birge, Godavari, Maxanadi, Kaveri, Krishna, Narmada hám Tapti da iri dáryalar bolıp tabıladı.

Xalqı. Hindstan xalqınıń sanı jaǵınan jáhánde Qıtaydan keyingi ekinshi orındı iyleydi (2018-j). Biraq Hindstan xalqınıń tábiyyiy ósiw pátleri Qıtayǵa salıstırǵanda birqansha joqarılıǵı esabınan eki mamlkeket arasında xalqı sanıdaǵı ayırmashılıq barǵan sayın qısqarıp barmaqta. Sonıń ushın, qánigelerdiń pikirinshe, jaqın jılları Hindstan jáhánnıń xalqı eń kóp bolǵan mámlekette aylanadı.

Hindstan jáhándegi eń kóp milletli mámlekет bolıp tabıladı. Xalqınıń etnikalıq quramı júdá quramalı. Onda jasap atırǵan millet, elat hám qáwimler hár túrli til shańaraqlarına tiyisli. Hindler, bengaller, telugular, panjoblılar támiller eń kóp sanlı milletler bolıp esaplanadı. Hindlerdiń jámi xalqındaǵı úlesi 40 % den biraz joqarıraq.

Xalqınıń diniy quramı da birqansha quramalı. Xalqınıń 80 % induizm dinine sıyınadı. Ekinshi orında musılmınlar turadı. Olar

mámleket xalqınıń 13 %in quraydı. Hindstanda xristianlar, sikxlar, buddistler hám basqa din wákilleri de jasaydı.

Mámlekettiń urbanizaciya dárejesi joqarı emes. Házir mámleket xalqınıń 1/3 bólimi qalalarda jasaydı. Qalalarınan Mumbay (Bombey), Kolkata (Kalkutta), Deli, Bangalor, Chennay (Madras), Haydarabad, Axmadabad eń irileri.

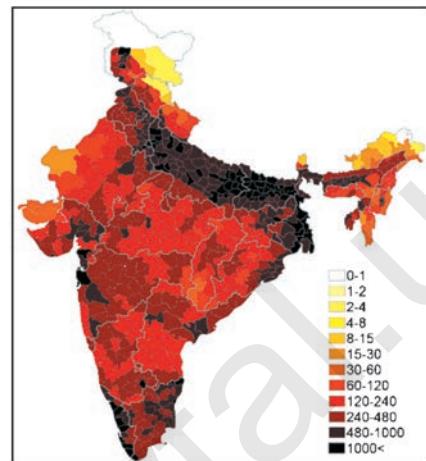
Hindstan xalqı birqansha tegis emes jaylasqan. Xalqı tígızlığı Gang oypatlıǵı hám teńiz boyı tegisliklerinde júdá joqarı dárejede bolsa, Gimaley tawları janbawırları, mámlekettiń arqa-batıs hám oraylıq qurǵaqlıq aymaqlarında bolsa birqansha siyrek jaylasqan. (68-súwret).

Ekonomikası. Hindstan jáhánde jalpi ishki ónim kólemine qaray AQSH hám Qitaydan keyingi 3-orında turadı. (2017-j.) hám tayanış rawajlanıp atırǵan mámleketerlerden biri sanaladı.

Hindstandı kóbinese «ayırmashılıqlar mámleketi» deydi, sebebi onda baylıq penen kámbağallıq, eń zamanagóy óndiris kárghanaları menen natural islep shıǵarıwǵa tiykarlangan ápiwayı xojalıqlar sáykeslesip ketken.

Hindstan jeńil hám azıq-awqat sanaatına qánigelesken mámleketten bargan sayın zamanagóy awır sanaat tarmaqları rawajlangan mámlekette aylanıp barmaqta. Hindstan ekonomikasınıń tiykarın metallurgiya, mashınaszılıq hám ximiya sanaattı quraydı. Hindstan kómır hám temir rudaları, as duzin qazıwda, polat, shoyın, mis, alyuminiy, cement, jip-gezleme, ayaq kiyim islep shıǵarıwda jáhán mámleketeriniń birinshi besligine kiredi. Bangalor qalası pútkil dúnyaǵa belgili zamanagóy málimeleme texnologiyalarınıń orayı bolıp esaplanadı.

Awıl xojalığında jámi bánt xalqınıń 40 % ine jaqın bólimi isleydi. Tábiyyiy sharayatınıń awıl xojalığın rawajlandırıw ushın birqansha qolaylıǵı sebepli aymaǵınıń yarıminan kóbi egin maydanlarına aylandırılgan. Egin maydanlarınıń úlkenligine qaray, ol jáhánde AQSH

68-súwret. Hindstan xalqı tígızlığı (km^2/adam).

dan keyingi 2-orında turadı. Suwgarılatuǵın maydanlarınıń kólemine qaray bolsa, Hindstan tek Qıtaydan keyin turadı. Hindstan salı, biyday, kartoshka, qant qamıs, piste, góza, palız eginleri, miywe, paxta, shay, burısh, hár túrli dárilik eginler jetistiriw boyınsha jáhán mámlekетлериниń jetekshi úshligine kiredi.

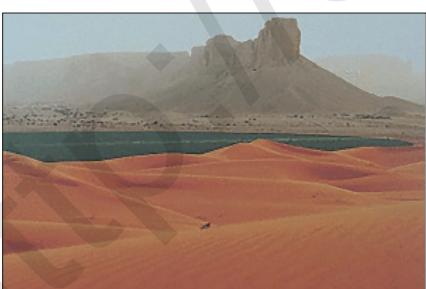
1. Hindstan ekonomikalıq geografiyalıq ornınıń qolaylıǵı ne menen belgilenedi?
2. Hindstan hám Qıtaydıń xalqı tábiyyiy háreketi, milliy hám diniy quramın salıstırıń.
3. Sanaattıń qaysı tarmaqları Hindstanda jaqsı rawajlanǵan?
4. Hindstannıń awıl xojalığı tarawındagı dárejesin bahalań.

47-§. Persiya qoltıǵı arab mámlekетleri

Persiya qoltıǵı, Arabstan yarım atawi, monarxiya, tropikalıq shólistanlılıqlar, teńiz suwin dushshilendirıw, neft sanaati, ziyarat turizmi.

Jáhán energetika xojalığında Persiya qoltıǵı regionı ayrıqsha orıngá iye. Persiya qoltıǵı átirapında 8 mámlekет jaylasqan bolıp, olardan 6 — Saudiya Arabstanı, Birlesken Arab Ámirlikleri (BAÁ), Qatar, Kuveyt, Baxrayn — tábiyyiy geografiyalıq, social-ekonomikalıq siyasıy, demografiyalıq hám milliy-mádeniy jaǵınan bir-birine uqsayıdı. Bul mámlekетler toparı Persiya qoltıǵı arab mámlekетleri dep ataladı.

69-súwret. Arabstan yarım atawındagı shólistanlıq landshaftı.

Persiya qoltıǵındagı kishi atawlarda jaylasqan Baxraynnan basqa, usı topardaǵı barlıq mámlekетler Arabstan yarım atawında jaylasqan. Region ekonomikalıq geografiyalıq ornınıń qolaylıǵı úsh materik — Aziya, Afrika hám Evropa tutasqan aymaqta, xalıqaralıq teńiz jolları jaylasqanlıǵı menen belgilenedi. Persiya qoltıǵı arab mámlekетleri maydanı hám xalqı sanı jaǵınan bir-birinen ajıraladı (11-keste). Regiondaǵı aymaqlıq hám

demografiyalıq dárejesi boyınsha eń iri mámlekет — Saudiya Arabstanı. Qatar, Kuveyt hám Baxrayn bolsa kishi mámlekетler bolıp esaplanadı.

11-keste

Persiya qoltığı arab mámlekетleri haqqında ulıwma maǵlıwmatlar

Mámlekет	Paytaxt	Maydanı (miń km ²)	Xalqi (mln. adam, 2018-j.)
Baxrayn	Manama	0,7	1,5
Birlesken Arab Ámirlikleri	Abu-Dabi	83,6	9,5
Kuveyt	Al-Kuveyt	17,8	4,2
Qatar	Doxa	11,4	2,7
Saudiya Arabstanı	Ar-Riyod	2150	33,4
Oman (Arabstan teńizi)	Maskat	309,5	4,7

Persiya qoltığı arab mámlekетi monarxiya basqarıw formasına iye. Saudiya Arabstanı, Qatar, Oman (Arabstan teńizi) — absolyut monarxiyalar, Kuveyt hám Baxrayn — konstituciyalıq monarxiyalar, BAÁ absolyut monarxiya esaplanatuğın jeti ámirlik federaciyası, mámlekет düziminde absolyut hám konstituciyalıq monarxiya elementleri sáykeslesken.

Tábiyyiy sharayatı hám resursslari. Arabstan yarım atawı relyefinde tegislik hám jazıq tawlıqlar orın iyeleydi. Klimatı tropikalıq, jıl boyı jıllı hám qurǵaq. Jazda kündiz hawa temperaturası +50° C dan joqarı boladı, túnde bolsa 0° C qa shekem túsiwi múmkin. Jıllıq jawın muğdarı 100mm ge jetpeydi. Persiya qoltığı regionında tiykarğı tábiyat zonası tropikalıq shólistanlıqlar (69-súwret).

Persiya qoltığı mámlekетleriniń tiykarğı tábiyyiy baylıǵı úlken neft hám qaz qorları bolıp esaplanadı. Neft qorları menen, ásirese, Saudiya Arabstanı, Kuveyt hám BAÁ, tábiyyiy gaz qorları menen bolsa Qatar, Saudiya Arabstanı hám BAÁ ajıralıp turadı.

Klimattiń qurǵaqshılıǵınan suw resursslari jetispewshiligi bar. Arabstan

70-súwret. Teńiz suwın dushshı etetuğın kárxana.

71-súwret. Mekke qalasındaǵı mudáddes Kaaba sıyına-tugın jeri.

yarım atawında úzliksiz aǵın suwlar joqlığınan áyyemnen jer astı suwları suw deregi sıpatında xızmet etken. Házirgi sharayatta suw menen támiyinleniwde teńiz suwın dushshı etiw úlken áhmiyetke iye (70-súwret). Dáryalar tek jawın jawǵanda suwǵa tolatuǵın ańgarlar — oypatlıqlar kórinisine iye.

Xalqı. Persiya qoltığı arab mámlekетleri xalqınıń ayriqsha ózgesheligi shet ellik migrantlardıń úlken úlesi bolıp tabıladi. Omanda (Arabstan teńizinde)

shet ellik jumıssħilar xaliqtıń 25 % in, Saudiya Arabstanında 30 % in qurasa, basqa mámlekетlerde bul kórsetkish 50 % den joqarı, BAÁ da bolsa 90 % ge jaqın. Shet ellik migrantlar tiykarǵı bólimin Qubla Aziya hám Arqa Afrika mámlekетiniń puqaraları qurayıd.

Xaliqtıń tábiyyiy ósiwi Saudiya Arabstan hám Oman da jılına 1,6–1,8 %, qalǵan mámlekетlerde 0,8–1,3 % ke teń bolıp tabıladi.

Region mámlekетlerine qala xalqınıń júdá joqarı úlesi tán. Ummanda urbanizaciya dárejesi 75 %, Saudiya Arabstanı hám BAÁda 80 % den joqarı, Kuveyt, Qatar hám Baxraynda derlik 100 % ge teń.

Saudiya Arabstanı, BAÁ, Qatar, Kuveytte sunna, Baxraynda shia, Omanda (Arabstan teńizinde) musılmınlar kóphshilikti qurayıd. Saudiya Arabstanındaǵı Mekka hám Madina pútkil dúnýajúzi musılmınları ushın (karamatlı muqaddes) qalalar bolıp esaplanadı, hár jılı ol jerge 2 mln. adam hajı saparın ámelge asırادı (71-súwret).

Ekonomikası. Persiya qoltığı arab mámlekетleri ekonomikalıq rawajlanıwdıń joqarı dárejesi menen ajıralıp turadı. Xalıq jan basına tuwra keletugın JIÓ kólemi boyınsha region mámlekетleri jáhándezi jetekshi orınlarda turadı.

Ekonomikasınıń tayanışh tarmagyı — neft hám gaz sanaatı. Neft hám gaz eksport region mámlekетleri ushın eń áhmiyetli dáramat deregi bolıp esaplanadı. Energiya derekleri menen jaqsı támiyinlengenligi esabınan region mámlekетlerinde ximiya hám neft-ximiya, qara hám reńli metallurgiya sanaatı rawajlanbaqta.

Diyqanshılıqtıń rawajlanıwı suw resurslarınıń jetispewshiligenin sheklengen. Sońǵı waqtılarda tamshılatıp suwgarıw texnologiyaların keń qollanıwǵa itibar qaratılmaqta. Dástúrlik türde tiykargı awıl xojalığı egini xurma palması bolıp tabıldadı.

Sharwashılıqtıń tarmaqları qoyshılıq, eshkishilik hám tuyeshilik.

Region mámleketlerinde, sonday-aq, bank-finans sektori, tranzit sawda hám turizm de rawajlanıp barmaqta.

1. Persiya qoltıǵı arab mámleketleriniń siyasiy dúziminde qanday ulıwma tárepi bar?
2. Arabiya yarım atawı tábiyyiy sharayatı hám resurslarınıń kúshlı hám kúshsız táreplerin salıstırınıń.
3. Perziya qoltıǵı arab mámleketlerde urbanizaciyanıń joqarı dárejesine qanday faktorlar tásır kórsetken?
4. Region mámleketlerinde neft-gaz sanaatında sırtqı ekonomikanıń qanday tarmaqları rawajlanıp barmaqta?

48-§. Indoneziya, Malayziya, Singapur mámleketleri

Qubla-shıǵıs Aziya, ataw mámleket, qolay ekonomikalıq geografiyalıq orın, seysmikalıq aktivlik, ekvatorlıq klimat, jańa industrial mámleketler.

INDONEZIYA

Maydani – 1919,4 miń km².
Xalqı (2018-j.) – 265 mln.
Paytaxtı – Jakarta

Indoneziya Qubla-shıǵıs Aziyada, Tınish hám Hind okeanları arasında jaylasqan. Jähändegi ataw mámleketlerinen eń irisi. Indoneziyadagi eń úlken atawlar – Jańa Gvineya (batis bólimi), Kalimantan (oraylıq hám qubla bólimi), Sumatra, Yava hám de Sulavesi. Xalqınıń 60 % ke jaqını Yava atawında jasaydı. Bul ataw planetamızdagı xalqı eń tiǵız jaylasqan aymaqlardan biri bolıp esaplanadı. Indoneziya paytaxtı Jakarta qalası da Yavada jaylasqan.

Ekonomikalıq geografiyalıq ornınıń qolaylıǵı eki okean (Tınish hám Hind) hám eki materik (Aziya hám de Avstraliya hám Okeaniya) arasında jaylasqanlığı menen belgilenedi.

72-súwret. Yavalılar

jaqsı támiyinlengen. Sonday-aq, Indoneziya jáhánniń toǵay resurslarına eń bay mámlekетlerden biri bolıp esaplanadı.

Xalqı. Indoneziya xalqı sanı boyınsha dýnyada Qıtay, Hindstan hám AGSHdan keyingi 4-orındı iyeleydi. Indoneziya xalqınıń yarıminan kóbiregi qalalarda jasaydı. Mámlekette 10 nan ziyat «millioner» qala bar, eń irisi — Jakartada 10 mln. adam jasaydı.

Indoneziyada 300 ge jaqın millet hám elatlar jasaydı. Mámlekет xalqınıń 40 % inen kóbiregin yavalılar qurayı (72-súwret). Tiykarǵı dini-islam dini bolıp, Indoneziya musılmanlar sanı boyınsha jáhán mámlekетleri arasında birinshi orında turadı.

Ekonomikası. Indoneziya JIÓ kólemi boyınsha jáhánniń 10 aldınǵı mámleketi qatarına kiredi. Sanaattıń jetekshi tarmaqları — janılǵı (kómirdi qazıp alıw boyınsha jáhánde 5-orın, tábiyyiy gazdi qazıp alıw boyınsha 10-orın), ximiya, aziq-awqat, jeńil, avtomobilsazlıq, toǵay, metallurgiya qalayını qazıp alıw boyınsha jáhánde 1-orın).

Tiykarǵı awıl xojalıq eginleri qatarına salı, mákke, kokos palması, tábiyyiy kauchuk, shay, kofe, qant qamıs, kakao, temeki, hár túrli shópler kiredi. Indoneziya kóp eginlerdiń jalpi ónimi boyınsha jáhánde jetekshi orınlardı iyeleydi. Balıq awlaw boyınsha jáhánde 3-orında turadı.

Tábiyyiy sharayati hám resursları. Indoneziya aymağı «Tınışh okean jalınlı halqası»nıń bir bólimi bolıp, oğan tawlı relyef hám joqarı seysmikalıq tán. Indoneziyada 150 ge jaqın hárekettegi vulkanlar bar, olardan eń irileri Bromo, Krakatau, Selak, Tamboro bolıp tabıladı. Indoneziya neft, gaz, kómır, qalayı, temir, marganec, nikel hám basqa paydalı qazılmalarǵa bay.

Klimatı, tiykarınan, ekvatorial, jıl boyı, jıllı ıǵal, jıl máwsimleri arasında ayırmashılıqlar derlik sezilmeydi. Kóp ıǵallı klimat hám tawlı relyef sebepli Indoneziya suw hám gidroenergetika resursları menen

MALAYZIYA

Maydanı — 329,7 mln km²
Xalqı (2018-j.) — 32,5 mln.
Paytaxtı — Kuala-Lumpur.

Malayziya aymağı Qubla Qıtay teńizi menen bir-birinen ajıralıp turǵan eki bólümnen ibarat. Bir bólimi Malakka yarım atawınıń qublasın iyelese, ekinshisi Kalimantan atawınıń arqa bólümünde jaylasqan. Malayziyanıń yarım ataw bólimi janınan Hind hám Tınish okeanların tutastırıwshı teńiz jolları ótedi.

Basqarıw forması-konstituciyalıq monarxiya. Malayziya 13 shtat hám 3 federal aymaqtı birlestiriwshi federativ mámlekет. 9 shtati jergilikli monorxlar tárepinen basqarıladı hám de hár 5 jilda olar óz aralarınan bir húkimdardı mámlekет basshısı — korol lawazımına saylaydı.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları. Malayziya relyefiniń ózgesheliklerine qaray tawlı mámlekет. Tiykarǵı paydalı qazılmaları neft, qalayı, volfram, boksit, altın, mıs bolıp tabıladı. Neft, tiykarınan, mámlekettiń ataw bólümdegi teńiz sayızlığınan qazıp alındı.

Klimatı ekvatorial, jıl dawamında jillı hám jawın kóp. Bunday klimat sebepli Malayziyada kóp suwlı dáryalar kóp. Suw tasqınları mámlekет xalqına úlken ziyan tiygizedi. Mámlekет aymağınıń 60 % in ósimlik hám haywanat dúnyası júdá bay bolǵan ekvatorial toǵaylor qaplaydı (73-súwret).

Xalqı. Malayziyada xalqı tábiyyiy hám migraciyalıq kóbeyiw esabınan tez óspekte. Urbanizaciya dárejesi 75 %, eń iri qala — mámlekет paytaxtı Kuala—Lumpur.

Mámlekет xalqı aymaqlıq jaqtan júdá tegis emes jaylasqan. Aymağınıń 40 % in iyelegen yarım ataw bólümünde mámlekет xalqınıń 80 % i jasaydı. Ásirese, teńiz boyı aymaqlarında xalıq tıǵız dárejede jaylasqan. Mámlekет ishki bólümdegi tawlı aymaqlarda xalıq birqansha siyrek jaylasqan.

Malayziyadaǵı eń iri mámlekет xalqındagı úlesi 50 % den ziyat bolǵan malaylar

73-súwret. Malayziya toǵaylorı.

bolıp tabıladı. Sonday-aq, Malayziyada qıtaylılar, hindler, Kalimantan atawınıń tiykarǵı elatları wákilleri de birqansha kóp.

Keń tarqalǵan din — islam, mámlekет konstituciyasına muwapiq, mámlekет dini dárejesine iye. Biraq Malayziyada buddizm, induizm xristianlıq dinleri de belgili dárejede ushırasadı.

Ekonomikası. Malayziya ekonomikası joqarı pátler menen ósip atırǵan jańa industrial mámleketterden biri. Malayziya sanaatı, tiykarınan, kóp tarmaqlı mashinasazlıqqı qánigelesken (elektronika, kúndelikli xızmet kórsetetuǵın texnika, avtomobil islep shıǵarıw). Sonıń menen birge, neft-ximiya hám metallurgiya sanaatları da jaqsı, tábiyyiy kauchuk, maylı palma, kokos palması, banan, temeki, burish hám basqa eginlerdi jetistiriwge qánigelesken.

Malayziyanıń tábiyatı hám bay táriyxiy-mádeniy miyrası mámlekette turizmdi rawajlandırıwǵa úlken imkaniyat jaratadı. Sońgi jılları Malayziya shet ellik sayaxatshılar sanınıń kópligi boyınsha jáhánnıń jetekshi 10 mámleketteri qatarına kirmekte.

SINGAPUR

Maydanı — 0,7 míń km².
Xalqı (2018-j) — 5,8 mln.
Paytaxtı — Singapur.

Singapur Qubla shıǵıs Aziyada, Malakka yarııı atawınıń qubla shekesinen tar buǵaz penen ajıralıp turǵan kishi atawlarda jaylasqan. Singapur Aziya hám pútkil jáhándegei eń kishi mámleketterden biri bolıp, tolıq türde bir qaladan ibarat. Singapur kóp qatnaytuǵın teńiz jolları boyında jaylasqanlıǵı onıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwı ushın júdá úlken áhmiyetke iye. Basqarıw jaǵınan parlamentar respublika bolıp tabıladı. Mámlekettiń siyasiy basqarıw sistemásında tiykarǵı roldı bas ministr oynaydı.

Tábiyyiy sharayatı hám resurssları. Singapurdıń relyefi pás tegislik kórinisine iye bolıp, mámlekettiń eń biyik noqatı teńiz qáddinen barjoǵı 166 metrde jaylasqan. Singapur heshqanday paydalı qazılmalarǵa iye emes. Singapur ekvator sızıǵına júdá jaqın jaylasqan hám onıń klimati tipik ekvatorial xarakterge iye. İyul hám yanvar aylarınıń ortasha temperaturası 2°C qa parıq etedi, tek.

Aymaǵı kishiligi esabınan Singapur ishimlik suwı menen jeterli dárejede támiyinlengen hám onı, tiykarınan, Malayziyadan import etiwge májbúr.

Xalqı. Singapur xalqı tıǵızlıǵı boyınsha dúnyada Monakodan keyingi 2-orında turadı. Singapur pútkilley bir qaladan ibarat bolǵanlıǵı ushın urbanizaciya dárejesi 100 % ke teń. Singapur Aziyanıń xalqı tábiyyiy kóbeyiwi eń tomen bolǵan mámlekетlerden biri hám xalqı, tiykarınan, sırtqı migraciya esabınan kóbeymekte.

Singapur xalqınıń 75 %in qıtaylılar quraydı. Malaylardıń úlesi 15 %, hindler xalqınıń 8 %ine tuwra keledi. Rásmiy tilleri — inglís, qıtay, malay, tamil. Eń kóp tarqalǵan dinler buddizm hám konfuciylık.

Ekonomikası. Salıstırmalı qısqa tariyxıı dáwir ishinde Singapur jáhándegi texnologiyalıq hám ekonomikalıq jaǵınan aldıńǵı mámlekетlerden birine aylandı. Házırkı basqıshta Singapur xalqı jan basına tuwra keletugıın JIÓ muǵdari boyınsha jáhán mámlekетleri ishinde eń joqarı kórsetkishlerden birine iye. Sanaattiń elektronika, elektrotexnika, kemesazlıq, neftti qayta islew, ximiya, farmasevtika tarmaqları jaqsı rawajlanǵan hám eksportqa baǵdarlangan. Sanaat ushın shiyki zat resursları qońsı mámlekетlerden import etiledi. Xabar texnologiyaları hám biotexnologiya tarawlarında da Singapur úlken jetiskenliklerge erisen. Xalıqaralıq transport hám bank-finans xızmetlerin kórsetiw, turizm tarawlari da Singapur ushın úlken ekonomikalıq áhmiyetke iye. Singapur qalası dúnyadaǵı eń iri portlardan biri bolıp esaplanadı (74-súwret).

1. Indoneziya, Malayziya hám Singapurdıń ekonomikalıq geografiyalıq orınları qanday tárepleri menen óz ara uqsas?
2. Indoneziya, Malayziya hám Singapurdıń klimatına qanday ózgeshelikler tán?
3. Úsh mámlekет xalqınıń etnikalıq hám diniy quramın salıstırıń.
4. Úsh mámlekettiń hárbiriniń ekonomikalıq rawajlanıwi ushın qanday faktorlar zárúrligin anıqlań.

74-súwret. Singapur portı.

7-BAP. AFRIKA, AVSTRALIYA HÁM OKEANIYA, AMERIKA MÁMLEKETLERİ

49-§. Afrikanıń geografiyalıq ornı hám siyasiy kartası

Kontinent, materik, Gibraltar buǵazı, Suvaysh kanalı, koloniya, «Afrika jılı», Saxara, shólistanlıq, Saxel.

75-súwret. Afrika materigi.

batıstan bolsa bas meridian ótken. Sol sebepli Afrika hám Arqa, hám Qubla, hám Shıǵıs, hám Batıs yarımla sharlarda jaylasqan. (75-súwret).

Afrika jaǵaları arqada Jer Orta teńiz, arqa-shıǵısta Qızıl teńiz, shıǵısta Hind okeani, batısta Atlantika okeani suwları menen juwiladı. Qızıl teńiz, Suvaysh kanalı hám Bob-al-Mandob buǵazı Afrikanı Aziyadan, Jer Orta teńiz hám Gibraltar buǵazı bolsa Evropa materiginen bólip turadı (76-súwret).

Afrika materigi ataw hám yarımla atawlар azlıǵı menen ajıralıp turadı. Onıń quramına Hind okeanındaǵı Madagaskar (planetamızdaǵı atawlар arasında maydanı jaǵınan 4-orında turadı), Maskaren, Komor, Seyshel atawları, Atlantika okeanındaǵı Jasıl murın, Kanar, San-Tome hám Principi, Áwliye Elena hám basqa atawlар kiredi. Birden-bir iri yarımla atawi Somali bolıp esaplanadı.

Afrika materigi usı attaǵı materik hám oǵan tutasqan atawlardan ibarat. Áyyemgi finikiyalılar «afarik» sózi menen Karfagennen batısta jasawshı qáwimlerin ataǵan («afar» sózi finikiyalılar tilinde «shań» mánisin ańlatqan). Rimliler Karfagen hám onıń átirapların basıp algannan soń bul aymaqqa Afrika atın bergen. Keyin bolsa at pútkil materik hám kontinentke qollana baslaǵan.

Afrikanıń atawlар menen birgeliktegi maydanı 30,3 mln. km²dı quraydı.

Afrikanıń ortasınan ekvator sızıǵı,

Afrikanıń házirgi siyasiy kartasında 54 górezsiz mámleket bar. Materiktiń siyasiy kartasınıń qáliplesiw tariyxı ózine tán ózgesheliklerge iye. Ullı geografiyalıq ashılıwlar dáwirinen baslap Afrikanıń aymaqları Evropa, mámleketleriniń kolo niyalarına aylandı. XX ásirdiń basına kelip Afrikada tek góza 2 górezsiz mámleket qalǵan edi: birneshe mıń jillıq mámleketshilik tariyxına iye Efiopiya hám de 1847-jıl AQSH tiń járdeminde dúzilgen Batıs Afrikadağı Liberiya mámleketi. Materiktiń qalǵan aymağı bolsa Ullı Britaniya, Franciya, Portugaliya, Belgiya, Germaniya, Italiya hám Ispaniya tárepinen óz ara bolıp alıngan edi.

Afrika mámleketleri 1950-jılları górezsizlikke erise basladı. 1960-jıl BMSH tárepinen «Afrika jılı» dep daǵazalanıp, sol jılı materiktegi 17 mámleket górezsizlikke eristi hám jáhán jámiyetshiliği tárepinen tán alındı. Kóplegen mámleketleri 1960—1980-jılları mámleket górezsizligin qolǵa kirgizedi. Materiktegi eń jas mámleketler 1990-jılı górezsizlikke erisen Namibiya, 1993-jılı Efiyopiyadan bólınip shıqqan Eritreya hám 2011-jılı górezsizligin daǵazalaǵan Qubla Sudan bolıp esaplanadı.

Afrikadağı kóplegen mámleketlerdiń shegaraları koloniallıq dáwirinde qáliplesken bolıp, kóphilik jaǵdaylarda tábiyyiy hám etnikalıq shegaralarǵa say kelmeytuǵın jasalma kóriniske iye. Bunıń tásirinde elege shekem materikte hár túrli áskeriy kelispewshilikler hám mámleketlik awdarıspaqları tez-tez payda bolıp turadı.

Afrika siyasiy kartasınıń ózine tán táreplerinen biri iri maydanlı mámleketlerdiń kópligi bolıp tabıldır. Jáhándeǵi aymağı 1 mln. km² dan úlken bolǵan 29 mámleketten 12 si Afrikada jaylasqan (Aljır, KDR, Sudan, Liviya, Chad, Niger, Angola, Mali, QAR, Efiopiya, Mavritaniya, Mısır). Jáhán boyınsha bar maydanı 1 mıń km² dan aspaytuǵın 24 mámleketten tek 1 — Seyshel atawlari — Afrikaǵa tiyisli.

Afrikada jámi 6 ataw mámleketleri jaylasqan. Olar Madagaskar, Kabo-Verde, Komor atawlari, Mavrikiy, San-Tome hám Principi hám de Seyshel atawlari bolıp tabıldır. Teńizlerge shıǵıw imkaniyati joq mámleketler sanı boyınsha Afrika materikler arasında jetekshilik etedi.

76-súwret. Gibraltar buǵazınıń Evropadağı jaǵasınan Afrika jaǵasınıń kórini

77-súwret. Shólistanlıq kúshli rawajlanıp atırğan Saxel úlkesiniń aymaǵı.

Afrikada qurǵaqlıq ishkerisinde jaylasqan jámi 16 mámleket bar. Olardıń qatarında Chad, Niger, Mali, Efiopiya, Zambiya, Bocvana, Qubla Sudan siyaqlı iri mámleketler bar. Efiopiya jáhánniń qurǵaqlıq ishkerisinde jaylasqan 44 mámleketler arasında xalıq sanı boyınsha jetekshi bolıp esaplanadı.

Afrika mámleketlerinen 51 i respublika, 3 i (Marokko, Svazilend (Esvatini), Lesoto) monarxiya basqarıw formasına iye. Administrativlik-aymaqlıq tärepten Afrikadaǵı 6 mámleket—Nigeriya, Efiopiya, Sudan, Qubla Sudan, Somali, Komor atawları — federativlik dúziliske iye.

Afrika mámleketleri bay hám hár qıylı tábiyyiy resursları, ásirese, mineral baylıqları menen ajıralıp turadı. Neft hám tábiyyiy gaz qorlarına Nigeriya, Aljir, Liviya, Angola, Gabon, Kongo mámleketleri bay. Materikte eń úlken kómır qorları menen QAR ajıralıp turadı. QAR, Nambiya, Botswana, Zambiya, KDR, Niger hám basqa kóplegen Afrika mámleketleri reńli, qımbat bahalı hám radiaktiv metallar, almazdıń iri kánleri menen belgili. Afrikada keń tarqalǵan tábiyat zonaları savanna, yarıı shólistanlıq, shólistan hám ıgal ekvatorial toǵaylar bolıp esaplanadı. Arqa Afrikada planetamızdaǵı eń iri shólistanlıq — Saxara jaylasqan. Onıń qubla shegarası boylap sozılǵan Saxel dep atalıwshı yarıı shólistanlıq ózgeshe tábiyyiy geografiyalıq úlke jáhán boyınsha xalqı hám awıl xojalığı suwsızlıq procesinen eń ayrıqsha ziyan kórip atırğan aymaq bolıp esaplanadı. Saxel Sudan, Chad, Niger, Mali, Mavritaniya siyaqlı mámleketler aymaǵın óz ishine aladı. (77-súwret).

1. Afrikanıń geografiyalıq ornı onıń tábiyyiy sharayatına qanday tásir kórsetken?
2. Afrika siyasiy kartasınıń tariyxıı qáliplesiwı hám zamanagóy jaǵdayınıń ózgesheliklerin túsindiriń.
3. Afrika mámleketleriniń koloniallıq ótmishi olardıń házirgi kúndegi rawajlanıwına qanday tárizde tásir kórsetpekte?
4. Saxel tábiyyiy geografiyalıq úlkesi qayerde jaylasqan hám qanday ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı?

50-§. Afrika mámlekетлеринің xalqı hám xojalığı

Xalqınıң тұғызылығы, табиyyiy kóbeyiwi, urbanizaciya, qubla evropeoidler, negroidler, xalqınıң etnikaliq hám diniy quramı, shiyki zatti jetkerip beriwshi xojalıq tarmaqları, jeke egin.

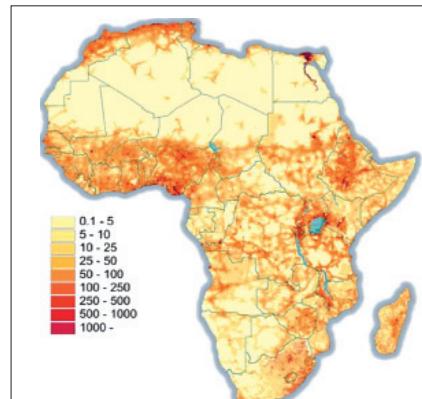
Afrika xalqı sanı boyınsha Aziyadan keyingi materik esaplanıp, 2018-jıl jaǵdayına qaray, ol jerde 1,3 millardǵa jaqın adam jasaydı. Bul jähán xalqınıң 17 % in quraydı.

Afrika mámlekетleri arasında xalqı sanı jaǵınan Nigeriya ayriqsha ajıralıp turadı. Onıń xalqı, 2018-jıl esabına qaraǵanda, 196 mln. adamǵa teń jähán mámlekетleri arasında 7-orında. Itibarlısı, Nigeriya Afrika mámlekетleri qatarında maydanı boyınsha 14-orında turadı, tek.

Xalqı sanı jaǵınan Nigeriyadan keyingi jetekshi orınlardı Efiopiya (107,5 mln. adam), Mısır (97 mln. adam), Kongo Demokratıyalıq Respublikası (84,3 mln. adam), Tanzaniya (59,1mln. adam) hám Qubla Afrika Respublikası (57,7 mln. adam) siyaqlı mámlekетler iyeleydi (2018-j.).

Afrika xalqı materik boyınsha tegis emes jaylasqan (78-súwret). Buǵan tábiyyiy faktorlar, ásirese, klimat hám suw resursları úlken tásir kórsetken. Nil oypatlıǵı hám deltasi, Jer Orta teńiz hám Gvineya qoltıǵı boyı aymaqları, Shiǵıs Afrikanıń taw arasında batıqları hám QARnıń sanaatlasqan rayonlarında xalıqtıń tıǵızlıǵı eń joqarı dárejege iye. Házirgi waqıtta, Saxara, Kalaxari, Namib siyaqlı tropikalıq shólistanlıqlarda xalıqtıń tıǵızlıǵı júdá tómen.

Afrika xalqı eń joqarǵı tezlikte ósip atırǵan materik. Jähán xalqı házirgi waqıtta ortasha jıllıq esabınan 1,2 % ge kóbeyip baratırǵan bolsa, Afrikada bul kórsetkish 2,6 % di quraydı. Afrikanıń kóphsilik mámlekетлерине tuwılıw hám tábiyyiy kóbeyiwdiń joqarı pátleri, ortasha ómir kóriwdiń salıstırmalı tómen kórsetkishleri tán (12-keste). Bul boyınsha

78-súwret. Afrikada xalıq tıǵızlıǵı ($\text{km}^2 \text{ adam}$).

jaǵday tek Tunis, Marokko, Liviya, Botsvana, QAR, Mavrikiy hám Seysheel atawları sıyaqlı social-ekonomikalıq rawajlaniwı birqansha joqarı bolǵan mámleketlerde materiktegi ulıwma jaǵdaydan pariq etedi.

12-keste

Afrikadaǵı ayırım mámleketler hám de Germaniya hám Yaponiyanıń demografiyalıq kórsetkishleri (2018-jıl jaǵdayına qaray)

Kórsetkishler	Afrikanıń ayırım mámleketleri		Jáhánniń rawajlangan mámleketleri	
	Niger	Chad	Germaniya	Yaponiya
1 hayalǵa tuwra keletugın ortasha perzent sanı	7,2	6,4	1,6	1,4
Xaliqtıń jilliq tábiyyiy kóbeyiwi, %	3,8	3,1	-0,2	-0,3
Er adam hám hayallardıń ortasha ómir súriwi, jas	E. – 59 H. – 61	E. – 52 H. – 54	E. – 78 H. – 83	E. – 81 H. – 87
Xaliqtıń jas quramında 15 jasqa shekemgi balalar úlesi, %	50	47	13	12
Xaliqtıń jas quramında 65 jastan úlken bolǵanlardıń úlesi, %	3	2	21	28
Jas náresteler ólimi, 1000 tuwilǵan nárestege salistirmalı	60	72	3	2

Afrika materiker arasında urbanizaciya dárejesi (43 %, 2018-j) jaǵınan aqırǵı orında turadı. Qala xalqı salmaǵı Jer Orta teńiz boyı mámleketleri, QAR, kishi ataw mámleketleri hám neft sanaatı rawajlangan mámleketlerinde joqarı. Niger, Ruanda, Burundi, Malavi sıyaqlı mámleketlerde bolsa urbanizaciya dárejesi 20 % ke de jetpeydi.

Xaliqtıń rasalıq, etnikalıq hám diniy quramı jaǵınan Afrika materigi eki úlken bólime bólinedi, Birinshisi, Mısır, Liviya, Sudan, Aljir, Tunis, Marokko, Mavritaniya sıyaqlı mámleketlerden ibarat bolǵan Arqa Afrika regionı. Bul mámleketlerde, tiykarınan, qubla evropeoid rasasına tiyisli bolǵan arab hám barbarlar jasaydı, tiykarǵı dini islam dini xojalıqtıń etnikalıq hám diniy quramı pútinligi menen ajiralıp turadı. Materiktegi basqa mámleketlerde bolsa Tropikalıq Afrika regionın quraydı. Bul region xalqınıń etnikalıq quramı júdá hár qıylı bolıp, tiykarınan, negroid rasasına tiyisli júzlegen millet, elat hám qáwimlerden ibarat. Dinlerden bolsa islam, xrıstianlıq hám hár túrli

jergilikli dinler keń tarqalǵan bolıp, hár qıylı mámleketlerde olardıń qatnasi hár túrli.

Afrika mámleketleriniń jáhán xojalığındagı ornı, tiykarınan, taw-kán sanaatı hám tropikalıq diyqanshılığı menen belgilenedi. Yaǵníy materiktegi mámleketler ekonomikasında kóbirek shiyki zattı jet-kerip beretuǵın tarmaqlar ústinkilik etedi. Bunıń tiykarǵı sebepleri qánigelesiwiniń koloniallıq dáwirinde qálipleskenligi, óndiristiń tex-nikalıq hám texnologiyalıq qalaqlığı menen baylanıslı.

Nigeriya, Aljır, Angola, Liviya, Gabon, Kongo, Ekvatorial Gvineya neft hám tábiyyi gaz, Niger hám Malavi uran, Gvineya boksit, Zambiya hám KDR mis, Marokko fosforit, Gana hám Tanzaniya altın, Botswana, KDR, Angola, Zimbabve, Namibiya almaz, QAR bolsa taskómır, temir, marganec, altın, platina, almaz siyaqlı mineral resurslardı qazıp alıw hám eksport etiw kólemi menen ajıralıp turadı.

Kóphsilik Afrika mámleketleriniń awıl xojalığı ushın belgili bir egin túriniń jekke hákimligi tán. Máselen, Sudan, Mali, Chad hám Burkina-Fasada tiykarǵı egin paxta, Kot-D'Ivuar, Gana, Kamerunda kakao, Senegal hám Gambiyada góza, Efiopiya hám Ugandada kofe Keniyada bolsa shay bolıp esaplanadı. Kóp tarmaqlı awıl xojalığı QAR hám de Jer Orta teńizi boyı mámleketlerinde qáliplesken.

Social-ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi kóz qarasınan Afrika 3 bólimge bólinedi. QAR materiktegi mámleketler arasında ekonomikalıq jaǵınan eń qúdiretlisi bolǵanlıǵı ushın ayrıqsha ajıraladı. Misr, Liviya, Aljır, Tunis hám Marokko siyaqlı birqansha joqarı dárejede rawajlanıp atırǵan mámleketler Arqa (Jer Orta teńiz boyı) Afrika ekonomikalıq geografiyalıq regionın payda etedi. Materikiń qalǵan mámleketleri Tropikalıq Afrika regionı quramına kiredi. Tropikalıq Afrikadaǵı 34 mámleket BMSH tárepinen jáhánniń eń tómen rawajlangan mámleketleri toparına kirgizilgen.

1. Afrika mámleketiniń xalqınıń kóbeyiwi hám jas quramınıń ózine tán ózgehseliklerin túsindiriń.
2. Xalqınıń rasalıq hám diniy quramı jaǵınan Afrika qaysı eki regionǵa bólinedi? Bul eki aymaq xalqına qısqasha sıpatlama beriń.
3. Afrika mámleketiniń jáhán xojalığındagı ornıń qaysı tarmaqlar belgi-lep bermekte?
4. Afrika mámleketiniń awıl xojalığı ushın qanday tárep tán? Bul ózge-shelikti ayırım mámleketler mísalında kórsetiń.

51-§. Qubla Afrika Respublikası

Drakon hám Kap tawlari Veld platosı, tropikalıq shólistanlıqlar, subtropikalıq klimat, afrikanerler, afrikaanc tili, taw-kán sanaati.

Maydani—1219,9 min km².
Xalqı (2018-j).—57,7mln.
Paytaxtı—Pretoriya

Qubla Afrika Respublikası (QAR) Afrika materiginiń shetki qubla bólümimde jaylasqan, jaǵaları qubla-batısta Atlantika, qubla-shıǵısta Hind okeanı suwları menen juwiladı. QAR xalıqaralıq teńiz jolları boyında jaylasqan. QARdaǵı Keyptaun qalası Qubla yarım shardaǵı iri port-qalalardan biri (79-súwret).

Basqarıw forması — parlamentar respublika. Paytaxtı — Pretoriya qalası. Ol jerde prezident hám húkimettiń sarayı jaylasqan, parlament Keyptaunda, Joqarı sud Blumfonteyn qalasında xızmet kórsetedi.

Tábiyyiy sharayatı hám resursslari. QAR aymağıınıń relyefi hár qıylı. Shıǵısında Drakon tawlari, qublasında Kap tawlari jaylasqan. Mámlekettiń arqa hám oraylıq bólümleri Veld platosı, batısı tegislik relyefi menen ajıralıp turadı. QAR iri mineral baylıqlarǵa iye, máselen, kómır, marganec, xrom, uran, altın, almaz, platına, vanadiy hám hár túrli bahalı metallardıń úlken qorları bar.

QAR díń oraylıq hám batıs aymaqlarında issı hám qurǵaq tropikalıq klimat qáliplesken. Mámleket qublası hám shıǵısında teńiz boyı aymaqlarında bolsa iǵal subtropikalıq klimat, al qurǵaq bólümimde suw resursslari jetispewshılıgi bar.

Xalqı. QAR materik mámlekетleri arasında xalqı sanı boyınsha 6-orında turadı. Xalqınıń tábiyyiy kóbe-yiwi pátleri kóphshilik Afrika mámlekетlerine salıstırǵanda tómenirek bolıp, jıllıq esabında 1—1,2 % ke teń. QAR xalqı qońsı mámlekетlerden kóship kelip atırǵanlar esabınan da kóbeymekte.

QAR da urbanizaciya dárejesi 65 % ke teń hám bul kórsetkish Afrikadaǵı kóp mámlekетlerge salıstırǵanda bir-

79-súwret. Keyptaum qalası.

qansha joqarı. Mámlekettiń eń iri qalası hám ekonomikalıq paytaxtı Yoxannesburg.

QAR xalqınıń 80 % in hár túrli jergilikli millet hám elatlar quraydı. QAR Tropikalıq Afrika mámlekетteleri-nen evropalılardıń salıstırmalı joqarı úlesi (10 % ge jaqın) menen ajıraladı. Evropalılardıń úlken bólimin afrikanerler — XVIII—XIX ásirlerde kóship kelgen gollandlardıń áwladları quraydı. Olar niderland tilinde qáliplesken afrikaanc tilinde sóyleydi.

Mámlekettiń arqa-shıǵısındaǵı sanaat rayonları, qubla-shıǵıs hám qubla teńiz boyı aymaqlarında xalıqtıń tıǵızlıǵı joqarı bolsa, batıs hám arqa-batıs suwsız shólistanlıq aymaqlarında xalıq júdá siyrek jaylasqan.

Ekonomikası. QAR materiktegi ekonomikalıq jaqtan eń rawajlanǵan mámlekет bolıp esaplanadı. Ekonomikası taw-kán sanaatı, mashına-sazlıq, kóptarmaqlı awıl xojalıǵı hám turizmge qánigelesken.

Hár túrli paydalı qazılmalardıń bay qorları esabınan QAR da taw-kán sanaatı joqarı dárejede rawajlanǵan. QAR kómır, temir ru-dası, marganec, altın, platina, palladiy, almaz hám basqa mineral resurslardı qazıp alıw boyınsha jáhán mámlekетleri ishinde jetekshi orınlardı iyleydi. QAR jáhándezegi eń iri kómır eksportyorlarının biri bolıp tabıladı.

Awıl xojalıǵı mámlekет aymağınıń 15 % bóliminde intensiv rawajlanǵan. Bunıń tiykargı sebebi suw resurslarınıń jetispewshılıgi menen baylanıslı. Biraq, soǵan qaramastan, QARda diyqanshılıq hám sharwashılıqtıń hár túrli tarmaqları joqarı dárejede rawajlanǵan. Diyqanshılıqtıń eń áhmiyetli tarmaqları baǵshılıq hám júzimgershilik bolıp esaplanadı. Sharwashılıqtıń tiykargı tarmaqları qara mal baǵıwshılıq, qoyshılıq, eshkishilik. QAR da sharwashılıqtıń dástúrlik emes tarmaǵı-túyequslardı baǵıw rawajlanǵan (80-súwret).

QARDIŃ qubla teńiz boyı bóliminde mámlekет ishkerisindegi iri qalalarda turizm jaqsı rawajlanǵan.

80-rasm. Túyequs ferması.

1. QARDIŃ ekonomikalıq geografiyalıq ornınıń qolaylılıǵıń bahalań.

- Mámlekettiń tábiyyiy sharayatı hám resursslarınıń kúshli hám kúshsiz täreplerin aniqlań.
- QAR Tropikalıq Afrika mámlekетlerinen xalqınıń kóbeyiwı hám quramı jaǵınan qalay ajiraladı?
- QAR ekonomikası qanday tarmaqlarǵa qánigelesken?

52-§. Nigeriya Federativ Respublikası

Batis Afrika, Tropikalıq Afrika, Gvineya qoltığı, Niger deltasi, Lagos, xausa, yoruba, igbo, neft hám neftti qayta islew sanaati.

Maydanı — 923,7 miń km². Xalqı (2018-j.) — 195,9 mln. Paytaxtı — Abuja.	

Nigeriya Federativ Respublikası Batis Afrikada jaylasqan. Jaǵaları qubladan Atlantika okeanınıń Gvineya qoltığı suwlarınan juwiladı.

Basqarıw forması — prezidentlik respublikası. Nigeriya federativlik mámlekет bolıp, 36 shtat hám federal paytaxt aymağınan ibarat. Nigeriyanıń shtatlari, tiykarınan, etnikalıq princip tiykarında ajiratıp qoyılğan. Paytaxt — Abuja qalası — mámlekettiń orayında jaylasqan (81-súwret).

Tábiyyiy sharayatı hám resurssları. Nigeriyanıń aymağı Niger hám Benue dáryaları menen relyefi jaǵınan ajiralatuǵın eki bólimge bólinedi. Arqada relyef, tiykarınan, jazıq tawlıqlardan ibarat, mámlekettiń qubla bólimi bolsa pás tegislikler menen bánt.

Nigeriyanıń eń úlken tábiyyiy baylığı — onıń neft qorları. Neft kánleri kóbirek mámlekettiń qubla bóliminde jaylasqan.

Mámlekет, tiykarınan, subekvatoriyalıq hám ekvatorial klimat poyaslarında regionlarında jaylasqan. Jıl boyı issı temperatura saqlanadı. Jawın muğdarı qubla teńiz boyı aymaqlarınan arqaǵa qaray azayıp baradı. Ekvatorial klimatlı bóliminde jılıq jawın muğdarı 3000 mm átirapında. Turaqlı hám máwsimlik ıǵal toǵaylor hám de savannalar Nigeriyanıń tiykarǵı tábiyat zonaları.

81-súwret. Abuja qalası.

Nigeriyadağı dáryalardan eń irisi Niger dáryası bolıp esaplanadı. Ol Gvineya qoltığına quyılıwında úlken deltani payda etedi. Niger deltası mámlekettiń áhmiyetli ekonomikalıq rayonı bolıp esaplanadı.

Xalqı. Nigeriya xalqı sanı boyınsha jahánde 7-orında turadı hám ol dünyanıń 10 aldingı mámleketi arasında tábiyyiy kóbeyiwdiń eń joqarǵı pátleri menen ajıralıp turadı. Nigeriya xalqı jılına 4—4,5 million adamǵa kóbeymekte.

Nigeriya xalqınıń derlik yarmı qalalarda jasaydı. Nigeriyada 6 «millioner» qala bar. Gvineya qoltığı jaǵısında jaylasqan Lagos qalası tek Nigeriya emes, al pútkil Afrikadağı eń iri qala bolıp esaplanadı (82-súwret). Lagos 1991-jılgá shekem mámlekет paytaxtı bolǵan, biraq onıń xalqı júdá kópligi sebepli paytaxtı Abuja qalasına kóshirildi.

Nigeriya Tropikalıq Afrikadağı kóphsilik mámleketter siyaqlı kóp milletli mámlekет, xalqınıń etnikalıq quramı 250 den ziyat jergilikli millet hám elatlardan ibarat. Eń iri milletleri—xausa, yoruba hám igbo (hárbi jámi xalıqtıń shama menen 20 % in qurayıd). Mámlekет tili — inglés. Nigeriyanıń arqa hám batıs shtatlarında islam dini, shıǵıs hám qubla shtatlarında bolsa xristian dini kóbirek tarqalǵan.

Xalqınıń tıǵızlıǵı mámlekette ortasha esapta 1 km² ǵa 200 adamnan ziyatıraq bolsa, jaǵa boyı aymaqlarında bunnan 3—4 ese joqarı.

Ekonomikası. Nigeriya JIÓnıń ulıwma kólemi boyınsha Afrikada 1-orında turadı, JIÓnıń xalqınıń jan basına tuwra keletuǵın muǵdarı bolsa onsha joqarı emes—6000 AQSH dolları átirapında. Biraq, bul Tropikalıq Afrikadağı kóp mámleketterge baylanıslı birqansha joqarıraq kórsetkish (region boyınsha ortasha kórsetkish 3600 AQSH dollarına teń).

Mámlekет ekonomikasınıń tiykarı hám mámlekет byudjeti dáramatınıń bas deregi — neft eksportı. Neftti qazıw hám onı qayta islew sanaati Nigeriya sanaatınıń eń rawajlangan tarmaǵı. Mámlekette toǵay, toqımaslılıq, aziq-awqat hám taw-kán sanaatı da rawajlangan.

82-súwret. Lagos-Nigeriya hám pútkil Afrikanıń eń iri qalası.

Awıl xojalığı — xalqı bántliginiń tiykarǵı tarawı. Nigeriyada góza, mákke, salı, sorgo, tábiyyiy kauchuk, paxta, hár túrli palızlar hám miywe eginleri jetistiriledi. Qaramal baǵıw, qoyshılıq, eshkishilik, shoshqashılıq Nigeriya sharwashılığınıń tiykarǵı tarmaqları.

1. Nigeriya hákimshilik-aymaqlıq dúzilisiniń federativlik forması qanday faktor menen baylanıslı?
2. Nigeriya paytaxtın Lagosdan Adujaǵa kóshiriwdiń sebebin túsındırıń.
3. Mámleket qublasında xalıq tiǵızlıǵı arqa aymaqlarına salıtırganda birneshe ese úlkenliginiń sebeplerin túsındırıń.
4. Nigeriya ekonomikalıq rawajlanıwdıń Tropikalıq Afrikadaǵı kóp mámleketlerge salıtırganda birqansha joqarılıǵı óndiristiń qanday tar-maǵı menen baylanıslı?

53-§. Mısır Arab Respublikası

Suvaysh kanalı, Sinay yarım atawı, Nil dáryası, Asvon suw saqlaǵıshi tropikalıq hám subtropikalıq klimat, xalqınıń tiǵızlıǵı, suwgarılatuǵın diyqanshılıq, tariyxıy-mádeniy miyras.

Maydanı — 1001,4 miń km².
Xalqı (2018-j) — 97 mln.
Paytaxtı — Kair

Mısır Arab Respublikası Afrikanıń arqa-shıǵısında hám de kishi bólimi Aziya ma-terigindegi Sinay yarım atawında jaylasqan. Jaǵaları arqadaǵı Orta, shıǵısta Qızıl teńiz suwları menen juwiladı. Suvaysh kanalı bul eki teńizdi tutastıradı hám házirgi Afrika hám Aziyanıń shegarası. Suvaysh kanalınıń ótkenligi, Aziya hám Afrika tutasqan aymaq-ta jaylasqanlıǵı Mısır ekonomikalıq geografi-yalıq ornınıń qolaylıǵı́n belgileydi.

Basqarıw forması — prezidentlik respublikası. Mısır paytaxtı — Kair qalası Nil deltasında jaylasqan (83-súwret).

Tábiyyiy sharayatı hám resursları. Mısrdıń aymaǵı, tiykarınan, tegisliklerden ibarat. Tek Qızıl teńizge jaqın bólimi hám de Sinay yarım atawında tawlar bar. Paydalı qazılamalardan Mısrdı, tiykarınan, neft, tábiyyiy gaz, temir rudası, fosforit kánleri bar. Mısır aymaǵınıń

úlken bólimi tropikalıq, Jer Orta teñiz jağası bolsa subtropikalıq klimat regionında jaylasqan. Jazı júdá issı, qısı jillı. Jawın júdá az jawadı, jillıq muğdarı, ádette, 200 mm den aspaydı. Sonıń ushın mámleket aymaǵı, tiykarınan, tropikalıq shólistanlıqlar menen bánt.

Íssı hám qurǵaq klimat sharayatında Mısır ushın suw resurslarınıń jetis-pewshiliği tán. Mámlekettiń birden-bir dáriyası—onıń aymaǵın qubladan arqaǵa kesip ótip, Jer Orta teñizge quyılıtuǵın Nil—shólistanlıqlardan ağıp ótetüǵın tranzit dárya (84-súwret). Nil dáryasında jáhándegi eń iri suw saqlığıshlarınan biri—Asuan qurılgan.

Xalqı. Mısır Afrika mámleketleri arasında xalqı sanı boyıńsha Nige-riya hám Efiopiyanan keyingi úshinshi orında turadı. Xalıqtıń tábiyyiy ósiwi joqarı dárejede saqlanbaqta. Mısır xalqı jılına derlik 2,5 % ge, yaǵníy 2 millionnan ziyat adamǵa kóbeyedi.

Mısrıda qala xalqınıń úlesi 45 % átirapında hám bul kórsetkish Arqa Afrikanıń basqa mámleketlerine salıstırǵanda pásirek dárejede. Eń iri qalaları qatarına Iskandariya hám Giza kiredi.

Mısır bir milletli mámleket bolıp esaplanadı, sebebi xalqınıń 99 % i arablardan ibarat. Keń tarqalǵan din—islam. Biraq, mısrlılardıń 10 % ke jaqın bólimi xristian dinine tiyisli.

Mısrıda xalıq júdá tegis emes jaylasqan. Mısrlılardıń 90 %i xalıq tígızlıǵı menen jáhán kóleminde ajiralıp turatuǵın Nil oypatlıǵı hám deltasında jasayıdı. Sonday-aq, Suvaysh kanalı boyında, Jer Orta hám Qızıl teñizler jaǵalarında da xalıq tígızlıǵı joqarı.

Ekonomikası. Mısır Afrika materigin-degi mámleketler arasında eń úlken ekonomikalıq dárejesine iye mámleketerden biri. Mámleket ekonomikası agrar-industrial xarakterge iye. Sanaati, tiykarınan, neft-gaz, toqımashılıq, aziq-

83-súwret. Kair qalası.

84-súwret. Nil dáryası.

85-súwret. Mısır piramidalarınan biri hám Úlken Sfinks hákeli.

awqat hám ximiya tarmaqlarına qáni-gelesken. Sonday-aq, metallurgiya, mashi-nasazlıq sanaatı da rawajlanbaqta.

Awıl xojalığı suwgarılatuğın diyqan-shılıqqa tayanadı. Tiykarğı eginler — paxta, salı, mákke, palız, miwe eginleri. Sharwashılığı qaramal baǵıwshılıq.

Mısır Arab Respublikasınıń mámleket byudjeti ushın Suvaysh kanalı arqa-lı kemeler tranzitinen túsetuğın bajılar áhmiyetli dáramat deregi.

Mısır ekonomikasınıń áhmiyetli tar-maqlarınan biri turizm bolıp esaplanadı. Turizmniń rawajlanıwına Mısır teńiz boyı aymaqlarınıń tábiyyiy sharayatı hám de mámleketiniń júdá bay tariyxıy-mádeniy miyrası úlken tásir kórsetedi (85-súwret).

1. Mısır Arab Respublikası ekonomikalıq geografiyalıq ózine tán óz-geshelikleri neler menen baylanıslı?
2. Mısır hám Türkiyanıń geografiyalıq jaylasıwında ulıwmalıq ózge-sheliklerin anıqlań.
3. Mısır xalqınıń jaylasıwında qanday faktorlar tásir kórsetedi?
4. Mısrda xalıqaralıq turizmdi rawajlandırıw ushın qanday resurs hám sharayat bar?

54-§. Avstraliya Awqamı

Materik, Britaniya Doshiq korolligi, avstraliyalı inglisler, avstraliyalı aborigenler, Sidney, Melburn, taw-kán sanaatı.

Maydanı — 7692,0 mlн km². Xalqı (2018-j.) — 24,5 mln. Paytaxtı — Kanberra.

Avstraliya Awqamı bir pútin materiki tolıq iyelegen jáhándeği birden-bir mámleket. Qu-ramına Avstraliya materiginen basqa Tasmania hám basqa atawlar kiredi. Jaǵaları arqa, batıs hám qubladan Hind okeanı, onıń teńiz hám qoltıqları, shıǵıs tárepinen bolsa Tınışh okean teńizleri suwları menen juwiladı. Maydanı jaǵınan dúnnya júzinde 6-orında turadı.

Ekonomikalıq-geografiyalıq ornı Qub-la yarım sharda, basqa regionlardan bir-qansha alısta jaylasqanlıǵı menen sıpat-lanadı. Sonıń menen birge, zamanagóy teńiz hám hawa transportı mámleketti dýnya júziniń barlıq regionları menen úzliksız baylanısta bolıwın támiyinleydi.

Avstraliya Awqamı Britaniya Doslıǵı korolligi bolıp esaplanıp, onıń rásmiy mámleket basshısı Ullı Britaniya húkimdarı bolıp esaplanadı. Ámelde siyasiy basqarıw sistemاسında jetekshi rol bas ministrge tiyisli. Avstraliya 6 shtat hám 2 aymaqtan dúzilgen federativlik mámleket.

Tábiyyiy sharayıti hám resursslari. Avstraliyanıń relyefi, tiykarınan, tegislik hám kúshli bóleklenge platolardan ibarat. Tek shıǵısta ortasha biyikliktegi úlken Suwayırǵısh dizbegi bar. Onda Avstraliyanıń eń biyik noqatı Koscyushko shoqqısı (2228 m) jaylasqan.

Avstraliya hár qıylı paydalı qazılmalarǵa bay. Mámleket temir, mıs, nikel, uran, boksit rudaları, kómır, altın, almaz qorları menen dýnya júzi kóleminde ayrıqsha ajıralıp turadı.

Avstraliya aymağı, tiykarınan, subekvatoriallıq, tropikalıq hám subtropikalıq klimat poyaslarında jaylasqan bolıp, klimatınıń eń áhmiyetli ózgesheligi onıń qurǵaqshılıǵınan ibarat. Mámleket aymaǵınıń júdá úlken bólimin shólistanlıq, yarım shólistanlıq hám savannalar iyeleydi (86-súwret). Avstraliya tábiyatınıń eń úlken kemshiligi suw resursslarınıń jetispewshiligi. Tiykargı dáryası Murrey hám onıń tarmaǵı Darlingtiń suwı máwsimler boyınsha keskin ózgerip turadı.

Xalqı. Avstraliya xalqı tiǵızlıǵı eń tómen bolǵan dýnya mámleketlerinen biri. Bul jerde 1 km^2 aymaqlıq orta esapta 3 adam tuwra keledi. Avstraliyada xalıq, tiykarınan, qubla-shıǵıs hám shıǵıs aymaqlarında jámlesken, ishki aymaqlarında bolsa júdá siyrek jaylasqan.

Avstraliyada xalıqtıń tábiyyiy kóbeyiwi tómen, jılına 0,5–0,6 % ke teń. Xalqı sanınıń artıp barıwına sırtqı migraciya tásır kórsetedi. Xalıqtıń migraciyalıq kóbeyiwi jıllıq esabınan 0,8–1,0 % ti quraydı.

Ulıwma alganda, Avstraliyanıń xalqı migraciya esabınan qáliplesken. Materikiń tiykarǵı xalqı — avstraliyalı aborigenler — mámleket xalqınıń

86-súwret. Avstraliya shólistanlığı.

87-súwret. Sidney qalası.

tek 1 % in quraydı. Tiykargı millet — avstraliyalı inglisler.

Avstraliya Awqamı joqarı urbanizacyjasqan mámlekетler qatarına tiyisli. Onda qala xalqınıń úlesi 90 % ge teń. Eń iri qalaları — Sidney (87-súwret), Melburn, Brisben, Pert, Adelaida.

Ekonomikası. Avstraliya ekonomikası joqarı dárejede rawajlanǵan mámlekет bolıp esaplanadı. JIÓ niń kólemi bo-

yınsha Avstraliya dýnya júziniń jetekshi 20 mámlekетleri quramına kiredi, xalqı jan basına tuwra keletuǵın JIÓ muğdarı bolsa onda kóphshilik Evropa mámlekетlerinen de joqarı.

Avstraliyanıń dýnya júzi ekonomikasındaǵı ornın, kóphshilik jaǵınan, taw-kán hám janılgı sanaatı belgileydi. Ol kómır, uran, temir, boksit, altın, nikel, cink, qazıp alıw boyınsha dýnya júzindegı jetekshi 3 mámlekет qatarına kiredi. Kómır, suylittırılgan gaz, uran, qara hám reńli metallardıń úlken bólimi Aziya mámlekетleri, birinshi náwbette, Qıtayıǵa eksport etiledi. Awıl xojalığı da Avstraliya ekonomikasınıń áhmiyetli tarawı. Sharwashılıqtıń tiykargı tarmaqları — qoysılıq hám qaramal baǵıwshılıq. Avstraliya dýnya júzinde qoylar sanı hám jún islep shıǵarıw boyınsha 2-orında, jún hám de mal góshi eksportı boyınsha bolsa 1-orında turadı. Diyqanshılıǵı dánshilik, baǵshılıq hám júzimgershilikke qánigelesken.

Avstraliyanıń tiykargı ekonomikalıq rayonı onıń qubla-shıǵısı bolıp esaplanadı. Bul jerde mámlekет xalqınıń 70 %i jasaydı hám de onıń 2 eń iri qalası — Sidney hám Melburn jaylasqan.

1. Avstraliya Awqamı geografiyalıq jaylasıwınıń tákirarlanbaytuǵın óz- geshelikleri neden ibarat? Ekonomikalıq geografiyalıq ornınıń unamlı hám unamsız táreplerin túsindiriń.
2. Avstraliyanıń házirgi xalqı qalay qáliplesken?
3. Ne ushın Avstraliyanıń qubla-shıǵıs aymaqları xalqı tiǵızlıgınıń jo- qarı dárejesi menen ajıralıp turadı?
4. Avstraliyanıń ekonomikası qanday tarmaqlarǵa qánigelesken hám óğan qanday faktorlar tásır kórsetken?

55-§. Amerikanıń siyasiy kartası

Amerika, Arqa Amerika, Qubla Amerika, Panama kanalı, Karib teńizi, Latin Amerikası, materik, kontinent, Britaniya Doslıǵı korolligi.

Amerika Batis yarım sharda jaylasqan eki materik — Arqa hám Qubla Amerikanı hám de olarǵa jaqın atawların óz ishine alǵan materik (88-súwret). Onıń ulıwma maydanı 42 mln. km² qa teń. Arqa hám Qubla Amerika materiklerin Panama kanalı bolıp turadı (89-súwret).

Amerikanıń zamanagóy siyasiy kartasında 35 górezsiz mámleket bar. Materiktegi 4 mámleket dýnyaniń 10 eń iri mámleketleri qatarınan orın alǵan — Kanada, AQSH, Braziliya hám Argentina. Boliviya, Kolumbiya, Peru hám Meksikaniń maydanı 1 mln. km² dan asadı. Venesuela hám Chili mámleketleriniń aymağı 500 miń km² den úlken. Amerikadaǵı 7 mámlekettiń maydanı 1 miń km² dan az. Olar Karib teńizindegi atawlarda jaylasqan.

Amerikada tek góra 2 mámleket — Boliviya hám Paragvay — teńizge shıǵıw imkaniyatına iye emes. Meksika, Gvatemala, Gonduras, Nikaragua, Kosta-Rika, Panama hám Kolumbiya jaǵalari eki, Atlantika hám Tınish okean suwları menen juwiladı. AQSH hám Kanada bolsa úsh — Atlantika, Tınish hám Arqa Muz okeanlarına shegaralas.

Amerikadaǵı 35 mámleketten 25 i respublika, 10 i Britaniya Doslıq korollikleri, yaǵníy konstituciyalyq monarxiyalar. Konstituciyalyq monarxiyalardan 2 i — Kanada hám Beliz — Arqa Amerika materiginde

jaylasqan, qalǵan 8 i Karib teńizindegi ataw mámleketleri.

Amerika 7 federativlik mámleket jaylasqan — AQSH, Argentina, Braziliya, Kanada, Meksika, Venesuela hám de Sent-Kits hám Nevis. Sent-Kits hám Nevis dýnyadaǵı eń kishi federativlik mámleket bolıp esaplanadı.

88-súwret. Amerika materiginiń geografiyalıq orıń.

89-súwret. Panama kanalı.

Amerika 2 iri siyasiy-gejgrafiyalıq region — Arqa Amerika hám Latin Ameriksaına bólinedi. Arqa Amerikada AQSH hám Kanada jaylasqan. Amerikadaǵı AQSHdan qublada jaylasqan barlıq mámlekетler Latin Ameriksaın quraydı. Dúnya júziniń usı iri regionı Latin Amerikası dep atalıwı kóp mámlekетlerinde xalıq áyyemgi latin tilinen kelip shıqqan ispan, portugal hám francuz tillerinde sóylesiwi menen baylanıslı.

Arqa Amerika hám Latin Amerikası sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi hám de xalıqtıń milliy-mádeniy ózgeshelikleri menen ajıraladı. AQSH hám Kanada «Úlken jetilik» toparına kiretuǵın rawajlanǵan mámlekетler bolsa, Latin Amerikası mámlekетleri bolsa rawajlanıp atırǵan mámlekет.

1. Amerika materigi qaysı aymaqlardı birlestiredi?
2. Amerika siyasiy kartasındaǵı qaysı mámlekетler iri bolıp esaplanadı?
3. Arqa Amerika materigi hám Arqa Amerika siyasiy-geografiyalıq regionı arasındaǵı ayırmashılıqtı túsındırıń.
4. Latin Amerikası regionı ne sebepten usılay atalǵan.

56-§. Amerika Qurama Shtatlari

Arqa Amerika, kontinental shtatlar, Alyaska, Gavaya atawlari, Kordilera, Denali, ájel alabi, tornado, megalopolis.

Maydani — 9519,4 miń km².
Xalqı (2018-j.) — 328 mln.
Paytaxtı — Washington.

Amerika Qurama Shtatlari dúnya júzi mámlekетleri arasında maydanı jaǵınan 4-, xalqı sanı boyınsa 3-orında turadı. AQSH ekonomikalıq, áskeriy-siyasiy hám ilimiy-texnologiyalıq qúdireti boyınsa zamanagóy dúnya júziniń jetekshi mámlekетlerinen biri.

AQSH aymağı 3 bólimnen ibarat. Arqa Amerika materiginiń orta bólimindegi kontinental shtatlar, Arqa Amerikanıń arqa-batısında jaylasqan Alyaska hám de Tinish okeanındaǵı Gavaya atawlari.

AQSH 3 Atlantika, Tinish hám Arqa Muz okeanına shıǵadı. Ol qurǵaqlıqta Kanada hám Meksikaǵa shegaralas. AQSH hám Kanadanıń shegarası dúnya júzi boyınsa eki mámlekет arasındaǵı eń uzın shegara. Bering buǵazı arqalı AQSH Rossiya menen shegaralas.

AQSH — prezidentlik respublikası: prezident mamlaket hám húkimet basıshısı. Siyasiy-aymaqlıq düzilisi kóz qarasınan, AQSH 50 shtat hám Kolumbiya federal paytaxt okruginen ibarat federaciya. 48 shtat hám de Kolumbiya okrugi (Washington qalası) kontinental shtatlar aymaǵında jaylasqan, 49-shtat Alyaska, 50-shtat bolsa Gavaya bolıp esaplanadı.

Tábiyyiy sharayati hám resursları.

AQSH aymaǵı úlkenligi ushın tábiyyiy sharayatı júdá hár qıylı. Kontinental shtatlardıń shıǵıs hám oraylıq bólimgeleri, tiykarınan, tegisliklerden ibarat, batıs bóliminən bolsa Kordilera tawlarınıń birneshe tarmaqları ótken. Alyaska hám Gavaya shtatlarınıń relyefi de tiykarınan tawlı. Alyaska aymaǵın da Arqa Amerika materiginiń eń biyik noqatı — biyikligi 6194 metr bolğan Denali (aldıńǵı atı—Mak-Kinli) shoqqısı jaylasqan. Materikiń eń tómen noqatı — Ájel alabi (-86 m) hám AQSH da, Kaliforniya shtatında jaylasqan (90-súwret).

AQSH kómır, neft, tábiyyiy gaz, temir, hár qıylı reńli metallar rudaları, mineral duzlardıń iri qorlarına iye. Ásirese, mamlakettiń batıs tawlı aymaqları mineral resurslarǵa bay. Biraq, AQSHda sanaat óndirisiniń kólemi úlkenligi sebepli mamlaket mineral shiyki zatınıń kóp túrlerin import etedi.

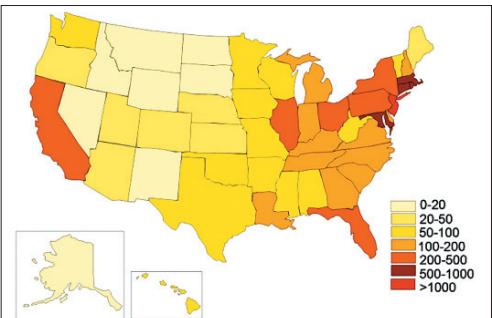
Kontinental shtatlardıń aymaǵı, tiykarınan, ortasha hám subtropikalıq, Alyaskanıń úlken bólimi subarktika hám arktika, Florida yarımkıymat atawı hám de Gavaya atawları bolsa tropikalıq kilmat poyasında jaylasqan. Meksika buǵazına tutasqan aymaqlarda tropikalıq dawıllar (tornado) kóp payda boladı.

AQSH suw hám gidroenergetika resurslarına bay. Mamlakettiń eń iri dáryaları — Missisipi, Missouri, Rio-Grande, Kolorado, Kolumbiya.

Xalqı. AQSHtıń tiykarǵı xalqı amerikalı hindler bolıp esaplanadı. Biraq, házirgi dáwırde hindler mamlaket xalqınıń júdá az bólimin qurayıdı. Amerikalılar quramında Europa mamlaketlerinen hár qıylı dáwırlerde kóship kelgenlerdiń áwladları kóphshılıktı qurayıdı. Sonıń menen birge, AQSH xalqı quramında Latin Amerikası mamlaketleri (ásirese, Meksika)nen kóship kelgenler, qara deneliler, multlar hám

90-súwret. Ólim oypatlıǵı

91-súwret. AQSH xalqı tígızlığı (shtatlar kesiminde, km^2/adam).

ortasha kórsetkishten (1,2 %) birqansha tómen, biraq, rawjlanǵan mámlekетlerdiń ortasha kórsetkishine (0,0%) salıstırmalı birqansha joqarı bolmaqta. Migraciyalıq ósiw bolsa jıllıq esapta 1—1,5 % ge teń.

AQSHta qala xalqınıń úlesi 80 % den joqarı. Eń iri qalaları—Nyuyork, Los-Anjeles, Chikago, Xyuston, Filadelfiya. AQSH aymağında 3 megalopolis qáliplesken: arqa-shıǵıstaǵı «Boston—Vashington» (Bosvash), Ulli kóller boyındaǵı «Chikago-Picburg» (Chipic) hám Tınışh okean boyındaǵı «San-Fransisko-San-Diego» (Sansan).

AQSHtıń rásmiy tili—inglis tili. Sonday-aq, xalqınıń 50 mln. adamǵa jaqını kúndelikli turmista ispan tilinde sóylesedi. Ispan tilles amerikalılardıń úlsesi Meksika shegarasına jaqın jaylasqan Nyu-Meksika, Kaliforniya, Texas, Arizona, Nevada shtatlarında ásirese, joqarı (20—45 %).

AQSH ta xaliqtıń tígızlığı orta esapta 1 km^2 qa 35 adam, biraq onıń hár qıylı bólümlerlende birqansha parıq (91-súwret) Buǵan, tiykarınan, tábiyyiy sharayat kúshli tásir etedi. Arqa-shıǵıs, qubla-shıǵıs hám batıs okean boyı shtatlarında xaliqtıń tígızlığı eń joqarı dárejede bolsa, tawlı shtatlar da Alyaskada xalıq siyrek jaylasqan.

1. AQSHtıń geografiyalıq ornı hám aymaqlıq dúzilisin sıpatlań.
2. AQSHtıń siyasi-aymaqlıq dúzilisi qanday?
3. Mámlekет relyefi qanday dúziliske iye? Onıń xalqı jaylasıwına tásırın túsındırıń.
4. Megalopolis degen ne? AQSHda qaysı megalopolisler qáliplesken?

basqa rasalıq toparlardıń úlesi bir-qansha joqarı hám de bargan sayın artıp barmaqta.

AQSHda 1790-jıldan baslap hár 10-jılda turaqlı türde xalıq dizimleri ámelge asırılıdı. 1790-jıldan 2010-jılgá shekem AQSH xalqı sanıderlik 80 esege asqan hám onıń ósiwi házirge shekem dawam etpekte. Házirgi basqıshta AQSH xalqınıń tábiyyiy kóbeyiwi jıllıq esapta 0,3—0,4 % ti qurap, dúnya júzi boyınscha

57-§. Amerika Qurama shtatları xojalığı hám ekonomikalıq rayonları

Sanaat regionları, aerokosmoslıq sanaat, awıl xojalıq regionları, transkontinental jollar, Arqa-shıǵıs, Orta Batis, Qubla Batis.

AQSH JIÓ kólemi boyınsha dýnya júzinde Qıtaydan keyingi ekinshi orında turadı hám dýnyanıń ekonomikalıq jaǵınan eń rawajlanǵan mámlekетlerinen biri bolıp esaplanadı. AQSHtıń júzlegen transmilliy korporacyalarınıń kóplegen shet ellik mámlekетlerinde keń isbiler-menlik xızmeti ámelge asırılıwı mámlekettiń ekonomikalıq qúdiretin hám dýnya xojalığındaǵı ornın jáne de kóterdi. Sonday-aq, AQSH finanslıq sistemasińıń úlken dárejesi hám de AQSH dollarınıń tiykarǵı xalıqaralıq valyuta funkciyasın orınlaytuǵını mámlekettiń dýnya júzi ekonomikasına kúshli tásir etiwin támiyinleydi.

Sanaati. Jalpi sanaat ónimniń kólemi boyınsha AQSH dýnyada Qıtaydan sońǵı 2-orında turadı. AQSH da sanaattıń barlıq tarmaqları jaqsı rawajlanǵan. Ásirese, aerokosmoslıq sanaat, avtomobilsazlıq, elektrotexnika, elektronika, medicina-ásbap-úskenenelerin islep shıǵarıw, atom mashinasazlığı, áskeriy-sanaat kompleksi, neft-ximiya sanaatı zamanagóy texnologiyalarǵa súyenip rawajlanıp atırǵan sanaat tarmaqlarında AQSHtıń dýnya kóleminde jetekshiligi anıq kózge taslanadı.

Aqırǵı jılları AQSH dýnyada tábiyyi gazdı qazıp alıwda 1-(jılına 800 mlrd m³ dan ziyat), kómirdi qazıp alıw boyınsha 2-(jılına 800 mln. tonnadan kóp), neftti qazıp alıw boyınsha 2—3-(jılına 500 mln. tonnadan kóp orınlardı iyelemekte. Neft-gaz sanaatınıń eń iri rayonları Texas, Kaliforniya hám Alyaska shtatlarında qáliplesken. Kómir eń kóp muğdarda mámlekет qubla-shıǵısta jaylasqan Appalachi kómir basseyňinen qazıp alındı.

Mashinasazlıq sanaatı kóp tarmaqlı bolıp, hár qıylı shtatlarda hár túrli qánigelesken. Tınışh okean boyı shtatlar (Kaliforniya, Vashington) aerokosmoslıq sanaat hám elektronika, Ulli kóllerge

92-súwret. AQSHdaǵı iri paxta plantaciyalarında paxta jıyın terimi.

tutasqan shtatlar (Michigan, Illinoys) avtomobilsazlıq, arqa-shıǵıs Atlantika boyı shtatları bolsa kemesazlıqtıń rawajlanǵanlığı menen ayriqsha ajiralıp turadı.

AQSHTa birneshe iri sanaat regionı qáliplesken. Bunday aymaqlardan eń qúdiretlisi Atlantika okeanı hám Ullı kóllerge tutas shtatlardı óz ishine algan Arqa sanaat regionı bolıp esaplanadı. Oǵan mámleket sanaat óndirisiniń derlik yarımı tuwra keledi. Basqa iri sanaat regionları qatarına Appalachi tawlari boylap jaylasqan Qubla-shıǵıs, tiykarınan, neft hám neft-ximiya sanaatına qánigelesken Meksika qoltığı hám de mámleket qubla-batısındaǵı Kaliforniya sanaat regionları kiredi.

Awıl xojalıǵı. Tiykarǵı awıl xojalıq eginleri — biyday, márke, soya, paxta, qant qamıs qant láblebi, hár túrli palız hám miyweler. Márke, soya, temeki hám paxta eksportı boyınsha AQSH dúnýada 1-orında turadı. Sharwashılıqtıń tiykarǵı tarmaqları — qaramal baǵıwshılıq, quşshılıq hám shoshqashılıq. Gósh hám sút ónimlerin eksport etiw boyınsha AQSH dúnýa júzindegı jetekshi mámleketlerden biri. AQSHTa hár túrli tarmaqlarǵa qánigelesken awıl xojalıq regionları júzege kelgen. Kordilera tawlari eteklerin iyelegen Ullı tegisliklerdegi biyday regionı, Oraylıq tegisliklerdiń arqadaǵı márke regionı, Missisipi basseyniniń qubladaǵı paxta regionı (92-súwret), Ullı kóllerge tutas shtatlardaǵı sút regionı usılar qatarınan.

93-súwret. Niagara sarqıraması hám Yellowston milliy baǵındaǵı issı bulaqlardan biri.

Turizmi. AQSH keletugıń shet ellik shayaxatshılardıń sanı boyınsha dúnýa júzinde jetekshilik etpeste de, turizm esabınan eń úlken dáramat aliwshı mámleket bolıp esaplanadı. AQSH qa kóbirek Kanada hám Evropadan sayaxatshılar keledi. Florida, Kaliforniya hám Gavaya shtatlarında teńiz boyı turizmi keń rawajlanǵan. Nyu-York, Chikago,

Los-Anjeles qalalarına hár jılı on million sayaxatshılar keledi. Mámlekete turizm ushın tábiyyiy resursları bar (93-súwret).

Ekonomikalıq rayonları. AQSHta tábiyyiy hám jámiyetlik-tariyxı'y sebeplerge baylanıslı hár túrlı ekonomikalıq qúdret hám qánigelesiwine iye bolǵan tómendegi 4 iri ekonomikalıq rayon ((makrorayon) ajıratıldı: Atlantika okeanı boyında jaylasqan maydanı kishi, biraq, xalqı sanı hám tígızlıǵı úlken bolǵan, joqarı dárejede sanaatlasqan, eń iri finanslıq oraylarǵa iye bolǵan shtatlardı óz ishine algan *Arqa-Shıǵıs*; Ullı kóllerden qubla hám batısta jaylasqan, kóp tarmaqlı sanaat, dánshilik hám sút sharwashılıǵına qánigelesken *Orta Batis*; paxtasılıq, temekishilik, baǵshılıq, neft-ximiya hám toqı mashılıq sanaatı, teńiz boyı turizmi rawajlanıwı menen ajıralıp turatuǵın, qara deneli xalqınıń salmaǵı salıstırmalı joqarı bolǵan *Qubla*; kóbirek tawlı relyef hám qurǵaq klimatqa iye, reńli metallurgiya, aerokosmoslıq, elektronika sanaatı, baǵshılıq hám jaylaw sharwashılıǵına qánigelesken, ispan tili xalqınıń salıstırmalı joqarı salmaǵı menen ajıralıp turıwshı *Batis*.

1. AQSHtıń dúnya júzi ekonomikasına tásiri qanday faktorlar menen belgilenedi?
2. AQSHtıń tiykarǵı sanaat regionlarının sıpatlań.
3. AQSHta qanday awıl xojalıq regionları qáliplesken?
4. AQSHta qanday iri ekonomikalıq rayonlar ajıratıldı?

58-§. Kanada

Britaniya Doslıq korolligi, toǵay resursları, sırtçı migraciya, kanadali ingleşler, kanadali francuzlar, Toronto, Montreal.

Aymaǵınıń úlkenligi boyınsha dúnya júzinde 2-orında turıwshı Kanada mámleketi Arqa Amerika materiginiń arqa bólimindegi atawlarda jaylasqan. Kanada jaǵaları arqada Arqa Muz okeanı, shıǵısta Atlantika okeanı, qubla-batısta Tıňish okean suwları juwadi. Kanada qurǵaqlıqta AQSH penen shegaralas.

Kanada Britaniya Doslıq korolligi bolıp, mámlekет basshıları rásmiy túrde Ullı Britaniya húkimdarı. Ámelde

**Maydanı – 9976mń km².
Xalqı (2018-j.) – 37,2mln.
Paytaxtı – Ottawa.**

94-súwret. Kanada tábiyatı.

siyasiy basqarıw (tóbesinde) basında mámlekettiń bas ministri turadı. Kanada 10 provinciya hám 3 aymaqtan ibarat federativ mámleket.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları.

Kanadanıń shıǵıs bólimi áyyemgi platformada jaylasqan bolıp, tiykarınan, tegislik hám kúshli bóleklengeñ jazıq tawlıqlardan ibarat bolsa, Tinish okeangá

tutas batıs bólimi biyik Kordilera tawları menen bánt. Kanadanıń aymaǵında uran, temir, nikel, mis, qorǵasın, cink, altın, neft hám tábiyyiy gázdıń iri kánleri bar.

Kanada aymaǵınıń 75 % i suwiq klimat zonasına tuwra keledi. Tiykarǵı tábiyat zonaları—tayga, tundra hám Arktika sahraları. Qublada dala landshaftı keń tarqalǵan. Mámlekет jer, suw hám de toǵay resursslarańa júdá bay (94-súwret). Arqa yarım shardaǵı toǵaylardıń derlik 1/3 bólimi Kanadagaǵa tuwra keledi.

Xalqı. Kanada xalqınıń tábiyyiy kóbeyiw pátleri jılıq esapta 0,5 % den az, mexanikalıq kóbeyiwi bolsa jılına 1 % ke shekem jetedi. Qala xalqınıń úlesi 80 % den artıq. Eń iri qalaları — Toronto (95-súwret), Monreal, Vankuver, Kvebek.

Kanadadaǵı eki eń iri millet kanadalu iglisler hám kanadalu francuzclar. Sonıń ushın Kanadada da inlis, hám francuz tilleri rásmiy til dárejesine iye. Francuz tilinde sóylesiwshi xalıqtıń 85 % i mámlekет shıǵısındaǵı Kvebek provinciyasında jasaydı. Kanadadaǵı francuz mádeniyatınıń orayı Monreal qalası bolıp esaplanadı. Mámlekettiń arqasındaǵı tiykarǵı xalqı — eskimoslar hám amerikalı hindler jasaydı.

Xalıqtıń tígızlıǵı boyınsha Kanada dúnnya júzinde eń sońǵı orınlarda turadı (1 km^2 qa 4 adam). Xalıqtıń 4/5 bólimi mámlekettiń klimat sharayatı qolaylıqraq bolǵan qubla aymaqlarında jámlesken. Ásirese, qubla-shıǵıs shegara boyı aymaqlarında xalıqtıń tígızlıǵı joqarı.

Ekonomikası. Kanada dúnyanıń social-ekonomikalıq rawajlanganlıǵı jaǵınan aldingı mámleketerlerden biri, «Úlken jetilik» toparınıń aǵzası.

Kanada uran, nikel cink, altın, platina, molibden rudaları, almaz, kaliy duzları, asbest, kúkirt qazıp aliwdə dúnnya boyınsha jetekshi

orınlarda turadı. Kanadada neft-gaz sanaatı da joqarı rawajlanğan. Taw-kán sanaatı menen bir qatarda Kanadada elektr energetikası, aǵashtı qayta islew, cellyuloza-qaǵaz, mashinasazlıq, reńli hám qara metallurgiya, ximiya, aziq-awqat sanaatı da joqarı dárejede rawajlanğan.

Diyqanshılıq mámleket qublasındań ónimdar qara topıraqlı dalalarda jaqsı rawajlanğan. Kanada dúnnyadań eń iri biyday eksportyorlarından biri. Raps, soya hám ayǵabaǵar sıyaqlı maylı eginlerdi jetistiriw hám dúnnyá bazarına jetkeriw boyınsha da Kanada aldıńǵı mámleketlerinen biri.

95-súwret. Jähändegi eń biyik teleminara jaylasqan Toronto qalası.

1. Kanada tábiyyiy sharayatınıń tiykargı ózgesheliklerin sıpatlań hám olardıń mámleket ekonomikasına tásırın túsındırıń.
2. Nege Kanada xalqınıń kóphilik bólimi mámleket qublasında jasaydı?
3. Kanada xalqınıń etnikalıq hám til quramınıń ózine tán ózgesheligin túsındırıń.
4. Kanada awıl xojalığı qanday tarmaqlarǵa qánigelesken?

59-§. Braziliya

Amazoniya, ekvatorial hám subekvatorial klimat, toǵay resursları, San-Paulu, Rio-de-Janeyro, mulatlar, tovar awıl xojalığı.

Braziliya Federativlik Respublikası Qubla Amerikadań Atlantikadań eń iri mámleket. Jagaları shıǵıstan Atlantika okeanı suwları menen juwiladı. Braziliya Chili hám Ek-vatordan sırtta Qubla Amerikadań barlıq mámleketler menen shegaralas. Aymaqtıń úlkenligi boyınsha dúnnyá mámleketleri arasında 5-orındı iyeleydi. Basqarıw forması — prezidentlik respublikası. Braziliya 26 shtat hám 4 federal paytaxt okruginen ibarat.

Maydanı — 8515,7 mlн km².
Xalqı (2018-j.) — 209,4 mln.
Paytaxtı — Braziliya.

Tábiyyiy sharayatı hám resursları. Braziliyanıń aymağı áyyemgi Qubla Amerika platformasında jaylasqan. Sonıń ushın relyefi pás tegislik hám jazıq tawlıqlardan ibarat. Mámleket arqasında úlken maydandı Amazoniya oypatlıǵı iyeleydi. Onnan qublada kúshli bóleklengeñ Braziliya jazıq tawlıǵı jaylasqan.

Braziliyada neft, kómır, temir rudası, boksit, nikel, uran, almaz hám basqa puydalı qazılmalardıń iri kánleri bar.

Braziliyanıń úlken bólimi ekvatorial hám subekvatorial klimat regionlarında jaylasqanlıǵı sebepli klimat sharayatına joqarı dárejedegi ígallıq hám issılıq tán.

Ígallıǵı kóp klimat sebepli Braziliyada gidrografikalıq tarmaqlar jaqsı rawajlanǵan. Braziliya arqadan dúnyanıń eń kóp suwlı dáryası — Amazonka ótedi. Amazonkanıń basseynde dúnyadaǵı eń iri hám qalıń toǵay massivlerinen biri qáliplesken (96-súwret).

Xalqı. Braziliyada 209 mln. adamnan artıq xalqı jasaydı (2018-j). Xalqınıń tábiyyiy kóbeyiwi 0,7—0,8 % ke teń.

Braziliya — joqarı urbanizaciyalasqan mámleket. Qala xalqınıń úlesi 85 % den joqarı. Braziliyada dúnya kóleminde úlkenligi eki qala — San-Paulu hám Rio-de-Janeyro jaylasqan (97-súwret).

Braziliyalılardıń rasalıq quramında evropalılar hám mulatlar kóphsilikti qurayı. Mámleketlik tili hám kúndelikli turmista kóp qollanılatuǵın til — portugal tili. Xalıqtıń diniy quramında katolikler jetekshilik etedi.

Mámlekettiń Atlantika okeanına tutas qubla-shıǵıs bólimi dúnyadaǵı xalqı eń tiǵız jaylasqan aymaqlardan biri bolsa, Amazoniya toǵaylarında, kerishinshe, xalıq júdá siyrek jaylasqan.

Ekonomikası. Braziliya úlken ekonomikalıq dárejesi de tez ósip baratırǵan ónidirisi menen ajıralıp turatuǵın mámleket. JIÓ kólemi boyinsha Braziliya dúnyada 7-orın iyeledi (2018-j).

Braziliya sanaatı sońǵı jılları turaqlı túrde ósip barmaqta. Sanaatınıń eń áhmiyetli tarmaqlarınan biri metallurgiya. Dúnyadaǵı eń iri temir rudası kánlerinen esaplanatuǵın Minas-Jerays hám Karajas úlken ekonomikalıq áhmiyetke iye.

96-súwret. Amazoniya toǵayları

Mashinasazlıq tarmaqlarınan Braziliyada avtomobilsazlıq, samolyotsazlıq, kemesazlıq jaqsı rawajlanğan. Mámlekette mikroelektronika, radioteleme-xanika, ásbapsazlıq sıyaqlı tarmaqlar úlken jetiskenliklerge iye.

Braziliya elektr energiyasın islep shıgarıw boyınsha dýnyanıń birinshi onlığına kiredi. Mámlekет elektr energetikasında GESlerdiń ornı úlken, Italypu, Tukurai Ksendo dýnyadaǵı eń iri GESler qatarına kiredi.

Braziliya biojanılğıı islep shıgarıw boyınsha dýnyada AQSH dan keyingi ekinshi orında turadı. Braziliyada bul ónim qant qamıstı qayta islew tiykarında islep shıgarılaǵı. Avtotransport qurallarınıń tiykargı bólimi sol biojanılğıı (etanol) dan paydalanaıp isleydi.

Awıl xojalığında diyqanshılıq hám sharwashılıq tovar áhmiyetine iyeligi menen ajıralıp turadı.

Diyqanshılıqta dánlı eginler, kofe, qantqamıs, paxta, soya, temeki, banan jetistiriw ayrıqsha áhmiyetke iye. Braziliya qant, kofe, soya hám temekiniń eksportı boyınsha dýnyada birinshi orında turadı.

Sharwashılıqta gósh qaramal baǵıwshılığı hám qusshılıq joqarı dárejede rawajlanğan. Braziliya gósh islep shıgarıw hám eksport etiw boyınsha dýnyadaǵı jetekshi mámleketerlerden biri esaplanadı.

1. Braziliyanıń klimatı mámlekettiń tábiyyi resurs dárejesine qanday táśir kórsetedi?
2. Braziliyanıń qaysı bólimlerinde xalqı eń tiǵız hám eń siyrek jaylasqan?
3. Braziliya elektr energetikasına qanday ózgeshelik tán?
4. Mámlekет sanaatı hám awıl xojalığınıń qánigelesiwi hám oǵan táśir kórsetkish faktorlardı sapatlań.

60-§. Uliwmalastırıwshı tákirarlaw

Oqıw jılı dawamında ótilgen temalardıń tayanış mızmunıń bekkeklemew hám ulıwmalastırıw boyınsha sáwbet hám soraw-juwap ótkeriledi.

97-súwret. San-Paulu qalası.

QOSÍMSHA

Jáhánniń mámlekетleri haqqında maǵlıwmat (2018)

Nº	Mámlekет	Aymaǵı, min km ²	Xalqı, mln. adam	Basqarıw forması	Paytaxtı
Yevropa					
1	Avstriya	83,2	8,8	Respublika	Vena
2	Albaniya	28,7	2,9	Respublika	Tirana
3	Andorra	0,45	0,08	Monarxiya	Andorra-la-Velya
4	Belarussiya	207,6	9,5	Respublika	Minsk
5	Belgiya	30,5	11,4	Monarxiya	Bryussel
6	Bolgariya	111	7	Respublika	Sofiya
7	Bosniya hám Gersegovina	51,1	3,5	Respublika	Saraevo
8	Ulli Britaniya	244,5	66,4	Monarxiya	London
9	Daniya	43	5,8	Monarxiya	Kopengagen
10	Estoniya	45,1	1,3	Respublika	Tallin
11	Finlandiya	338	5,5	Respublika	Xelsinki
12	Franciya	551,6	65,1	Respublika	Parij
13	Germaniya	357,4	82,8	Respublika	Berlin
14	Greciya	132	10,6	Respublika	Afina
15	Irlandiya	70,3	4,9	Respublika	Dublin
16	Islandiya	103	0,4	Respublika	Reykyavik
17	Ispaniya	504,7	46,7	Monarxiya	Madrid
18	Italiya	301,3	60,6	Respublika	Rim
19	Latviya	64,6	1,9	Respublika	Riga
20	Litva	65,3	2,8	Respublika	Vilnyus
21	Lixtenshteyn	0,16	0,04	Monarxiya	Vaduts
22	Lyuksemburg	2,6	0,6	Monarxiya	Lyuksemburg
23	Malta	0,32	0,5	Respublika	La-Valetta
24	Moldova	33,8	3,5	Respublika	Kishinyov
25	Monako	0,002	0,04	Monarxiya	Monako

26	Niderlandiya	41,2	17,2	Monarxiya	Amsterdam
27	Norvegiya	324,2	5,3	Monarxiya	Oslo
28	Polsha	312,7	38,4	Respublika	Varshava
29	Portugaliya	92,3	10,3	Respublika	Lissabon
30	Rossiya	17075	147,3	Respublika	Moskva
31	Ruminiya	238,4	19,5	Respublika	Buxarest
32	San-Marino	0,06	0,03	Respublika	San-Marino
33	Serbiya	88,3	7	Respublika	Belgrad
34	Slovakiya	49	5,4	Respublika	Bratislava
35	Sloveniya	20,3	2,1	Respublika	Lyublyana
36	Ukraina	603,7	42,3	Respublika	Kiev
37	Vatikan	0,0004	0,001	Monarxiya	Vatikan
38	Vengriya	93	9,8	Respublika	Budapesht
39	Xorvatiya	56,6	4,1	Respublika	Zagreb
40	Arqa Makedoniya	25,7	2,1	Respublika	Skopye
41	Shveciya	450	10,2	Monarxiya	Stokgolm
42	Shveycariya	41,3	8,5	Respublika	Bern
43	Chernogoriya	13,8	0,6	Respublika	Podgorica
44	Chexiya	78,9	10,6	Respublika	Praga

Aziya

45	Awǵanstan	652,8	36,5	Respublika	Kabul
46	Armeniya	29,7	3	Respublika	Erevan
47	Baxrayn	0,7	1,5	Monarxiya	Manama
48	Bangladesh	144	166,4	Respublika	Dakka
49	Birlesken Arab Ámirlikleri	83,6	9,5	Monarxiya	Abu-Dabi
50	Bruney	5,7	0,4	Monarxiya	Bandar-Seri-Begavan
51	Butan	38,4	0,8	Monarxiya	Tximp xu
52	Iran	1648	81,6	Respublika	Tegeran
53	Filippin	299,7	107	Respublika	Manila
54	Gruziya	69,7	3,9	Respublika	Tbilisi
55	Hindstan	3287,2	1371	Respublika	Deli

56	Indoneziya	1919,4	265	Respublika	Jakarta
57	Iordaniya	98,3	10,2	Monarxiya	Amman
58	Irak	435,1	40,2	Respublika	Bagdad
59	Izrail	22	8,5	Respublika	Tel-Aviv
60	Kambodja	181	16	Monarxiya	Pnompen
61	Kipr	9,3	1,2	Respublika	Nikosiya
62	Koreya Respublikası	99,4	51,8	Respublika	Seul
63	Koreya Xalıq Demokratiyalıq Respublikası	120,5	25,6	Respublika	Pxenyan
64	Kuveyt	17,8	4,2	Monarxiya	Al-Kuveyt
65	Laos	236,8	7	Respublika	Ventyan
66	Livan	10,8	6,1	Respublika	Beyrut
67	Malayziya	329,7	32,5	Monarxiya	Kuala-Lumpur
68	Maldiv Respublikası	0,3	0,4	Respublika	Male
69	Mongoliya	1566,6	3,2	Respublika	Ulan-Bator
70	Myanma	678,5	53,9	Respublika	Neypido
71	Nepal	140,8	29,7	Respublika	Katmandu
72	Azerbayjan	86,6	9,9	Respublika	Baku
73	Pakistan	803,9	200,6	Respublika	Islamabad
74	Qatar	11,4	2,7	Monarxiya	Doxa
75	Qırğızstan	199,9	6,2	Respublika	Bishkek
76	Qazaqstan	2724,9	18,4	Respublika	Nur-Sultan
77	Saudiya Arabstanı	2150	33,4	Monarxiya	Ar-Riyod
78	Singapur	0,7	5,8	Respublika	Singapur
79	Siriya	185,2	18,3	Respublika	Damask
80	Tailand	514	66,2	Monarxiya	Bangkok
81	Tájikstan	142	9,1	Respublika	Dushanbe
82	Turkiya	780,6	81,3	Respublika	Anqara
83	Túrkmenstan	491,2	5,9	Respublika	Ashxabad
84	Oman	309,5	4,7	Monarxiya	Maskat
85	Vietnam	329,5	94,7	Respublika	Xanoy

86	Qıtay	9599	1394	Respublika	Pekin
87	Yemen	528	28,9	Respublika	Sana
88	Yaponiya	377,9	126,5	Monarxiya	Tokio
89	Ózbekstan	448,9	32,9	Respublika	Tashkent
90	Shıgıs Timor	14,8	1,2	Respublika	Dili
91	Shri-Lanka	65,6	21,7	Respublika	Kolombo

Afrika

92	Angola	1246,7	30,4	Respublika	Luanda
93	Benin	112,6	11,5	Respublika	Porto-Novo
94	Botsvana	581,7	2,2	Respublika	Gaborone
95	Burkina-Faso	274,2	20,3	Respublika	Uagadugu
96	Burundi	27,8	11,8	Respublika	Bujumbura
97	Efiopiya	1127,1	107,5	Respublika	Addis-Abeba
98	Ekvatorial Gvineya	28	1,3	Respublika	Malabo
99	Eritreya	121,3	6	Respublika	Asmera
100	Gabon	267,6	2,1	Respublika	Librevil
101	Gambiya	11,3	2,2	Respublika	Banjul
102	Gana	238,5	29,5	Respublika	Akkra
103	Gvineya	245,8	11,9	Respublika	Konakri
104	Gvineya-Bisau	36,1	1,9	Respublika	Bisau
105	Aljir	2381,7	42,7	Respublika	Aljir
106	Qubla Afrika Respublikası	1219,9	57,7	Respublika	Pretoriya
107	Qubla Sudan	619,7	13	Respublika	Jubba
108	Jibuti	23,2	1	Respublika	Jibuti
109	Kabo-Verde	4	0,6	Respublika	Praya
110	Kamerun	475,4	25,6	Respublika	Yaunde
111	Keniya	582,6	51	Respublika	Nayrobi
112	Komor atawları	2,2	0,8	Respublika	Moroni
113	Kongo	342	5,4	Respublika	Brazzavil
114	Kongo Demokratıyalıq Respublikası	2345,4	84,3	Respublika	Kinshasa
115	Kot- d' Ivuar	322,4	24,9	Respublika	Yamasukro

116	Lesoto	30,3	2,3	Monarxiya	Maseru
117	Liberiya	111,3	4,9	Respublika	Monroviya
118	Libiya	1759,5	6,5	Respublika	Tripoli
119	Madagaskar	587	26,3	Respublika	Antananarivu
120	Malavi	118,4	19,1	Respublika	Lilongve
121	Mali	1240	19,4	Respublika	Bamako
122	Oraylıq Afrika Respublikası	622,9	4,7	Respublika	Bangi
123	Marokko	446,5	35,2	Monarxiya	Rabot
124	Mavrikiiy	2	1,3	Respublika	Port-Lui
125	Mavritaniya	1030,7	4,5	Respublika	Nuakshot
126	Mısır	1001,4	97	Respublika	Kair
127	Mozambik	801,6	30,5	Respublika	Maputu
128	Namibiya	825,4	2,5	Respublika	Vindxuk
129	Niger	1267	22,2	Respublika	Niamey
130	Nigeriya	923,7	195,9	Respublika	Abuja
131	Ruanda	26,3	12,6	Respublika	Kigali
132	San-Tome hám Principi	1	0,2	Respublika	San-Tome
133	Senegal	196,2	16,3	Respublika	Dakar
134	Seyshel atawları	0,45	0,1	Respublika	Viktoriya
135	Somali	637,6	15,2	Respublika	Mogadisho
136	Sudan	1886	41,7	Respublika	Xartum
137	Svazilend (Esvatini)	17,3	1,4	Monarxiya	Mbabane
138	Syerra-Leone	71,7	7,7	Respublika	Fritaun
139	Tanzaniya	948	59,1	Respublika	Dodoma
140	Togo	56,7	8	Respublika	Lome
141	Tunis	163,6	11,6	Respublika	Tunis
142	Uganda	236	44,1	Respublika	Kampala
143	Zambiya	752,6	17,7	Respublika	Lusaka
144	Zimbabve	390,5	16,6	Respublika	Xarare
145	Chad	1284	15,4	Respublika	Njamena

Amerika					
	Amerika Qurama Shtatlari	9519,4	328	Respublika	Vashington
146	Antigua hám Barbuda	0,44	0,1	Monarxiya	Sent-Jons
147	Argentina	2780,4	44,5	Respublika	Buenos-Ayres
148	Bagam atawları	13,9	0,4	Monarxiya	Nassau
149	Barbados	0,43	0,3	Monarxiya	Brijtaun
150	Beliz	22,9	0,4	Monarxiya	Belmopan
151	Boliviya	1098,5	11,3	Respublika	La-Pas
152	Braziliya	8515,7	209,4	Respublika	Brazilia
153	Dominika	0,75	0,07	Respublika	Rozo
154	Dominikan Respublikasi	48,7	10,8	Respublika	Santo-Domingo
155	Ekvador	283,5	17	Respublika	Kito
156	Gaiti	27,7	10,8	Respublika	Port-o-Prens
157	Gayana	214,9	0,8	Respublika	Jorjtaun
158	Gonduras	112,1	9	Respublika	Tegusigalpa
159	Grenada	0,34	0,1	Monarxiya	Sent-Jorges
160	Gvatemala	108,9	17,2	Respublika	Gvatemala
161	Kanada	9976	37,2	Monarxiya	Ottava
162	Kolumbiya	1138,9	49,8	Respublika	Bogota
163	Kosta-Rika	51,1	5	Respublika	San-Xose
164	Kuba	110,8	11,1	Respublika	Gavana
165	Meksika	1972,5	130,8	Respublika	Mexiko
166	Nikaragua	129,5	6,3	Respublika	Managua
167	Panama	78,2	4,2	Respublika	Panama
168	Paragvay	406,7	6,9	Respublika	Asunson
169	Peru	1285,2	32,2	Respublika	Lima
170	Salvador	21	6,5	Respublika	San-Salvador
171	Sent-Kits hám Nevis	0,26	0,05	Monarxiya	Baster
172	Sent-Lyusiya	0,62	0,2	Monarxiya	Kastri
173	Sent-Vincent hám Grenadina	0,39	0,1	Monarxiya	Kingstaun

175	Surinam	163,8	0,6	Respublika	Paramaribo
176	Trinidad hám Tobago	5,1	1,4	Respublika	Port-of-Speyn
177	Urugvay	176,2	3,5	Respublika	Montevideo
178	Venesuela	921	31,8	Respublika	Karakas
179	Yamayka	11	2,9	Monarxiya	Kingston
180	Chili	756,9	18,6	Respublika	Santyago
Avstraliya hám Okeaniya					
181	Avstraliya	7692,0	24,5	Monarxiya	Kanberra
182	Fiji	18,3	0,9	Respublika	Suva
183	Kiribati	0,71	0,1	Respublika	Bairiki
184	Marshall atawlari	0,18	0,06	Respublika	Madjuro
185	Mikroneziya Federativ Shtatlari	0,7	0,1	Respublika	Palikir
186	Nauru	0,02	0,01	Respublika	Yaren
187	Palau	0,45	0,02	Respublika	Ngerulmud
188	Papua-Yangi Gvineya	461,7	8,5	Monarxiya	Port-Morsbi
189	Samoa	2,8	0,2	Respublika	Apia
190	Solomon atawlari	29,8	0,7	Monarxiya	Xoniara
191	Tonga	0,74	0,1	Monarxiya	Nukualofa
192	Tuvalu	0,02	0,01	Monarxiya	Funafuti
193	Vanuatu	12,2	0,3	Respublika	Port-Vila
194	Yangi Zelandiya	268,6	4,9	Monarxiya	Vellington

Túsiniq: Jähán mámlekетleri xalqınıń sanı 1.07.2018-jıl jaǵdayına baylanışlı BMSH maǵıwmatları boyınsha berilgen.

Derek: Population Reference Bureau. 2018 World Population Data Sheet.

MAZMUNÍ

KIRISIW	3
I BÓLIM. JÁHÁNNIŇ ULÍWMA SÍPATLAMASÍ	4
1-BAP. JÁHÁNNIŇ SIYASİY KARTASÍ	4
1-§. Jáchanniň siyasiy kartası	4
2-§. Jáchán mámleketleriniň sociallıq ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵı boyınsha klassifikasiyasi	7
3-§. Mámleketlerdiň basqarıw forması hám mámleketlik düzilisi	9
2-BAP. JÁHÁNNIŇ TÁBIYIY RESURSLARÍ	12
4-§. Jáchanniň tabiyiy resursları	12
5-§. Mineral resurslar geografiyası	14
6-§. Tawsılmaytuǵın hám tiklenetuǵın tábiyyiy resurslar geografiyası	17
7-§. Zamanagóy ekologiyalıq mashqalalar	20
3-BAP. JÁHÁNNIŇ XALQÍ	24
8-§. Jáchanniň xalqınıň sanı, ósiwi hám jaylasıwı	24
9-§. Jáchán xalqınıní jinislıq, jas, rasalıq quramı	28
10-§. Jáchán xalqınıní etnikalıq hám diniy quramı	32
11-§. Jáchán mámleketleriniň urbanizaciyasi	35
12-§. Ámeliy jumıs	39
4-BAP. JÁHÁNNIŇ XOJALÍGÍ	40
13-§. Jáchán xojalığı hám xalıqaralıq miynet bólisteriliwi	40
14-§. Jáchán ekonomikası orayları hám xalıqaralıq integraciya procesleri	42
15-§. Ilim texnika revolyuciysi hám óndiristiň rawajlanıwına innovaciyalıq texnologiyalardıň tásırı	44
16-§. Jáchán energetikası geografiyası	46
17-§. Jáchán metallurgiya hám ximiya sanaatı geografiyası	50
18-§. Jáchán mashinasazlıq hám jeńil sanatı geografiyası	53
19-§. Jáchán diyqanshılığı geografiyası	55
20-§. Jáchán sharwashılığı hám balıqshılığı geografiyası	59
21-§. Jáchán transportı geografiyası	61
22-§. Xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslar geografiyası	64
II BÓLIM. JÁHÁNNIŇ REGIONAL SÍPATLAMASÍ	67
5-BAP. EVROPA MÁMLEKETLERİ	67
23-§. Evropanıň geografiyalıq ornı, shegaraları hám siyasiy kartası	67
24-§. Evropanıň tábiyyiy sharayatı hám resursları, xalqı	69
25-§. Evropa mámleketleriniň ekonomikası	72
26-§. Germaniya Federativ Respublikası	74
27-§. Ullı Britaniya hám Arqa Irlandiya Birlesken Korolligi	77

28-§. Franciya Respublikası	80
29-§. Italiya Respublikası	83
30-§. Rossiya Federaciyası	86
31-§. Rossiya Federaciyası xojalığı	89
6-BAP. AZIYA MÁMLEKETLERİ	92
32-§. Aziya materiginiň geografiyalıq ornı, shegaraları hám siyasiy kartası	92
33-§. Aziya mámlekетleriniň tábiyyiy resursları hám xalqı	94
34-§. Aziya mámlekетleriniň ekonomikalıq rawajlanǵanlıǵı	96
35-§. Qazaqstan Respublikası	99
36-§. Qırğızstan Respublikası	101
37-§. Türkmenstan Respublikası	104
38-§. Tájikstan Respublikası	106
39-§. Ámelyi jumıs (Oraylıq Aziya mámlekетlerine salıstırmalı geografiyalıq sıpatlaması)	109
40-§. Turkiya Respublikası	110
41-§. Iran, Awğanstan, Pakistan Islam Respublikaları	113
42-§. Qıtay Xalıq Respublikası	118
43-§. Qıtay ekonomikası hám ekonomikalıq rayonları	120
44-§. Koreya Respublikası	123
45-§. Yaponiya	126
46-§. Hindstan Respublikası	129
47-§. Persiya qoltığı arab mámlekетleri	132
48-§. Indoneziya, Malayziya, Singapur mámlekетleri	135
7-BAP. AFRIKA, AVSTRALIYA HÁM OKEANIYA, AMERIKA MÁMLEKETLERİ	140
49-§. Afrikanıň geografiyalıq ornı hám siyasiy kartası	140
50-§. Afrika mámlekетleriniň xalqı hám xojalığı	143
51-§. Qubla Afrika Respublikası	146
52-§. Nigeriya Federativ Respublikası	148
53-§. Mısır Arab Respublikası	150
54-§. Avstraliya Awqamı	152
55-§. Amerikanıň siyasiy kartası	155
56-§. Amerika Qurama Shtatları	156
57-§. Amerika Qurama shtatları xojalığı hám ekonomikalıq rayonları	159
58-§. Kanada	161
59-§. Braziliya	163
60-§. Ulıwmalastırıwshı tákırırlaw	165
Qosımsha	166

O'quv nashri

ABDUHAKIM QAYUMOV,
IRANQUL SAFAROV,
MUHABBAT TILLABOYEVA,
VIKTOR FEDORKO

GEOGRAFIYA
Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyası

Qaraqalpaq tilinde

*Ulwma orta bilim beriw mektepleriniň
9-klasi ushın sabaqlıq*

Awdarmashilar *M.Nizanov, S.Aytmuratova*
Redaktor *S.Aytmuratova*
Kórk.redaktori *I.Serjanov*
Tex. redaktori *B.Turimbetov*
Operator *N.Saukieva*

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 04.07.2019-j.
Formatı 70x90 $\frac{1}{16}$. Tip «Times» garniturası. Ofset usılında basıldı.

Kegl 12. Kólemi 11,0. 12,87 shártlı b/t. 14,86 esap b/t.

Nusqası 13156 dana. Buyırtpa № .

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciyalar agentliginiń
«O'zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyinde basıp shıgarıldı.
100011, Tashkent, Nawayı kóshesi 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20.
Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

Ijaraga berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

Nº	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıngandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırıl-ǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alınganda joqarıdaǵı
keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine
tiykarlanıp toltırılaǵı**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalaniwǵa berilgendiǵi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajiralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaatlan-dırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sızılıp, shetleri qayrlıǵan, sabaqlıqtıń tiykarg'ı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalaniwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alıngan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaatlandı-rarsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajiralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslańǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew mümkin emes.